

Beynəlxalq Türk Akademiyası
Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycan
Respublikasındakı Səfirliyi

QAZAX XANLIĞI

Yaranma tarixi, ənənəsi və irsi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Sumqayıt 2019

Redaktor: Jalə Rafiq qızı

Tərcümə müəllifi - RƏFİQƏ ŞƏMS

Qazax xanlığı: mənbəyi, ənənəsi və irsi.

Məqalələr toplusu

Sumqayıt, «Azəri» poliqrafiya, 2019, 224 səhifə.

$$D \frac{525000-709}{759-09} M$$

Qazax dövlətinin yaranması tarixinə həsr olunmuş “Qazax xanlığı: mənbəyi, ənənəsi və irsi” toplusu Qazax xanlığının 550 illiyi münasibətilə Türk Akademiyası və Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə işlənib hazırlanmışdır.

Toplu Azərbaycan xalqına Qazaxıstanın tarixi və mədəniyyəti haqqında geniş məlumat verəcəkdir.

“Qazax xanlığı: mənbəyi, ənənəsi və irsi” toplusu Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin sifarişi ilə hazırlanmışdır. Kitaba görkəmli alimlərin, ictimai elm və mədəniyyət xadimlərinin elmi məqalələri və tədqiqat işləri daxil edilmişdir.

«Azəri» poliqrafiya, 2019

Kitabın yeni nəşrinin həyata keçirilməsi zərurəti

Bir vaxt haqqımda elmi monoqrafiya yazmış, öz faciəli yaşam tərzini və dərdləriylə vaxtsız ölümə məğlub olmaqla, ömrünü yarıda qıran mərhum şair-publisist, tədqiqatçı Alim Məhərəmli demişdi: «O dövrün API-sinin, ziyalılığı ilə seçilən ən savadlı, elmi məzunları ən bəxti gətirməyən tələbələr oldular... Elə Rəfiqə xanım Şəms də onlardan biridir».

Bu sözlərin həqiqəti zaman keçdikcə öz təsdiqini tapdı. Söhbət şəxsi həyatımdan getmir. «Dünyaya arzuolunan qonaq kimi gəldim. Ağılım kəsəndən, necə deyərlər, «bir adamın bostanına daş atmadım», ürəyimə toxunmadım, abırımı gözləyə-gözləyə bir pedaqoq və yaradıcı adam ömrü yaşadım. Ancaq, üstünə gözümün nurunu, böyük şəxsiyyətəldərdən aldığım dərsin barını-bəhərini tökdüyüm yazılarımda ədəbi bəxti doğrudan da gətirmədi.

2015-ci ildə şair həmkarlarımdan biri mənə zəng edib, Qazaxıstan Respublikasının sifarişiylə Azərbaycana göndərilmiş və bizim ölkəmizdə yayımlanması gərəkən ictimai-tarixi əhəmiyyətli, türksoylu xalqların, əcdadlarımızın mənşəyi, tarixi yolu, dünya mədəniyyətindəki mövqeyi irsindən bəhs edən çox mühüm tələpəklü bir yazının tərcümə edilməsini mənə etibar etdi. İxtisasca filoloq olduğuma, türkologiya, tarix, dilçilik, fəlsəfə elmlərinin əsasına yiyələndiyimə və bir neçə dili bilmək potensialıma

bələd olduğundan bu işi mənə həvalə etməyə üstünlük verdi. Razılaşdım. Bir həftə müddətində gecəni-gündüze qatıb, ruhuma yaxın olan «Qazax xanlığının 550 illiyilə əlaqədar 6 bölməni rus, özbək, qazax və b. alimlərin yazdıqları tədqiqat mətnlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdim. Azərbaycan Respublikası Yazıçılar Birliyi nəzdində fəaliyyət göstərən» Tərcümə Mərkəzi Fondunun başkanı E. Zal tərcümələrimin mükəmməl və savadlı olduğunu, özümün isə operativ və məhsuldar işlədiyimi YB-nin iclas zalında toplantı üzvləri (Türkiyədən, Qazaxıstandan gələn qonaqlar da iştirak edirdi) qarşısında elan edərək, «Mahmud Kaşğari» adına «San yarlığı» Diplomunu mənə təqdim etdi.

Lakin bu mükafatı təsdiq edəcək bir yazının çapından 3 il xəbər ala bilmədikdə, özümün bu mükafat qarşısında «əliyalın» olduğumu anladım və bu işin peşinə düşmək zorunda qaldım.

Kitabın çapıyla bağlı E. Zala müraciət etdim.

Məlum oldu ki, kitab 3 il əvvəl «Şərq-Qərb» Nəşriyyat evi tərəfindən nəşr edilmiş, müəlliflərə təşəkkür yazılmış səhifədə mənim əvəzimə adımı gizli saxladığım həmkarımın adı yazılmışdır. Lakin artıq gec idi.

Dəyərli həmkarım, Rafiqə xanım!
 Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməyə istəyirəm ki, V. Şuksinin "Seçmə hekayələr" kitabında sizin tərcümə etdiyiniz kitabın hekayələr mənim imzəmlə verilməmişdir. Bu tərcümələr Sizə məxsusdur və nəşriyyat mənim treidli tələbimlə nəşr olub məndə bu qəbahət aradan yoldadır. Dica edirəm, bu yeniləndən mənim qribiyim xəbərini elan.
 Vasili Şuksin

seçmə hekayələr

olubun məndədir.

Kitabın çap olunacağı müddət ərzində mən bir-birinin ardınca görkəmli rus yazıçısı V.Şukşinin «Hekayələr toplusu» üçün 17, abxaz yazıçısı Fazil İskəndərin 15 hekayəsini, tolerantlıq mövzusunda «Məhəmməd peyğəmbər (ə.s)-in xristianlara 6 vədi», 1937-49-cu illər repressiyasına dair «Onları Vətəndən məhrum ediblər» adlı kitab üçün «Bədəlbəylilər ailəsi», «Məmmədova Səltənət Cahan-dır qızı», «Türküstanda erməni soyqırımını», «Hacıqabul» və s. mətnləri tərcümə edib həmkarıma təqdim etdim. Qovluğun üzərində adımlı qeyd etməyi unutmuşdum. 3 ildən sonra bəlli oldu ki, redaksiya işçiləri bu adsız qovluğun həmkarıma məxsus olduğunu zənn edib, yazılarımı onun və başqa bir yazarın adlarıyla çap ediblər.

Bunu buraxaq Allahın və vicdanların mühakiməsinə.

Bəlkə doğurdan da saf və doğru-dürüst adam olmağım, kimlərəsə məni «dünyagörmüş uşaq kimi» görmək fürsəti verir. Lakin həmkarımla aramızda olan isti münasibət və yazılı şəkildə etdiyi etirafdən dolayı bu fikri aqlımın ucundan belə keçirmək istəmirəm.

Nə isə, 450 səhifəlik yazımın pərakəndə halda müxtəlif adlarla çap edilib, qonararlarımın mənimsənilməsi, bu kitabın yenidən çap olunması zərurətini ortaya çıxardı.

Nə xoş ki, dünya yaxşılardan xali deyil. Allah məqamında Azər Gülməmməd oğlu Piriyev kimi, ziyalıya dəyər verməyi bacaran, Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin, bütövlükdə türk dünyasının əzəmətinə dünyaya yayılmaq istəyi olan qeyrətli oğulların yeri var. Mənim haqq etdiyim bu yazıların yenidən R.Şəms imzasıyla çapını öz

çiyinlərinə götürüb, maliyyə dəstəyi verdi. Beləliklə, yazıların bir qismi əlinizdəki bu kitabda öz həqiqi müəllifini tapdı.

Mətnlərin əlyazma və orijinal nüsxələri, elektron versiyaları şəxsi arxivimdə saxlanılır.

Rəfiqə Şəms

*Azərbaycan Respublika Yazıçılar birliyi,
Azərbaycan Respublikası jurnalistlər birliyinin üzvyü
şair-publisist, «Turan» Ədəbi Məclisinin sədri*

«Ey türk! Özünə qayıt,
sən özünə qayıdanda daha
böyük və əzəmətli olursan»

/Orxon Yenisey abidələrindən/

TƏRTİBATÇILARDAN

Tarixi yaddaş milli şüurun əsasını təşkil edir. Məhz elə tarix bəşəriyyətə müştərək tarixin taleyini hiss etməyə imkan yaradır. Bu da öz növbəsində onun nəsilədən millətə keçidini tənzimləyir.

Dahi sivilizasiyanın bir cəmiyyəti olan Türk dünyası bir neçə tarixi minilliklər boyu birləşmiş və bölünməsi mümkün olmayan çoxəsrli mədəni irsin birliyidir.

Yeddi onilliklər boyu ümumi köklərə malik türk millətləri yeni dövlətin siyasi və ideoloji-mədəni təsirlərinə məruz qalaraq, süni şəkildə bir-birindən uzaqlaşmışdılar. Sözügedən dövlətin məqsədi milliyyətçilik fərqi aradan qaldıraraq, yeni «sovet xalqının» cəmiyyətini yaratma idi.

Lakin XX yüzilliyin sonu, Avrasiya kontinentində məskunlaşan millətlərin tarixi keçid dövrü kimi tanınmışdır. Sovet ideologiyası onilliklər sonra tənəzzülə uğradı və milli şüurun yeni tərəqqi dövrü başladı.

Tarix, mədəniyyət, dil və din birliyinə malik olan türk xalqları zaman dəyişikliyinə məruz qaldılar. Bir çox onilliklər boyu qardaş xalqların unudulmuş şanlı keçmişi, tarixi yaddaşı yenidən canlandı və türk dünyasının dayacağına çevrildi.

«Ağ ləkələri», hətta tarixin açılmamış səhifələrini öyrənmək üçün yeni layihə və proqramların hazırlanması prosesi

başlandı. Xüsusilə, Türk şüurasının dövlət başçılarının V sammitində Beynəlxalq Türk Akademiyasının hazır-
ladığı və qədim zamanlardan XV əsrə qədər olan dövrü əhatə edən «Ümumi türk tarixi» kitabı təqdim olunmuşdur.

Uzun müddət idi ki, qardaş xalqların tarixindən məlumatlanmaq imkanından məhrum idik. Belə ki, yeni dövr ümumi tarixi şüurun dirçəlməsinə şərait yaratdı.

Qazaxıstan Respublikasında birinci prezident N.Ə.Nazarbayevın təşəbbüsü ilə cari ildə qazax xanlığının əsasını qoymuş Kerey və Canıbek kimi dahi liderlərin 550 illiyinə həsr olunmuş irimiqyaslı silsilə tədbirlər keçirildi. Qazax xanlığı şimalda Ural dağlarından və Sibirdən Buxara və Səmərqəndə qədər cənub boyu və şərqdə Volqadan qərbdə Altaya qədər olan ərazini əhatə edirdi. Eyni zamanda keçmiş köçəri imperiyasının varisinə və Müasir Qazaxıstanın birbaşa sələfinə çevrilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Astanaya rəsmi səfəri zamanı Qazax xanlığının 550 illiyinə həsr olunmuş tədbirlərdə iştirak etmişdi.

Hazırkı toplunun Azərbaycan dilində olan buraxılışı qazax xalqının şanlı tarixinin əsas hadisələrindən birinə həsr olunması, mənəvi və mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinin göstəricisidir. Eyni zamanda Azərbaycan tərəfindən qazaxların tarixinə dair göstərdiyi həqiqi marağı əks etdirir.

Hazırda mövcud olan birgə başlanğıc sonrakı layihələrdə qardaş xalqların daha da yaxın olmasına, eləcə də Qazaxıstanla Azərbaycan arasında dostluq əlaqələrinin inkişafına töhfə verəcək.

**Qazax xanlığının 2015-ci ildə 550 illik yubileyinin
hazırlanması və keçirilməsi haqqında**

Qazaxıstan Respublikası Hökumətinin 31 dekabr 2014-cü il tarixli 1448 nömrəli qərarı

Qazaxıstan Respublikası hökuməti **QƏRARA ALIR:**

1. 2015-ci ildə Qazax xanlığının 550 illik yubileyinin hazırlanması və keçirilməsi üzrə tədbirlər Planını təsdiq etmək.

2. Mərkəzi, yerli və digər dövlət orqanları və təşkilatlarla razılaşdırma əsasında:

2.1. Planda nəzərdə tutulan tədbirlərin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmək;

2.2. Hesabatda rübün ardınca gələn hər ayın 5-nə kimi Qazaxıstan Respublikasının Mədəniyyət və İdman Nazirliklərinə Planın icrasının gedişi barədə məlumat təqdim etmək;

3. Hesabatda rübün ardınca gələn hər ayın 15-nə kimi Qazaxıstan Respublikasının Mədəniyyət və İdman Nazirliklərinin Planın icrasının gedişi barədə ümumi məlumatı Qazaxıstan Respublikasının Prezidentinin İcra Aparatına və Respublika Hökumətinə təqdim etmək;

4. Bu Qərarın icrasına nəzarət Qazaxıstan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə həvalə edilsin.

5. Qərar imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

Qazaxıstan Respublikasının Baş Naziri K. Məsimov.

Qazaxıstan Respublikası Hökumətinin 31 dekabr 2014-cü il tarixli 1448 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilib.

**Nursultan Əbişuli Nazarbayev
Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti**

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Əziz qonaqlar!

Qazax xanlığının 550 illik yubileyi münasibəti ilə sizi səmimi qəlbədən təbrik edirəm.

Hətta inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi böhran keçirdiyi bu çətin dövrdə, qardaş xalqların nümayəndələrinin Qazax xanlığının 550 illiyini qeyd etmək üçün bir yerə toplanmasının xüsusi rəmzi mənası vardır. Bugünkü tədbir – birinci növbədə taleyin bütün çətinliklərindən və sınaqlarından çıxaraq, gələcək nəsil üçün layiqli nümunə olmuş böyük əcdadlarımızın xatirəsini yad etmək, zəhmətlərinə layiqli haqq və qiymət vermək deməkdir.

Sovet İttifaqı dövründə qazaxıstanlı məktəblilər ümumi «SSRİ tarixi» dərsliklərindən təhsil alırdılar. Bu səbəblə yetişən nəsillər öz əcdadlarının şanlı tarixindən uzaqlaşmışdı. Böyük hökmdarların və adlı-sanlı bahadırların, Qazax xanlığının qurucularının adları xalqın yaddaşından silinməyə başlamışdı. Əcdadlarımıza qara yaxan soydaşlarımız hörmətə mindirilmişdi. Bizim ölkədə xanlığın və bahadırların xatirəsinə nəinki bir heykəl ucaldılmamış, onların adına nə bir küçə, nə də bir mədəniyyət ocağı var idi. Şanlı əcdadlarımızın adı çəkildiyi zaman, onları istismarçı hakim sinfin təmsilçisi adlandıraraq, səbəbsiz yerə günahlandırırtdılar. Zamanında şair Qafu Kayırbekov qəzəblə bu barədə yazırdı: «Bütün digər xalqların təmsilçiləri

yaxşıdırlar. Bəs nədən bizim xanlarımızı pis adam hesab edirlər?» İndi artıq inanmaq belə çətin gəlir ki, cəmi 25 il əvvəl milli yaddaşın kökündən silinməsi üçün qəsdli bir siyasət aparılırdı. Təəssüf ki, sovet dövrümüzün acı gerçəkliyi belə idi.

Müstəqillik ata-babalarımız haqqında xalqın qan yaddaşını canlandırdı, milli keçmişimizi bizə qaytardı. Astanada və Almatıda, vilayət və rayon mərkəzlərində böyük xanlar Kerey və Janibekə, Abılay və Abulxayırə, Kananbay, Bogenbay, Naurızbay kimi bahadırlara heykəllər ucaldıldı, onların adları yaşayış məntəqələrinə, ali və orta məktəblərə verilməyə başladı. Əcdadlarımızın qəhrəmanlıq və mübarizə dolu şanlı həyat yolu haqqında çoxcildli elmi və ədəbi əsərlər yazıldı. Öz nəsillərinə bu geniş torpaqları miras qoymuş əcdadların əzəmətli ruhu xalqın xatirəsində yenidən həyata qayıtdı və şüurlarda vətənpərvərliyin qüvvətli dirçəlişini yaratdı, insanların ürəklərində, xüsusən də gənclərdə milli tariximizə görə qürur hissi oyandırdı.

Şair Jubanın qeyd etdiyi kimi, qazaxlar min dəfə həlak olmuş və min dəfə dirilmiş xalqdır. Birləşdiyi zaman ucalan, bölündüyü zaman tənəzzül keçirən xalqdır qazaxlar. Hamıya məlumdur ki, bir zamanlar qurd başlı bayrağı qaldıraraq, Baykal gölündən Balkan yarımadasınadək sərbəst köç edən cəsur əcdadlarımız olmuşdur. Ölkəmizin bayrağındakı qızıl Günəş altında qanad açıb süzən qartal isə qazaxlarda dövlətçiliyin ölməzliyinin şəhadətidir.

Beş əsr yarım əvvəl qurulmasına baxmayaraq, Avrasiyada olmuş Dəşt-i-Qıpçaq, Qızıl Ordu, Böyük Türk xaqanlığı, sakların və hunların böyük imperiyalarının qanuni

varisi Qazax xanlığıdır. Tarixi hadisələrin xırdalıqlarına və dərinliklərinə girmədən, qeyd edək ki, 552-ci ildə Altayda güclü bir dövlət olaraq Türk xaqanlığı ortaya çıxdı. Bu dövrdə Avropada Roma imperiyası dağılmış, müasir dövlətlərin isə heç rüseymləri də yox idi, Çin isə üç krallıq və müxtəlif sülalələr arasında ziddiyyətlər dövrünü keçirirdi. Altaydan Qafqazadək olan torpaqlar ancaq xaqanlığa tabe idi. Özünün çiçəklənmə dövründə Türk dövləti yüzillərlə Bizans və İrandan, habelə Çinin iki krallığından bac alırdı. Hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr başlayınca, xaqanlıq öz qüdrətini itirməyə başladı, əvvəlcə qərb və şərq hissələrinə bölündü, daha sonra oğuzlar, qarluqlar, qıpçaqlar olaraq bir-birindən ayrılan türklər düşmənləri tərəfindən asanlıqla ovlandılar.

VII əsrə aid Gültegin daş yazılarında deyilir: «Hiyləgərlik və yalanla qarşılaşan türklər öz birliklərini itirdilər. Cəsur gənclər tabqaqların qulları, gözəl qızlar isə kənziləri oldular». Hər dövrdə bizim xalqın qüdrətinin, qələbə və uğurlarının zamini birlik və həmrəylik olmuşdur. Gələcək nəsillər bunu əbədiyyən yaddaşlarına yazsınlar və tarixdən dərs alsınlar deyə, Gültegin yazısının bir surətinin L.N.Qumilyov adına Avrasiya milli universitetinin atriumunda qurulması haqqında tapşırıq verdim.

Müasir müstəqil dövlətlər olan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Azərbaycan və Qırğızıstan, habelə bütün dünyaya yayılmış türkdilli xalqlar, cəmi 200 milyondan artıq insan – 30 millət və milliyyət olaraq hamısının bir kökü var və ortaq əcdadları türklərdir. Məşhur türkoloq, akademik

A.N.Kononov «türk» sözünün mənasını «bərək», «ortaq», «birləşmiş» «etimoloji» izahlarla açıqlayır. Deməli, türk xalqları hər zaman birləşmiş və həmrəy olsunlar deyə yaradılmışlar. Bunu bizə əcdadlarımız vəsiyyət etmişlər.

Xalqı və ölkəni qorumağa güc verən və bütün qələbələrimizin qiymətli mənbəyi – Birlikdir. Bu hər zaman xatırlanmalıdır. Taleyin iradəsi ilə ayrılmış, lakin ortaqları, ənanələri, inancları - soykökü olan və qloballaşma dövründə söylərini yenə birləşdirməyə məcbur olan, qardaş türk xalqlarının birliyini XXI əsrdə dirçəltmək lazımdır. Biz, siyasət, iqtisadiyyat, elm və texnologiyalar sahəsində olan əlaqə və əməkdaşlığımızı möhkəmləndirməliyik. Əcdadlarımızın tarixi bizi buna çağırır.

Bugünkü tədbir - birinci növbədə Qazax xanlığının 550 illik yubileyinin bayram edilməsidir. Məşhur Muhammed Haydar Dulatinin etdiyi şahidliyə görə, 1465-ci il, Qozabaşı dağının ətəklərində böyük tarixi hadisə baş vermişdir. Bu bizim dövlətçiliyimizin dərin kökləri olduğuna dair önəmli tarixi dəlildir. Kerey və Janibek xanlar, Abulxayirin dövlətindən ayrılaraq, Çu və Talas çayları arasındakı torpaqlarda Qazax xanlığını qurdular. Altı Alaş öz tamqalarını Ulu-tauda tərək edərək, bundan sonra bir xalq olaraq and içdilər. Beləcə tarix səhnəsində qazax xalqı təşəkkül tapdı və Çölün ənginlikləri isə qazax torpağı adlanmağa başladı. Bunun ardından Qasım-xan özünün «Düz yol»u («Xasxa jol»u) ilə xanlığı gücləndirdi. Haqnəzər-xan dövlətin sərhədlərini Volqa çayına qədər genişləndirdi. Tauekel-xan bütün Türküstan regionunu Qazax xanlığına tabe etdirdi. Ucaboylu Yesim-xan da dövlətin möhkəmləndirilməsi

uğrunda mübarizədə məşhur oldu. Orbulaq döyüşündə Jangir-xan cunqar qoşununu darmadağın etdi. Müdrək Tauke-xan «Jeti-jarğını» («Yeddi qanunnaməni») həyata keçirdi. Qazax xanlığı dövrü – xalqın qəhrəmanlıq və şücaətlər tarixidir. Qazax xanlığının hökmdarlarının həyatı döyüş meydanlarında keçirdi. İlk on dörd xandan yeddisi, hərbi yürüşlər zamanı, düşmənlərlə qəhrəmancasına savaşıaraq, döyüş meydanında şəhid olmuşdur. Sonrakı nəsillər əcdadlarının igidliyi qarşısında şükranlıqla baş əyirlər. Millətin gələcəyi üçün etdiyi fədakarlıq əbədi olaraq xalqın yaddaşında qalacaqdır. Hakimiyyəti ən sakit və sülh dövrü olan Tauke xanın ölümündən sonra juzlar və nəsillər arasında ixtilaf yarandı və xalqın birliyi sarsılmağa başladı.

Cunqarlar fürsətdən istifadə edərək, bir zamanlar Orta Asiyanın ən qüdrətli dövləti olmuş Qazax xanlığına gözlənilmədən hücum etdilər. Bu hadisələr bütün xalqımız üçün faciə ilə nəticələndi və xalqın yaddaşında «Aktaban şübirandı, Alxaköl sülama («Ayaqyalın qaçış») kimi qalmışdır. Məhz o zaman qəhrəman sərkərdələr olan – Kabanday, Bogenbay, Naurızbay, Malaysarı, müdrək natiq və bəylər olan – Tole, Kazıbek, Ayteke, böyük hökmdarlar olan Abılay və Abulxayir xan tarix səhnəsinə çıxdılar. Tək və mütəşəkkil güc kimi birləşərək, 1730-cu ildə qazax ordusu cunqar ordusunu Anırakay yaxınlığında baş verən amansız döyüşdə darmadağın edərək, doğma Vətəni əbədiyyən düşməndən azad etdi.»

Bəy Kazıbek deyirdi:

«Biz qazaxlar sürümüzü çöldə otaranlarıq,
Heç kimə ziyanımız yox, sülh istəyən bir xalqıq.
Uğur və xoşbəxtlik bizi tərək etməsin deyə,
Düşmənimiz bir anda hücum etməsin deyə,
Biz nizələrimizi hazır tutanlarıq,
Yaxşı sözün də qiymətini bilənlərdənlik.
Biz dostluqda sədəqətli olanlardamıq,
Səxavətli, qonaq sevən insanlardamıq.»

Xalq birliyin gücünü layiqincə qiymətləndirərək, düşməyə qarşı birləşərək, doğma torpağını düşməndən azad etmişdir. Lakin daxili çəkişmələr nəticəsində xanlığın mövcuddiyəti sona çatmışdır. Dahi Abay dediyi kimi, bölünmüşlük və xırdaçılıq xalqı çökərtədi. Rusiya İmperiyası da, o zamanlar bütün dünyada hakim olan «parçala və hökm sür!» prinsipi və öz hiyləgər siyasəti ilə qazax torpaqlarını tamamilən öz müstəmləkəsinə çevirdi. Oktyabr çevrilişindən sonra Vətəndaş müharibəsi, otuzuncu illərin açığı qazax xanlığı üçün böyük itkilərə səbəb oldu. Əhalinin yarıya qədəri qırıldı. Bundan sonra Böyük Vətən müharibəsinin gətirdiyi bəlalara baxmayaraq xalq öz ruhunu və azadlıqsevərliyini itirmədi.

Abılay-xanın çata bilmədiyə üç arzusu barədə xalq arasında belə bir söz var: «Mənim üç arzum yarımçıq qaldı. Birincisi xalqı barışıqlığa aparmaq istədim, çox qan töküldü. İkincisi xalqımız şəhərlər sala bilmədi. Üçüncüsü mən xalqımı birləşdirə bilmədim». Abılay-xanın böyük arzuları müstəqillik dövründə gerçəkləşdi. Qazaxıstanın

hər guşəsində şəhərlər və kəndlər çiçəklənir. Bizim torpaqlar bol məhsul verir, ölkə elə bil ki, çiçəklənən bir bağıdır. Mavi bayrağımızda parıldayan qızıl Günəş altında sülh və əminamənliq içində tək-cə qazaxlar deyil, 130 etnosun nümayəndəsi yaşayır. Mən bunu artıq qeyd etmişdim, bizim tariximizdə utana biləcəyimiz heç bir şey olmamışdır. Bu sözümə qüvvət olaraq qeyd etmək istəyirəm: «**Şanlı əcdadlarımızın çapdıqları atların ayaq izləri ilə yazılmış tariximizin hər səhifəsi bizim üçün əzizdir. Bugünkü və gələcək nəsillər bizim şanlı keçmişimizlə fəxr edəcəklər.**»

Yalnız keçmiş ilə fəxr edən xalqın gələcəyi dumanlıdır. Işıqlı gələcəyə yalnız o xalq çatacaq ki, hər gələn yeni nəslə öz atalarının şöhrətini artıracaqdır, dünya ictimaiyyəti qarşısında öz ölkəsinin nüfuzunu möhkəmləndirəcək və artıracaq. Bu gün biz deyə bilərik ki, Qazaxıstanın müstəqillik dövrünün yeni nəsil nümayəndələri şöhrətli əcdadlarına layiqdirlər və öz mənsubiyyətlərini şərəflə daşıyaraq, əvvəllər misli görünməmiş nailiyyətlərə çatmışlar.

Birincisi, müstəqillik qazanaraq əcdadların bizə miras qoyduqları böyük ərazilərə sahib olmuşuq. Amma, ərazicə dünyada doqquzuncu yeri tutan Qazax çölünün sərhədləri beynəlxalq sənədlərdə rəsmi olaraq qeyd edilməmişdir. Biz bu incə məsələni qonşu dövlətlərlə bağlanan müqavilələrlə uğurla həll etdik və 14 min kilometrə uzun olan sərhədlərimizi qəti olaraq müəyyən etdirdik.

İkincisi, bizə atalarımızın miras qoyduğı torpaqlar ölüm poliqonuna dönmüşdü, illər uzununu kütləvi qırğın üçün nəzərdə tutulan nüvə başlıqları ilə doldurulmuşdu. Biz öz torpaqlarımızı bundan azad edərək dünyada ilk

təşəbbüskar olaraq görünməmiş bir nüvədən tərksilah olma proqramını başlatdıq. Biz isbat etdik ki, idrak və sağlam düşüncə hər silahdan daha güclüdür və bununla dünya təhlükəsizliyinə öz töhfəmizi verdik.

Üçüncüsü, qazax xalqı, iki yarım əsrdən çox Rusiya imperiyasına və 70 ildən artıq bir dövrdə Sovet İttifaqına daxil olaraq öz doğma torpağında azlığa çevrilmişdi, Qazaxıstan isə qeyri-iradi olaraq 130-dan çox xalqın və etnosun təmsilçiləri üçün doğma evə çevrilmişdi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müharibələrin səbəbi ərazi uğrunda gedən konfliktlər eləcə də milli və dini üstünlük üçün aparılan mübarizələrdir. Biz öz bayrağımız altında çoxsaylı etnos və dini görüşlərin nümayəndələrini toplayaraq sülh və barışıqlığı qoruyub saxlaya bilməmişik. Ənənəvi dinlərin nümayəndələrinin beş qurultayını müvəffəqiyyətlə keçirərək, Qazaxıstan xalqının Assambleyasını yaratdıq və gördüyümüz bu işi Birləşmiş Millətlər təşkilatı bir çox ölkə üçün nümunə kimi göstərir. Heç şübhəsiz müdrik əcdadlarımızın «əliaçıq olsan kasıblamazsan» sözünə əməl edərək biz başqa zirvələrə də çata bilərik.

Dördüncüsü, vəziyyətimizi sabitləşdirərək, xalqı birləşdirərək və müxtəlif ölkələrin təcrübəsini öyrənərək, biz öz inkişaf modelimizi təklif etdik – «Qazaxıstan yolu». Bizi parlaq gələcəyə aparacaq «Qazaxıstan - 2050» strategiyasını işlətdik. Bu proqram əsasında, addım-addım planlarımızı yerinə yetirərək, güclü və uğurlu bir dövlət yarada bildik. Bunun sayəsində, cəmi bir neçə il ərzində ölkəmizin iqtisadiyyatı yüksəlişə doğru bir sıçrayış etdi. 1993-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə Ümumi Daxili məhsul 19 dəfə

artdı. Adam başına gəlir 696 dollardan 13 min dollara, yəni 18 dəfə artdı. 1993-cü illə 2013-cü il arasında olan dövrdə biz 200 milyard dollar investisiya cəlb edə bildik. Biz insanlarımızın həyat səviyyəsini artıraraq inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdıq.

Beşincisi, baxmayaraq ki, əcdadlarımız bizə böyük torpaqlar miras qoymuşlar, bizim dünya okeanına heç bir zaman çıxışımız olmamışdır. Qazaxıstanın təbii sərvətlərini daşımaq üçün nəzərdə tutulmuş dəmiryolları ancaq şimal istiqamətində salınmışdır. Müstəqillik illəri ərzində biz 2500 km yeni dəmiryol xətləri çəkərək ölkənin bütün regionlarını bir-biri ilə əlaqələndirdik. Nəticədə Qazaxıstanın dəmiryol magistralları Çin dəmiryollarına qoşularaq Sakit okeana, türkmən torpaqlarından keçərək İran körfəzinə və Hind okeanına, Rusiya üzərindən Qərbi Avropaya, oradan da Atlantik okeanına çıxış tapdılar. Bununla yanaşı, Avrasiya «Qərbi Çin-Qərbi Avropa» avtomagistralı istifadəyə verildi. «Nurli Jol» proqramı əsasında inşa edilən 7 min km uzunluqda yeni avtomagistralarla bütün regionlar öz aralarında əlaqələndirildilər və birbaşa yollar sayəsində məsafələr iki dəfə azaldıldı. Buna XXI əsrin İpək yolu deyilə bilər.

Altıncısı, qazaxlar da, hər bir xalq kimi unikal mədəniyyətinə və öz dilinə, özünəməxsus mənəviyyətə sahibdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra, tale yazısı ilə dünyanın müxtəlif yerlərinə dağılmış bir milyondan artıq soydaşımızı doğma torpağına qaytardıq. Biz dünya arxivlərindən əcdadlarımızın tarixinə dair çox sayda sənədlər topladıq, çoxdilli və böyük tirajlı kitab və

dərsliklər çap etdik, tarixi ədaləti bərpa etdik, həqiqəti aşkar etdik. Müstəqillik dövrü ərzində 1300 məktəb, 1250 səhiyyə müəssisəsi, 4 mindən artıq uşaq bağçası tikdik. Əhalinin orta yaş həddini 72 ilə çatdırdıq.

Müstəqilliyin ilk illərində hazırladığımız «Bolaşak» proqramı ilə on mindən çox istedadlı gənc xarici ölkələrin tanınmış universitetlərində təhsil aldılar. Bu gün «Bolaşak» məzunları ölkənin idarə edilməsində iştirak edirlər, özləri ölkənin gələcəyi uğrunda zəhmət çəkirlər. Təhsil sistemini təkmilləşdirərək, orta məktəblərə nümunə yaratmaq üçün, bütün regionlarda dünyadakı ən yüksək tələblərə uyğun gələn «intellektual məktəblər» açdıq. Ali məktəblər isə özlərində təkmilləşmə işini artıq bütün dünyada tanınmış olan «Nazarbayev universiteti» istiqamətində aparır.

«Mədənimura» proqramına əsasən xalqın mədəni mirasına aid çox sayda abidə topladıq, müasir mədəniyyət və elm mərkəzləri – Sülh və həmrəylik sarayı, Mərkəzi konsert salonu, Opera və balet teatrı, Milli muzey təsis etdik. Biz milli mədəniyyətin dünya səviyyəsində inkişaf edə bilməsi üçün şərait yaratdıq. Buna bənzər mədəniyyət mərkəzləri Qazaxıstanın bütün bölgələrində açıldı.

Xalqın sağlamlığı haqqında qayğı ilə böyük idman sarayları inşa etdik, uğurla Qış Asiya olimpiadasını keçirdik. London olimpiadasında qazaxıstanlı idmançılar böyük qələbələr qazandılar və ölkəni öz peşəkar nailiyyətləri ilə məşhur etdilər.

Yeddincisi, yaxşı himni (təmali) olan binanın damı sabit olar. Bu yaxınlarda biz Konstitusiyanın 20 illiyini keçirdik. Konstitusiyamız qanunvericiliyin möhkəm bünövrəsi

olmuşdur, qanunverici və icra hakimiyyəti üçün, habelə məhkəmə sistemi üçün sağlam təməllər atmışdır. Qazaxıstan parlamenti ali qanunverici orqan olaraq öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirir.

Səkkizincisi, ancaq əcdadları ilə fəxr edən deyil, eyni zamanda davamlı olaraq irəliləyən xalq zirvələri fəth edə bilər. Cəmi 25 il əvvəl dünya xəritəsində olmayan bir ölkə – Qazaxıstan, 56 ölkəni birləşdirən Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq təşkilatında, 57 ölkəni birləşdirən İslam Əməkdaşlığı təşkilatında şəərəflə sədrlik etdi, bu hadisələr xalqın milli ruhunu daha da yüksəltdi, ölkəmizin başını uraltdı.

Qazaxıstan böyük bir qitənin ən aktual problemlərini həll edən 30 ölkəni bir yerə toplayaraq, dünyanın nüfuzlu təşkilatları sırasına daxil olan Asiyada qarşılıqlı fəaliyyət və güvən tədbirləri üzrə müşavirə şurasını qurdu. Dünyada nüfuzlu təşkilatlardan biri olan Şanxay əməkdaşlıq təşkilatının əsas yaradıcı təşəbbüskarlarından biri biz olduq və dəfələrlə ən yüksək səviyyədə sammitlər keçirdik.

Hunlar, türklər, qıpçaqlar – bizim əcdadlarımız, keçmişdə böyük Avrasiya qitəsinin integratorları olmuşlar. Onlar Böyük Çölün çoxsaylı tayfalarını dəfələrlə birləşdirmişlər, bölünmüş zamanlarında isə dlüşmənləri üçün asan nov olmuşlar. Biz, MDB məkanında artıq ən böyük iqtisadi təşkilat olan Avrasiya İttifaqının yaradılması ideyasını 20 ildən çoxdur ki, inadla irəli sürürük və bu gün beş dövləti bu təşkilatda birləşdirə bilmişik.

Doqquzuncusu, bütün qazaxıstanlıların qüruru olmuş, ölkəmizin paytaxtını qeyd etməmək mümkün deyil. Astana bizim azadlığımızın qızıl qartalıdır, bütün dünyada

tanınmış bahalı daşdır! Yeni paytaxtın inşaatı, bütün dünya ictimaiyyətinə göstərdi ki, Qazaxıstan qarşısına qoyduğu çətin məqsədlərə çata bilir. Əsas şəhərimiz ölkənin şöhrətini artırdı və Qazaxıstan xalqının başını ucaltdı, əsil paytaxta çevrildi, dostları sevindirdi, düşmənləri heyrətləndirdi. Paytaxtdan nümunə götürərək digər şəhər və məntəqələr də böyüyürlər, inkişaf edirlər. Bu gün tədbirimizi keçirdiyimiz Müstəqillik sarayı və İdman kompleksi böyük qurğulardan biridir.

Onuncusu, dünyanın rəqabət qabiliyyəti yüksək olan, qabaqcıl 50 ölkə sırasına və ən yaxşı 30 ölkə sırasına daxil olmağı əsas strateji məqsəd kimi qarşımıza qoymuşduq. Elm və texnika sahəsində, sənayedə yeni kəşf və nailiyyətləri təbliğ edən ümumdünya EXPO-2017 sərgisinin Astanada keçirilməsi məqsədi şəhər rəhbərliyinin qarşısında durur. Bu gün bəşəriyyət yeni sənaye inqilabının astanasında durur. Buna hazır olmaq üçün biz, «Sürətləndirilmiş innovativ-industrial inkişaf proqramı»nı hazırladıq və həyata keçirməkdəyik. Biz Dünya ticarət təşkilatına daxil olduq. Peşəkar hökumət və müasir dövlət inkişafının davam etdirilməsi üçün beş sahədə islahatlara başladıq. Müvafiq dövlət orqanları ardıcıl islahatlara başlamışdır. Bu islahatlar bizi yeni zirvələrə aparacaqdır.

Atalar sözündə deyildiyi kimi. «Azadlıq olmadan xalq olmaz» və suverenlik illərində biz uzun bir yol keçdik. Müstəqillik bizim üçün əsrlərin yükünü qaldıran heyrətamiz bir dövr oldu. Kerey və Janibek xana qoşulan xalq iki yüz min insan idi. Bu gün bütün dünya üzrə qazaxların sayı 15 milyonu keçmişdir. Bəs keçən əsrdəki acliq dövrü və

müharibələrdəki itkilər olmasaydı, qazaxlar nə qədər olardılar?

Qazaxlar arasında daxili birlik və yekdillik bağları bərk olmalıdır. Əziz qardaşlar, biz dahi Abayın sözünü hər zaman xatırlamalırıq: «Əgər siz qazaxlar bir-birinizi dost kimi görməsəniz, qalan hər şey mənasız olacaq». Mən əminliklə deyə bilərəm ki, gələcəkdəki maneə və çətinliklərə baxmayaraq, birliyimiz sayəsində gələcəyimiz bu günü-müzdən daha parlaq olacaq.

Bizim çox qiymətli bir Vətənimiz var, bu Böyük Qazax Çölüdür. Ata və babalarımızın vəsiyyəti ilə yaratdığımız müqəddəs Vətənimiz bu Çölün ənginliklərində yer almışdır. Bu Vətən Müstəqil Qazaxıstandır. Müstəqillik – bizim bəxtimizə düşən xoşbəxtlikdir, əbədi olaraq qoruyacağımız bir dəyərdir. Bizim müqəddəs Vətənimizdə yaradıcı, azad düşüncəli, öz məqsədinə yönəlmiş, hər çətinliyə dözməyə hazır olan bir xalq yaşayır. Bu qəhrəman qazax xalqıdır. Bu qəhrəman xalqın böyük məqsədi vardır – Böyük Çölün ənginliklərində yaratdığı dövləti Mengilik Elə (Bengü Elə) çevirsin. Xalqınız davamlı olaraq çiçəklənsin, qardaşlarımız bir olsun! Birlikdə çəkdiyimiz zəhmətlə yaradıb-qurduğumuz Müstəqil Qazaxıstan Mengilik Elə dönsün! Şanlı əcdadlarımızın ruhu böyük məqsədlərə çatmaq yolunda bizə dəstək olsun!

Əziz qazaxıstanlılar!

Yaşı 2000 ildən artıq olan Taraz şəhərində bir aydan sonra Qazax xanlığının 550 illiyinə həsr olunmuş abidənin təntənəli açılışı olacaq. Müqəddəs torpağımızın tarixi bir

neçə min olduğunu unutmayaraq, əcdadlarımızın xatirəsinə və qəhrəmanlıqlarına layiqincə qiymət veririk. Onun tarixi özünəməxsus bir naxış kimi Avrasiyanın keçmiş və müasir sivilizasiyalarının rəngarəng tablosuna işlənmişdir. Xronosun görünməyən telləri bizi Çinin müasir və minillik tarixi ilə, Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının keçmiş və gələcəyi ilə, Asiya qitəsinin digər hissələri ilə bağlayır. Saysız-hesabsız dil və mədəniyyət bağları ilə biz, Şimal buzlu okeanından Aralıq dənizinə qədər olan torpaqlarda yaşayan qardaşlarımız türk xalqları ilə bağlıyıq. Ortaq mənəvi zənginliklərlə, orta qəhrəmanlar və əcdadlarımızla bizim orta qata yurdumuz Böyük Türk Elidir. Bu bizim orta qat böyük mirasımızdır.

Bizim Rusiya xalqları ilə, birinci növbədə də rus xalqı ilə yüz illər davam etmiş orta qat tarix yolumuz var. Müstəqillik illəri ərzində biz Avropa İttifaqı, Amerika və İslam dünyası dövlətləri ilə tariximizin orta qat yazılmış səhifələrinə sahib olduq. Bu səhifələrdə yeni dövrün mühüm beynəlxalq hadisələri, habelə bizim ölkəmizdə baş verənlər haqqında yazılmışdır. Qazaxıstan hər zaman qonşu xalqlarla dostluq və güvəni qoruyacaq, artıracaq, dünyanın bütün ölkələri ilə xoş münasibətlər yaradacaqlar.

Əminəm, XXI əsrdə qlobal quruculuğa bizim töhfəmiz daha da artacaqdır və dünya bunu layiqincə qiymətləndirəcəkdir. Keçdiyimiz və qarşıda bizi gözləyən tarixi yolu dərk edərək, elə etməliyik ki, qlobal cəmiyyətdə Qazaxıstanın tanınmışlığı və məşhurluğu daha da artsın. Dünyada bir neçə belə nümunələr vardır ki, bir xalq öz dövlətinin rəsmi adından başqa qeyri-rəsmi bir addan da istifadə edir.

Bizim müqəddəs torpağımızı əzəldən Böyük Çöl, bizi isə Böyük Çölün övladları adlandırdılar. Ən qədim zamanlardan bəri ozanlar Çölü mədh etmiş, şəninə valehedici melodiyalar bəstələyərək dosbrada, qopuzda və jetigəndə ifa etmişlər.

Biz, əcdadlarımızın heç bir zaman sahib olmadıqları, görünməmiş yeni imkanları və perspektivləri olan yeni Qazaxıstan qururuq. Min illərlə tarixi olan yurdumuz gözlərimizin önündə dəyişir. Müasir Qazaxıstanın hər kəndi və şəhərində gedən dəyişikliklərə başımızın üstündəki Səma şahiddir. Çölün Günəşi bizim xeyirli işlərimizi aydınlaşdırır. Səma və Günəş bizim bayrağımızın rəngləridir.

XXI əsrdə Avrasiya çölünün geniş məkanları yenidən çiçəklənir, şəklini dəyişir. Biz tariximizin yeni tonqalını alovlandırdıq! Buna görə də bizim Qazaxıstan bugün və əbədi olaraq – Ulu Çöl Elidir! Bu Böyük və dəyişmiş çöl ölkəsidir. Xalq dilində bizim sevgili vətənimizin adı belədir. Bu ad bizim keçmişimizi, bu günümüzü və gələcəyimizi əks etdirir. Bu adda bizim xarakterimiz və onun əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Bu xüsusiyyətlər ruhumuzun genişliyi və açıqlığı, ürəyimizin istiliyi, qonaqpərvərliyimiz və sülhsevərliyimiz, müdrikliyimiz və aqilliyimiz, zəhmətkeşliyimiz və təşəbbüskarlığımızdır. Bu öz gücünə və bu günə qədər doğma torpağımızın görünməmiş inkişaf imkanına inamdır. Əminəm ki, yeni Qazaxıstanın bu obrazı özünə hər qazaxıstanlının qəlbində və şüurunda yer tapacaq və bütün dünyada belə tanınacaqdır.

Zardıxan Kinayətuli

Tarix elmləri doktoru, professor

L.N.Qumilyovun köçəri dövlətlər və Qazax xanlığı haqqındakı görüşləri

«Qərb ya Şərq» - tariximizin əbədi sualı. Və biz, məhz bu kimi problemləri qoymaqla, köçəri dövlətlərin bütün tarixinə nəzər salırıq. Biz məsələyə yalnız obyektiv baxmaqla, çoxillik elmi mübahisə predmeti olan Avrasiya Bozqır mədəniyyətinin tarixi inkişafıyla bağlı iki baxış arasındakı mübarizəni izləyə bilərik.

Bir tərəfin düşüncəsində, XIX əsrdə Avropada meydana çıxan belə fikirlər üstünlük təşkil edirdi ki, köçəri xalqların heç vaxt öz xüsusi dövləti, hətta heç tarixi də olmayıb.

Avrasiya nomadlarının keçmişlə bağlı bu kimi «avromərkəzçi» anlayışlar C.A.Toynbi və bir sıra digər qərb alimlərinin tədqiqat əsərlərində əyani şəkildə nümayiş etdirilmişdir. Bu fikir, sovet marksist tarixşünaslığında elmi şəkildə belə əsaslandırılmışdır ki, siniflər və xüsusi mülkiyyətin olmadığı bir şəraitdə yaşayan köçərilər səviyyəli dövlət yaratmağa qadir deyildilər. Əgər bunlar olmayıbsa, demək, dövlətdən söhbət gedə bilməz.

Konseptual təsəvvürlərin ifadəsi 200 il ərzində ictimai şüurda böyük üstünlük təşkil etmişdir. Buna oxşar hallar, bizim Qazaxıstan tarixşünaslığında bu günə qədər mövcuddur.

Köçərilərin tarixinin, bu məsələyə fərqli münasibət bəsləyən alimlər tərəfindən qəbul edilməsi, köçəri xalqların

ictimai quruluşunun uzunmüddətli və hərtərəfli öyrənilməsinə əsaslanır. Onların tədqiqatlarının nəticələri iki məqamı aşkarlayır. Birincisi, köçərilərin anlamında torpaq çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onların torpağa sahib olmaları dövlətin yaranmasına əsas verirdi. Bundan çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, torpağa inhisar hüququ dövlətə məxsus idi. Köçəri dövlətdə torpaq üzərində mülkiyyət forması idarə tərəfindən köçmə prosesinin nizamlanmasıyla həyata keçirilirdi.

Bu vəziyyət, orta əsr monqol cəmiyyətinin nümunəsində akademik V.Y.Vladimirtsov «Monqolların ictimai quruluşu. Monqol köçəri feodalizmi» adlı geniş elmi tədqiqatında inandırıcı şəkildə sübut edilmişdir. Monqol cəmiyyətində otlaq təsərrüfatı ilk növbədə yuxarılarda oturan hakimlərə –xana yaxud xaqana, sonra növbəylə: minlikçi, dərхан və soy başçılarına məxsus idi.

B.Y.Vladimirtsovun köçəri xalqların ictimai quruluşunun mahiyyəti haqqındakı fikirləri post-sovet məkanındakı tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olunur. İkincisi, bizim nəzərimizcə qazaxıstanlı həmkarımız N.E.Masanovun fikri ədalətlidir, belə ki, o deyir: «malqara təsərrüfatı və onun bir yerdə cəmləşməsi prosesinə olan münasibət, təkcə torpaq və su üzərində xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin yox, həm də icmanın asılı vəziyyətə düşməsinə şərait yaradırdı. Onlar faktiki olaraq, hər şeyin qanunauyğunluq əsasında olduğunu deməklə, zəhmətkeş fərdlərin azadlığını əlindən alır və asılılığın müxtəlif formalarına düçar edirdilər. Bununla əlaqədar müəllif, varlı malqara sahiblərini sinif adlandırırdı. Buradan belə nəticəyə

gəlirik ki, mal-qara təsərrüfatı sayəsində torpaq və suyun da çox hissəsi azlıqların xüsusi mülkiyyətiydi. Beləliklə, cəmiyyət təbəqələrə bölünürdü ki, onun da mövcudluğu sosial-qarşıdurmaya gətirib çıxarırdı.»

Onların nizamlanmasıyla bağlı hakimiyyət müxtəlif səviyyələrdə iş aparırdı. Son nəticədə, aydın olur ki, oturaq xalqlar kimi köçərilərin də öz xüsusi dövlətləri olmuşdur.

Hazırda bu məsələ ətrafında böyük mübahisə və fikir ayrılıqları yoxdur. Köçərilərin problemiylə bağlı mübahisələr, əsasən qərb alim və tədqiqatçıları arasında, ancaq onların nəsilərinin etnik tərkibinin aydınlaşdırılması sahəsində davam edir. Məlumdur ki, köçəri dövlətçiliyini inkar edən konseptual baxışların mənbəyi alman klassik fəlsəfəsinin baniləri İmmanuel Kant və Fridrix Hegeldən gəlirdi.

Məsələn, Kant köçərilərin dövlətçilik mənbələrini araşdırarkən, onların, oturaq həyat keçirən torpaq sahibləriylə münasibətlərinə nəzər salırdı. Hegel isə nomadları, köçərilərin inkişafının tarixəqədərki ikinci mərhələsinə aid edərək, sayırdı ki, köçərilər dövlət yaratmaq mərhələsinə hələ çatmayıblar. Beləliklə, onlar, Avropada mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafını mütləqləşdirərək, Avropanın «vəhşi Asiyası» işğal etməsi və nizamlaşdırılmasına haqq qazandırırdılar.

Onların nəzəriyyələri yeni istiqamətlərlə müşayiət edilirdi: Əvvəlcə nomadizmin tədqiqində antropoloji nəzəriyyə, ardınca köçərilərin dövlət quruculuğuna dair «işğal nəzəriyyəsi», (Ratsal və b.), köçəri imperiyalarının yaranması. Məsələn, Toynbi bütün imperiyaları «universal dövlət» adlandırır və bu dövlətlər sırasına XV əsrin

sonunda yaranan Moskovye Rus dövlətini də daxil edir. Bununla razılaşmaq olar. Lakin bununla bərabər onun, «universal dövlət» adlandırdığı imperiyaları demokratik avropa və müstəbid, zalım, tez dağılan avrasiyaya bölməsi kobud səhvdir. Məsələn, o, Asiyada yaranan bir çox dövlətlərin təmsalında hesab edirdi ki, nomad imperiyaları müvəqqəti imperiyalardır, çünki (hakimiyyət nümayişi) amil itkisiylə qüvvə də itməyə başlayır». Məs: İbn Xaldun belə imperiyaların üç nəsilədən, yəni 120 ildən o yana keçmədiyini yazırdı.

Müəllif burada ümumdünya tarixindən bəlli olan faktlara diqqət yetirməyib: Makedoniyalı İskəndərin hakimiyyəti (imperiya) onun ölümüylə süqut etdi. Roma imperiyasının «əbədiyyəti» Y.Sezarın idarəçiliyindən sonra bitdi. Tamerlanın imperiyasının əsasını oturaq həyat sürən qruplar təşkil edirdi. Onlar da öz varlıqlarını Tamerlanın ölümüylə (dayandırdılar) itirdilər. Bu oturaq həyat yaşayan imperiyaların yerində köçəri bulqarların, makedoniyalıların, albanların, türklərin və s. dövlətləri yarandı. Müstəsna hal olaraq, Çingiz xanın və onun nəslinin yaratdıqları imperiya 240 il davam etdi və özündən sonra İran, Çin və Avrasiya bozqırında möhkəm dövlət yaratmağın təməlini qoydu.

Hazırda bu imperiyaların heç biri mövcud deyil, lakin onların hər biri tarixdə öz izini qoyub, odur ki, bunu bir-mənalı yaxşı ya pis deyə qiymətləndirmək olmaz.

Bunları «oturaq» və «köçəri» adıyla iki qrupa ayıraraq, ikincilərə mənfəət vermək ədalətsizlik olar.

Onların fərqi yalnız ondadır ki, təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarından istifadə ediblər. Biri oturaq torpaq təsərrüfatıyla, digəri köçəri maldarlıq təsərrüfatıyla məşğul olub, birinin yazılı mənbələri çoxdur, digərinin şifahi ənənələri zəngindir. Həmçinin köçərilərin sabit oturacaq yerlərinin olmadığını demək də olmaz. Müasir arxeoloqların məlumatına əsaslanaraq, köçərilərin tikdikləri stasionar obyektlərin sayı onlar və yüzlərlə müəyyən olunur.

Bütün bunlar bu günə kimi avropa şüuru üçün naməlum və anlaşılmaz qalır. Görünür, köçəri xalqlar-hunlar, türklər, monqollar, hətta oturaq həyat tərzini yaşayan nisbətən tanınmış xalqlar – Asiya, Çin, Hindistan və s. haqqında məlumatların az və çox vaxt da səhv olması bundan irəli gəlir.

XV-XVI əsrlərdə avropalılar köçəriləri, davamlı olaraq Avropaya etdikləri basqınlardan tanıyırdılar. Odur ki, onları öz düşmənləri kimi qəbul edirdilər. Köçəri xalqların tarixinə «avromərkəzçi» düşüncə ilə yanaşılmasına qarşı çıxan ilk tədqiqatçı alim L.N.Qumilyov olmuşdur. Öz dövründə akademik N.İ.Konrad da «Orta əsrlər tarix elmində», «Tarixin mahiyyəti haqqında» adlı yazılarında, eləcə də C.Toynbiyə məktublarında «avromərkəzçi» nəzəriyyəyə metodoloji baxımdan əsaslandırılmış cavab vermişdir. Bizim fikrimizcə, belə düzgün cavablara qərb tədqiqatçılarının işlərində də rast gəlmək olur. Məs: götürək amerikalı tədqiqatçı Rudi pol Linnerin dediklərini. Özünün iri həcmli tədqiqat əsəri olan «Köçəri tayfa nə deməkdir?» də yazırdı: «Tarixçilər köçəriləri sevmirlər... İlk tarixi mən-

bələr bu nifrəti öz ümumiləşdirilmiş alçaldıcı münasibətləriylə ifadə edirlər: onların müəllifləri oturaq həyat tərzini yaşayan adamlar olduqları üçün onları (köçəriləri) vəhşi kimi görmüş və gördüklərini təhlükəsiz məsafədən baxmaqla təsvir etmişlər. Biz nə üçün köçərilərin gələcəyini tam əhatə edən alternativ mənbələr olmadıqda məhz belə xoşagəlməz faktlara söykənməliyik?» Ardınca: «Ox-yayla silahlanmış atlıları arxivlər niyə qorumalıdır? Atların sürətli qaçışı, köçərilərin silahla uzaqurma qabiliyyəti, cəldliyi vəərəqlərə ağırlıq gətirdiyi üçün arxivlər bunların qarşısını almalı idilər. Xülasə, yüngül gəzib-dolaşmaq qabiliyyətləri köçərilərə hərbi imtiyaz verir, həmçinin öz tarixlərini, «oturaq həyat yaşayan qurbanlarının» əlinə təqdim etmək imkanı yaradırdı».

Köçərilərin tarixinin qeyri-obyektiv təsvirinə münasibət uzun müddət XX əsrə qədər davam etdi. Lakin bu yüzillikdə problemin obyektiv şəkildə düşünülməsi sahəsində ilk addımlar atıldı. Söhbət L.N.Qumilyov, B.Y.Vladimirtsov, B.B.Bartold, A.N.Kononov və başqalarının işlərindən gedir. Bunların hər biri köçəri dövlətçiliyinin tarixini öyrənmək sahəsində öz töhfəsini vermişdir. Yeri gəlmişkən, belə alimlər sırasında Lev Nikolayeviç Qumilyovun xüsusi yeri vardır.

Köçərilərin təbiətini anlamaq üçün o türkologiya elminin dərinliklərinə varmış, ağır zəhmət bahasına qədim türklərin mədəniyyəti və tarixiylə bağlı uzunmüddətli tədqiqat işi aparmışdır.

L.N.Qumilyovun köçərilərlə bağlı çoxsaylı yazılarında qaldırılmış köçəri dövlətçiliyi problemi, həmişə çoxlu

müxtəlifdilli mənbələrə və ədəbiyyata istinad etməklə əldə etdiyi elmi məlumatlarla ifadə edilmişdir. Onun tədqiqatları köçərilərin daxili dünyasının açılmasına içəridən baxışdır.

Müasir yaradıcı ictimaiyyət bu böyük alimin elmi irsini müxtəlif cür qəbul edir. Bəzilərinin təqdimatına görə, o sözün tam mənasında türkoloq-şərqsünas deyil.

O, orta əsrlərə dair əldə kifayət qədər orijinal şərq mənbələri olmadan əsassız material təqdim etməyin, klassik şərqşünaslıq elminin tarixində necə tənqidlə qəbul edildiyini öz köçərişünas və şərqşünas həmkarlarından az eşitməyib. L.N.Qumilyov artıq, ənənəvi olaraq, verilən mənbələri tam dəqiq, dürüst tədqiq etməkdən, orta əsrlərə məxsus əlyazma və mətnlər üzərində son dərəcə ciddi mətnşünaslıq işi aparmaqdan imtina etmişdir. O, tarixçinin vəzifəsini belə başa düşürdü: «Tarix xüsusi qabiliyyətlər tələb edir; hadisələrin tam əhatə olunmasını, xüsusi görmə və hiss etmənin olmasını, bunlara isə dilləri bilməyin heç bir aidiyyəti yoxdur.»

Hadisələr arasında əlaqə yaradan tarixçinin işi o yerdən başlayır ki, orada filoloq-şərqsünasın işi bitir, bu isə hadisələrin özünün mövcudluğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Məsələn türklərin tarixi haqqında, onların öz içlərində, türk əsilli olmayan qərbi avropalı, slavyan və çin mənşəli tarixçilərdən daha yaxşı məlumatı olanlar vardır. Qumilyovun kitablarında biz tarixə dair onun düşüncələriylə türk düşüncələri arasındakı oxşarlığı izləyirik. O həmişə özünün tədqiq etdiyi obyektə yaxın olub, heç zaman kabinet alimi

olmalıy, vaxtının çoxunu könüllü ekspedisiyalarda və məcburi düşərgələrdə – ölkənin elmi mərkəzlərindən uzaqda keçirirdi. L.N.Qumilyovun elmi irsində əsas yerlərdən birini türk və moңqol dünyasının, bütövlükdə köçərilərin tarixinə dair tədqiqat əsərləri tutur.

Görkəmli şərqşünaslar L.Koen, N.A.Aristov, Q.E.Qrum-Qrjimaylo, V.V.Radlov, B.B.Bartold, A.N.Bernştam, A.N.Kononov, O.Pritsakın yazılarında qaldırılan türkologiya problemlərini nəzərdən keçirərək, Qumilyov bütövlükdə köçərilərin tarixinə mühüm metodoloji baxışları araşdırırdı. Onun bütün işlərində – «Hunnu», «Hunnalar Çində», «Qədim türklər», «Uydurma çar axtarışları», «Xəzərlərin kəşfi», «Xəzər ətrafında minillik» və s.-də köçəri dövlətçiliyin «sirləri» açılır. Məsələn, əgər L.Koen və N.A.Aristov türk cəmiyyətini «Şəxsiyyətlər və qəbilələr» cəmiyyəti kimi görür, onun hərbi, siyasi təşkilatını kifayət qədər qiymətləndirmirsə, V.V.Radlov köçəri dövlətçiliyinin yaranmasında «başçıların təsirində» çox önəm verirdi. O Pritsak «Köçəri imperiyasının yaranmasının» ümumi şəklini çəkmişdir. Qumilyovun işlərində isə biz köçəri dövlətçiliyinin problemlərinə dair traktovkaların arqumentlərə əsaslanaraq inkar edilməsi və yeni baxışın yaranmasını görürük. O, Pritsakın tədqiqat (Bozqır imperiyası necə yaranmışdır?) əsərində irəli sürülmüş, köçəri imperiyasının yaranması haqqındakı məhdud anlayışla razılaşmırdı. Onun fikrincə, əvvəla, dövlətlər tək-cə bir üsulla yox, bir neçə yolla yaranırdı, ikincisi xan seçiminə nadir hallarda təsadüf edilirdi, irsi hakimiyyət üstünlük təşkil edirdi. Məşhur qəbilələrin məhv edilməsini yalnız Çingiz

xan həyata keçirə bilərdi, ancaq türk, uyğur və hunnalar üçün bu, xarakterik deyildi.

Bunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, L.N.Qumilyov və onun sələfləri B.Y.Vladimirtsov, V.V.Bartoldun işlərində köçərilərin dövlətinin mövcud olub-olmadığı məsələsi qəsdən qoyulmurdu. V.Bartold və L.N.Qumilyov köçərilər dövlətinin yaranma səbəbini Bozqırda baş verən daxili proseslərdə axtarırdılar. Eyni zamanda Qumilyov Bartoldun bir maraqlı fikrinə dəstək oldu. Bunun mahiyyəti aşağıdakından ibarətdir:

«Köçərilər dövlət quruculuğunu qonşularından əxz etməmişdilər, onlar oturaq həyat tərzini yaşayan nisbətən yaxşı təşkil olunmuş qonşularıyla keyfiyyətli iş əlaqələri qurmaq üçün öz dövlət quruculuqlarının xüsusi formasını yaratmağa məcbur idilər. Köçəri cəmiyyətinin tərkibində baş verən fikir ayrılıqları və disputlarla bağlı məsələlərin həlli, bu münasibətlərdə yüksək səviyyənin olmasını tələb edirdi. Fikrimizcə, bu dəlil özünün bir neçə uzaqgörən nəticələriylə fərqlənir. Məsələn, bozqırda, oturaq həyatlı Çinlə apardığı ən qəddar döyüş şəraitində yaranan köçəri hun dövləti 500 il müddətində real siyasi qüvvə olaraq qalırdı, hunun ilk 250 ili ərzində o təkcə bozqırda yox, davamlı olaraq, Çin üzərində hakim mövqə tutan, xarici aləmlə ən geniş və ən mürəkkəb əlaqəsi olan orta əsr dövlətiydi.»

Hun dövləti nizamlı hərbi-siyasi quruluşa malik idi, onun ticarətdən, çib hədiyyə və sovqatlarından, eləcə də işğal ərazilərindən gələn gəlirdən asılı olaraq idarə olunan iqtisadi münasibətləri vardı. Bütün bunlar ölkənin iqtisadi təsərrüfat əlaqələrini tamamlayırdı.

Köçəri dövlətlərin yaranması və onların uzaq mənşəyinin araşdırılmasında, bu dövlətlərin adlarının anlaşılması üçün istifadə edilən «ulus» və «el» terminlərinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Tarixi və fəlsəfi tədqiqatlarda bu terminlər müxtəlif cür izah edilir. Məsələn, qədim türk lüğətində «il» termini 3 səviyyədə təyin edilir:

«Qəbilə ittifaqı, xalq, dövlət», V.V.Bartold və A.N.Ernştamın işlərində bu terminin mənası «qəbilə ittifaqı» şəklində qəbul edilirdi. Orta əsrə məxsus yazılı abidə olan «Divani lüğət-ət-türk»ün müəllifi, «il» terminini «dövlət» anlamında tərcümə edir. S.Y.Malov və S.P.Tolstov da buna oxşar fikir söyləmişlər. Qumilyov bütün bunları, orta əsr və müasir dövr müəlliflərinin bir çox fikirlərini təhlil edərək, belə qənaətə gəlmişdir ki, «il» termininə nisbətən uyğun olanı latınca «imperium» və rusca «dövlət» (derjava) sözləridir. Öz-özünü idarə edən (muxtər) qəbilə «il» adlana bilməzdi. İl termininin buna oxşar əsil mənası tarixi mənbələrdə əks olunmuşdur. Monqolustanda Xoşo-Tsaydamda Bilgə xanın şərəfinə ucaldılan abidənin üzərinə aşağıdakı sözlər həkk olunmuşdur:

«Mən (türk xalqı –K.Z.) əzəmətli xalq idim, hanı mənim dövlətim?», digər bir yerdə: «Öz xaqanı olan xalq idim, hanı mənim xaqanı? Mən öz gücümü və əməyimi hansı xaqana sərf edirəm?».

Bartoldun fikrincə, xanı və xaqanın olması, köçəri xalqlarının dövlətçilik ənənələrindən xəbər verir.

«Ulus» termininə gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, qədim türk, monqol və tunqus dillərində o, «dövlət» mənasında işlənmişdir. Orta əsrlərdə Monqolustanda «ulus» sözünün

bəzi tarixçilərin dediyi kimi ərazi birliyi («otoq») mənasında işləndiyi fikri çətin ki, qəbul edilə. Unutmaq olmaz ki, Çingiz xan 1189-cu ildə «Xamaq Monqol Ulusun (Monqol dövlətinin) xanı elan edilmişdir, daha sonra artıq 1206-cı ildə o, təkrarən, birinci Böyük Monqol dövlətinin əsasında yaranmış yeni genişləndirilmiş dövlətin xanı təyin edilir. Hər iki halda «ulus» termini «dövlət» anlamında işlədilir».

Hazırda müasir Monqolustan Respublikası Beynəlxalq ölkə kimi «Monqol Ulusu» adlanır.

Tarixi monqol yazılarında – «Məxfi məlumat» və «Altan tobçi»də «İl bolqon salqax» (Dövlət kimi ayırmaq) ifadəsinə rast gəlinir. Monqol dövlətindən ayrılan belə dövlətlər – Ulus Cuçi, ulus Çağatay, Ulus Xulaqu və başqaları idi.

E.ə. III əsrdən ta XIV əsrədək nəhəng Çin səddindən Xəzər sahillərinə qədər bir ərazini təşkil edən Avrasiya geniş bozqır zolağı çərçivəsində 20-dən artıq dövlətlər birliyi mövcud idi ki, mənşəyində hun, monqol xalqlarından olan köçəri xalqlar dururdu.

Bütün bu dövlətlərin hamısının yüksək siyasi təşkili etibarilə mühüm atributları vardı. Bir dövlət olaraq hər birinin ayrılıqda müəyyən ərazi sərhədləri, könüllü ya davamlı ordusu, başında hakimlərin durduğu (Şapyuy, xaqan ya xan) intizamlı hərbi rəhbərlik təşkilatı hüduzlardan kənarında yaşayan dövlətlərlə xarici siyasi əlaqələri, qərrəgah və paytaxtları mövcud idi.

Belə dövlətləri, biz yerdən başqa yerə köç edən, daim işğalçı müharibələr aparan, təşkil olunmamış bəzi pərakəndə insan axını kimi xarakterizə etmək olmaz.

Köçəri mədəniyyətindən miras olaraq çoxlu şəhər, hərbi istehkam və qəsəbələr qalmışdı. Köçərilər öz tarixlərinin böyük hissəsini müdafiə mövqeyində olmaqla keçirmişlər, nəinki işğal siyasəti yeritməklə.

Beləliklə də özlərinin yüksək hərbi müdafiə mədəniyyətlərini nümayiş etdirmişlər.

Jetisu ərazisində və Sırdərya ətrafındakı rayonlarda, Çingiz xan ordusunun hücumuna qədər 30-dan artıq stasionar qəsəbə, türkeş, karluk karaxanlılar və qırpaqlara məxsus şəhər-qalalar var idi.

Bu şəhərlər təkcə müdafiə qalaları deyil, həm də ərazinin ticari-sənət və mədəniyyət mərkəziydi.

Hazırkı Qazaxıstan ərazisində ilk dövlətlər birliyi Sak konfederasiyası (Strabon) yaranmışdı.

Dövlətçilik estafetini onlardan Usuney və Kanqyuy dövlətləri almışlar. 1466-cı ildə Qazax xanlığının yarandığı vaxta qədər bu ərazidə, dövlətçilikdə varislik əlaqələri qırılmamışdır.

Müasir Qazaxıstan tarixçi-alimləri bu tarixi dövr ərzində Qazaxıstan ərazisində dövlətçiliyin inkişafında varislik hakimiyyətinin tarixini izləyərək belə bir konseptual nəticəyə gəlirlər ki, onun ərazisində artıq XIII-XIV əsrlər civarında əvvəlcə Cuçi, ardınca onun böyük oğlu Ulus Orda tərəfindən yaradılmış müstəqil Ak-Su dövlətiylə ilk Qazax dövlətinin əsası qoyulmuşdur.

Bu dövlət mövcudluğu etibarilə müasir Qazaxıstanın 60%-dən artıq ərazisini əhatə edir və əsas etnik proseslər, dilin formalaşması məsələsi məhz Ak-Su çərçivəsində baş verirdi. Bütün qazax xanları, ən sonuncu xan Kenesarı da

daxil olmaqla Uruz xanın və onun vasitəsiylə bu dövlətin banisi Cuçinin oğlu Orda Ejenin varisləriydilər.

Bu dövrdə Qazaxıstan ərazisində yaranan ilk müstəqil dövlət kimi Ağ Ordanı qəbul etmək istəyən alimlərin sayı çox deyil. Ağ Ordanı müstəqil dövlət kimi tanıyan alimlərdən biri Qumilyovdur. Özünün son işlərindən olan yazısında – Rusçuluqdan Rusiya dövlətinə doğru: - Etnik tarixə dair «oçerklər»ində – o təkcə Ağ ordunun müstəqilliyini müəyyən etmir, həm də onun tarixinin bəzi detalları üzərində dayanır: «Uruz xanın oğlu Ağ Ordudandır, bu kifayət qədər gənc və enerjili şahzadə Quyurcuq bir müddətdən sonra vəfat edir və hakimiyyət onun əmisi oğlu Teymur Qutluğun əlinə keçir. Quyurcuq və Teymur Qutluğun tərəfdarları özbək ordusunun döyüşçüləri adını daşımağa başlayırlar, halbuki onları özbək saymaq olmazdı, çünki onlar bu adı yalnız 1428-ci ildə Əbülkeyir hakimiyyəti dövründə almışlar».

Qazaxıstan tarixi kontekstində onun «bu tatarları özbək saymaq olmaz» ifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə Qumilyovun işlərində məhz belə məqamlardan diqqətlə yapışmaq lazımdır.

Qazaxıstan tarixşünaslığında qazax xanları şəcərəsi Ağ Orduyla başlayır. Uruz Şımtayul xanın hakimiyyətinin ilk ili 1361-ci il Ağ Ordunun çiçəklənmə dövrüydü. Uruz xan, bani Cuçi xanın varisi-İdçen Ordusunun yeddinci nəslinin nümayəndəsi idi.

Ç.Valixanov, Qurbanqali Xalid, M.Tınıspayev, Xammer və başqa tarixçilər Uruz xanı qazax xanlarının atası sa-

yır və onların geneoloji mənşəyinin məhz onunla başladığını söyləyirlər (4, səh. 55) Qazax xanlığının yaradıcıları Kerey və Janibek isə Uruz xanın nəticələridir. B.Axmetov yazırdı: Kerey və Janibek Ağ Orduda atalarının hakimiyyətini davam etdirirdilər (Barak hakimiyyətini) (5, səh. 62). Ağ Ordunun dövründə Qazax dövlətçiliyinin bütün əlamətləri (ərazi, Alaş-Qazax xalqı, xan iqamətgahı, ordu qvardiyası, ordu və s.) formalaşdı.

Qumilyovun köçəri dövlətçiliyi və onun gələcəyinə dair konsepsiyasının əsas istiqaməti, onun tarixə avrasiya baxışları çərçivəsində formalaşdı. Bu məsələnin başqa məruzələrdə daha dəqiq aydınlaşdırıldığını nəzərə alaraq, mən burada özümün Avrasiyaya aid bir fikrimi qısaca demək istəyirəm.

Bəli, «Avrasiya xalqları üçün həmişə birləşmək parçalanmaqdan daha sərfəli sayılıb». Deməli Qumilyov haqlıdır. Bu, ədalətli fikirdir. Lakin o, Avrasiya xalqlarının birləşməsinə mümkün edə bilən konkret yollar haqqında heç nə deməyib. Qumilyovun yaşadığı dövr və o zamanki tarixi-siyasi vəziyyət ona öz konkret fərziyyələrini demək imkanı verməmişdir.

Əgər biz Avrasiya qitəsinin şərqdən Qərbə uzanan Bozqır ərazisinin tarixi keçmişinə nəzər salsaq, onun xalqlarının, Qumilyovun dediyi kimi eyni sərhəd boyunca üç dəfə birləşdiyinin şahidi olarıq. Əvvəlcə bu Çöl, Sarı dənizdən Qara dənizə qədər olan bir ərazidə xaqaqlıq yaradan türkləri birləşdirdi. İkinci dəfə Çingiz xanın başçılığı ilə onun nəslə monqolları birləşdirdi. Sonra XVI

əsrin başlanğıcından SSRİ-nin dağıldığı vaxta qədər bu tarixi təşəbbüsü Rusiya öz üzərinə götürdü.

Qumilyov yazır: «Rusiya başda olmaqla Qərbdə katolik Avropa, Uzaq Şərqdə-Çində, cənubda müsəlman dünyası qarşı-qarşıya durmuşdu».

Əgər görkəmli alim indi sağ olsaydı, strateji cəhətdən birləşmiş bu qlobal dünyada belə danışmazdı. Axı Avropa və Asiya Yer kürəsinin iki super qitəsi sayılır ki, o, ümumi ərazinin 37%-ni, dünya əhalisinin 3/4 %-ni təşkil edir, 240 dövlətdən 96-sı burada yaşayır.

ABŞ və Kanadadan başqa dünyanın bütün aparıcı dövlətləri məhz Avropa və Asiya ərazisindədir.

Bu ideyanın müasir müəllifləri Avrasiya ərazisi dedikdə Böyük Bozqırın qərb hissəsini, Qazaxıstan və onun Qara dəniz sahili boyu çölləri, yaxud əvvəlki rus sovet imperiyası ərazisini nəzərdə tuturlarsa, onda ortaya belə suallar çıxır. Birincisi, bu bizim bu haqda coğrafi təsəvvürlərimizə o qədər də uyğun gəlmir. İkincisi, belə halda katolik Avropada əhalisi slavyan (Rusiya, Ukrayna, Belorusiya) olan dövlətlərin qarşিদurmasını necə təsəvvür etmək olar: Qazaxıstan əhalisinin türk çoxluğu və müsəlman etiqadıyla türk-müsəlman dünyasına qarşı çıxır. Rusiya və Qazaxıstanın öz strateji müttəfiqi (Sosu üzrə) Çinlə qarşিদurmasını necə təsəvvür edəsən. Belə olduqda qarşিদurma aparıcı avropa ölkələri olmadan Çinsiz, Hindistan və Yaponiyasız Asiyada coğrafi baxımdan aralıq ərazidə yerləşən, orta səviyyədən aşağı inkişafı olan 4-5 ölkə ilə özünü ucadan «Avrasiya ittifaqı» adlandırmaq necə olardı? Bu, qlobal fonda hər şeydən əvvəl münaqişə kimi görünür.

Son vaxtlar «Avrasiya ittifaqı» ideyası haqqında çox danışılıb-yazılır. Bunlar rusiyalı müəlliflər N.Trubetskoy, N.Duqin, A.N.Podberezkin, K.Zatulın, qazax filosofu A.Nisanbayev, qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov və başqalarıdır. «Avraz ES» ideyalarını tələsik təbliğ edən müəlliflər, müstəqilliyin ilk mərhələsində xüsusən iqtisadi və sosial siyasətdə keçmiş böyük imperiyanın təəssüfünü çəkən, həmçinin insan şüurunda böyük yer tutan antiqlobal əhvali-ruhiyyə ilə yaşayan liberal adamların səhvlərindən məharətlə istifadə edirlər. Bəziləri belə hesab edirlər ki, integrasiya üçün perspektivlər var, lakin hələ şərait yetişməyib, belə ki, müstəqil dövlətlər təkə iqtisadi asılılıqdan yox, həm də çoxlu «anadangəlmə ləkələr» sayılan əvvəlki imperiya vərdişlərindən hələ çox uzaqlaşmayıblar.

Hamıya məlumdur ki, postsovet avrasiya məkanında möhtəşəm avrasiya çöllərini öz ətrafında birləşdirməyə qabil olan güclü siyasi qüvvə Rusiyadır.

Ayrı-ayrı rus müəlliflərinin dediklərini mühakimə etsək, «avrasiyaçılıq ideologiyası» onlar tərəfindən «hökmran dövlət ideologiyası» və müxtəlif milli institutların yaranması yoluyla ölkənin birləşdirilməsi formalarından biri kimi şərh edilir. Bu, nəinki çoxlarını ayıq olmağa çağırır, həm də Rusiya ilə hazırda mal mübadiləsi edən, ondan enerji asılılığı olan dünənki tərəfdarlarının onunla gələcəkdə bərabərhüquqlu, hərtərəfli inkişaf etmiş ittifaq yaradacağıının mümkün olmadığı nəticəsinə gətirir.

Bəzi siyasətçilər deyirlər ki, «Qazaxıstan-Avrasiyanın episentridir». Guya ki, bütün avrasiyaya Rusiya yox, Qa-

zaxıstan təsir göstərir. Əgər Qazaxıstanın coğrafi mövqeyinə nəzər salsaq, bu, bəlkə də, mümkündür, ancaq iqtisadi, elmi, mədəni və insani resurslar baxımından yanaşsaq, bu, onun ünvanına şişirdilmiş tərifdir, real mövcud fakta gəldikdə isə o, hələlik iqtisadi yox, siyasi rol oynayır.

Beləliklə, «Avrasiyalıq ideyası» elmi şəkildə tam öyrənilməmiş mövzudur. Bu suala biz N.Trubetskoyun, Cavitskin, Vernadskoy və hamımızın hörmət etdiyi L.Qu-milyovun yazılarında konkret cavab tapmırıq.

Əgər keçmiş tarixə diqqətlə baxsaq, biz Çingiz xan və onun nəslinin imperiya yaratmaq təcrübəsində buna cavab tapırıq. Yalnız Çingiz xan avrasiya çöllərinin bütün tayfalarını özünə birləşdirərək, Bozqır imperiyasını hərbi siyasi cəhətdən möhkəm təşkil edilmiş bir dövlətə çevirdi. Bu təcrübə SSRİ yaranarkən təkrarlandı, lakin başqa keyfiyyətdə üçüncü belə təcrübə tarixə hələ bəlli deyil. Bu hadisədə biz tarixi nöqteyi-nəzərdən formasızlıq və qeyri-müəyyənlik görürük.

Tursun İkramulı Sultanov
Qafqaz və Mərkəzi Asiya şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti professoru

XVI-XVII əsrlərdə Qazax xanlığında sultan zümrələri

İlk başlanğıcda «sultan» sözü hökmranlıq, ağalığ, eləcə də hakimiyyət, hökumət mənalarına gəlirdi.

X əsrin ortalarından etibarən, bu söz, zadəgan hakimiyyətini idarə edən şəxs – padşah mənasında işlənməyə başladı. Adı həyatda onu ilk dəfə rəsmiləşdirən və qızıl sikkələr üzərinə həkk edən qazax səlcuqları olmuşlar. Osmanlı imperiyası dövründə padşahları, hətta osmanlılar nəslindən olan şahzadə oğlan və qızları da sultan adlandırıldılar. Orta Asiya və Qazaxıstanda köçəri özbəklərin dövründə, Çingizxan şəcərəsindən olan hər kəsə sultan deyirdilər. «Sultan» ifadəsiylə yanaşı, «törə» sözü də işlənirdi ki, hakimiyyətdə oturmayan xan zadələri belə adlandırıldılar.

Mənbələrə istinad etsək, eyni zamanda bu adla təkcə sultanları yox, daha geniş dairədə tanınmış adamları – məmurları və bəzən də hakimləri çağırırdılar.

«Törə» sözünün daha geniş anlamda mənası «tur/tör» sözünün sonralar morfoloji və semantik inkişafı ilə bağlı olub, «ocaq başında» və «evdə fəxri yer» kimi ifadə olunur.

İlk başlanğıcda «qanun», «adət», «qayda», «qərar» mənasında işlənən «törə» sözü zaman keçdikcə «qanunverən», «adətəuyğun», «mülkədarın, ağanın, hakimin ni-

zamnaməsinə müvafiq hərəkət edən» mənasını ifadə etməyə başladı.

Ç.Ç.Valixanov, V.V.Bartold və başqa müəlliflər Qazax xanlığında «sultan» sözünün «zümrə» yaxud «təbəqə» sözüylə yanaşı işlənməsini mümkün sayırdılar. V.V.Bartoldun sözləriylə desək, «biz Qazax xanlığında qismən çox sayda sultan zümrələri: özlərini ak suyek (ağ sümük) və xalq kütlələrini qara suyek (qara sümük) adlandıranları – görürük.»

Lakin qazax cəmiyyətindəki sosial kateqoriyalar haqqında hələ ki, xüsusi tədqiqat işi aparılmayıb.

İşimizin əsas məqsədi sultanlar haqqında olan, onların hakimiyyətdə siyasi-hüquqi statusunu əsaslı surətdə xarakterizə edən tarixi-etnoqrafik materialları nəzərdən keçirmək və XVI-XVII əsrlərdə qazax cəmiyyətində sosial ierarxiya şəraitində sultanların özlərini necə təqdim etdikləri barədə suala mümkün cavab verməyə təşəbbüs göstərməkdən ibarətdir.

Çingizəsilli uşaqlar doğulan kimi, sultan tituluna və bununla bərabər, iqtisadi durumundan, mənəvi, əqli və fiziki keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, vərəsəliklə bağlı bu sosial qrupa məxsus bütün hüquqlara yiyələnirdilər.

Xan seçilmə hüququ ancaq Çingizəsillilər tərəfindən qorunurdu, onlarda güc hakimiyyətini idarə etmək hüququnun nəsildən-nəslə keçməsi təbii bir atribut kimi qəbul edilirdi. Bu hüququn fəaliyyət dairəsi mövcud olan etnik və dövlət sərhədləriylə məhdudlaşdırılmırdı: hər bir Çingizəsilli, onun nəslinin hansı şəcərəsindən olursa-olsun, monqol imperiyası ənənələrinin hökm sürdüüyü istənilən

ölkədə xan tituluna namizədliyini verə bilərdi. Qazax xalqının Çingizəsilliləri, məsələn, çox vaxt qarakalpak və qırğızların «padşahı» rolunda, Buxara və Xivdə isə «yalançı xan» qismində çıxış edirdilər.

Öz məzmunu və xarakteri etibariylə Çingizəsillilərin siyasi hakimiyyəti, yalnız geneoloji köklərə əsaslanır, heç vaxt, heç yerdə görünür milli əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Ümumdövlət işlərində iştirak etmək hüququnu sultanlar birgəfəaliyyət dairəsində həyata keçirirdilər, in soqroqe, yəni qazax cəmiyyətinin gördüyü işləri müzakirə etmək məqsədilə, bu işlərə aidiyyəti olan bütün təbəqə və yarım-təbəqələr ildə bir dəfə yığışıb, qurultay – toplantı çağırırđılar. XVII əsr qazax hüquqi abidələrindən olan «Jeti-Jarqı»-nın maddələrindən birində deyilirdi: «Qoy xan özü, hamıyla bərabər, bütün sultanlar, ağsaqqallar, soy başçıları kimi payızda aralıq Bozqırda bir yerə yığışıb, xalqla bağlı işləri müzakirə etsinlər».

Qazaxlar çöl dövlətçiliyi ənənələrini qoruyur və xalqın etimadını qazanan hər bir sultan Çingizxan nəslinin qoyduğu hüquqi qanunları inkar etmirdi.

Hər bir məşhur elin – İbn Ruzbixan yazırdı – «XVI əsrin əvvəlində Çingizxan nəslindən olan tamhüquqlu bir sultan var ki, o öz xalqla bərabər hansısa ərazidə, köhnə yurdda məskunlaşıb. Onlar (sultanlar) yuci xan və şiban xanın dövründən bu günə kimi o ərazilərdə yaşayır və otlaqlardan istifadə edirlər».

Bu el idarəçiliyi sultanlara, tabeçiliklərində olan həmin ərazidəki camaat üzərində bir növ hərbi-siyasi hakim, eləcə

də otlaq yerləri, su mənbələri və s. üzərində şəxsi mülkiyyətçi olmaq səlahiyyətləri verirdi.

«Qazax sultanlarının hər biri – Şeybani xan öz nədimi İbn Ruzbixanla söhbətində demişdi – öz tabeliyində olan ərazinin müəyyən sahəsinə yiyələnmək hüququna malik idi». Xan ali hakim olduğuna görə, öz hakimiyyətini xanlığın ərazisində yaşayan xalqların sultanları və hakimləriylə bölüşməli olurdu.

Beləliklə, hakimiyyət, müəyyən siyasi və məhəlli əhəmiyyət kəsb edirdi. Ancaq o, birləşdirici hakimiyyət kimi çıxış edirdi, yəni ayrı-ayrılıqda hər bir sultanın hakimiyyəti ona məxsus idi və o, şah nəslinə mənsub olan bu xanlıqları vahid halda birləşdirərək onları idarə edirdi. Bunlardan bəziləri üçün bu hakimiyyət nə siyasi, nə də ərazi cəhətdən əhəmiyyət kəsb etmirdi. Hər bir el sultanı, bizə təqdim olunan kimi, hər şeydən əvvəl, öz elini müdafiə etmək haqqı olan siyasi rəhbəriydi, ulus döyüşçülərinin komandanıydı, o təkə elin yaşadığı ərazinin, vərəsəlik haqqı olan xüsusi mülkiyyətçisi deyildi.

Bütün torpaqların baş mülkiyyətçisi bütövlükdə şahəsillilər idi, yəni torpaq üzərində bütün Çingizəsililərin müştərək mülkiyyətçilik hüququ var idi.

Ali hakimiyyət istənilən məqamda əsilzadələrdən birinin başçılığı ilə idarə olunurdu, belə ki, əgər o xan kifayət qədər güclüydü, eli idarə etmək, istənilən elin yaşadığı ərazini məhdudlaşdırmaq, hətta el-obanı özgə sultana vermək hüququna malik olurdu.

Hər halda Şeybani-xanın dövlətində, məsələn, dövlətçilik həyatının əsası, çöl ənənələri üzərində qoyulmuşdu.

Sultan şahə məxsus torpaqlara müvəqqəti hakim təyin edirdi, el, əsilzadələrin birgə razılığıyla idarə olunurdu, üstəlik xan istədiyi vaxt həmin obanı özgəninkiləşdirib başqa şəxsə verə bilirdi.

Ərazilərin bu cür idarə olunması sultanlar arasında narazılığa səbəb olurdu, eyni zamanda soyadların parçalanmasına və idarə edən şəcərənin hərbi uğursuzluğuna gətirib çıxarırdı.

Çingizəsililərin siyasi əhəmiyyəti, onların mənşəyilə şərtlənir. Cəmiyyətin digər üzvləri qarşısında bütün sultanlara verilən üstünlüyün hüquqi prinsipləri qüvvətə yüksəlmələr cərgəsinin artmasına səbəb olurdu.

Bu xüsusi üstünlüklər, əsasən, özünü onda göstərirdi ki, xanlıqdakı mövcud qanunlar, incidilmiş və təhqir edilmiş adamlara qarşı eyni cinayət işlətməmiş olan müxtəlif sosial təbəqələrdən olan adamları eyni cür cəzalandırmırdı. «Kim sultanı, yaxud xocanı öldürərsə, - «Jeti Jarqı»da deyilir – həmin adam ölən qohumlarına 7 nəfər üçün qan bahası ödəyirdi».

Sultan və xocanı sözlə incidən adam 9 baş mal ödəməklə, qarət edərsə – 27 baş mal ödəməli olurdu.

Buradan cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin fərqli öhdəlikləri meydana çıxırdı. «Jeti-Jarqı»nın bir maddəsində yazılmışdı: «Sultanlardan başqa, əli silah tutan hər kəs xana və vergi yığan xalq hakimlərinə hər il öz əmlakının 20 mislini, hissəsini ödəməlidir. Cəmiyyətin başqa üzvlərindən fərqli olaraq, sultanlara verilən imtiyazlardan biri də o idi ki, onlar üçün cismi cəza və qamçılama hökümü çıxarılmırdı. Çingizəsililər üçün yalnız baş sultan yaxud xan məhkəmə

qura bilərdi. Sadə adamlar öz söhbətlərində onların adını çəkə bilməzdilər, adının əvəzinə «taksır» sözünü işlətməliydilər. Sultanla görüşərkən sadə adam atdan düşməli, bir dizi üstə dayanaraq onu «aldiyar» sözüylə salamlamalıydı».

Sultan isə salamın cavabında əlini onun çiyinə qoyub, «amanba» deyərdi. Əgər sadə qazax şöhrətpərəstliyindən özünə xan titulu götürürdüsə, ona 15-dən 30-a qədər qırmanc (şallaq) vurulurdu. Əgər «qara sümüklü» adam özünü sultanın qanını daşıyan adam kimi qələmə verib, sultanın qızı yaxud qohumuyla evlənersə, o, hansısa bir kişini öldürən cani kimi, qan bahası ödəməliydi.

Bu məlumatları biz Q.Spaskiy, A.Levşin və A.Xaruzinin tədqiqat əsərlərindən götürmüşük ki, bu da XIX əsrin əvvəlinə, qazax çölündə Çingizəsililərin siyasi əhəmiyyətinin aşağı endiyi bir dövrə təsadüf edir. Fərz etmək olar ki, XV-XVII əsrlərdə sultanların bütün imtiyaz və xarici nüfuzları tam qorunur və onlara ciddi əməl edilirdi.

Sultanın nüfuzu əslində xanla qohumluq əlaqəsiylə yox, onun tayfasından olan adamların, alacıq-aillərinin sayı ilə müəyyən edilirdi. K.Marks Avropa ölkələrindəki feodal quruluşunu aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir ki, bunu tamamilə orta əsr qazax cəmiyyətinə də şamil etmək olar: «Feodal hakimiyyətinin gücü, bütün müstəqil dövlətlərdə olduğu kimi onların gəlirindən yox, təbəələrinin, yəni müstəqil təsərrüfatı olan kəndlilərinin sayından asılıdır».

Mənbələr Çingiz xan nəslinin nəzərə çarpacaq dərəcədə böyük olduğunu qeyd edirlər.

Məhəmməd Əvəzin verdiyi məlumata görə, Qazax xanı Təvəkkülün (1598-ci ildə vəfat edib) Xoca İsxak müridliyinə qəbul edilərkən onunla bərabər orada 120 sultan var idi.

Fərz etmək olar ki, hələ başqa sultanlar da olub ki, hər hansı səbəbdənsə o müəssisədə iştirak edə bilməyiblər.

Lap tutaq ki, böyük sultanların sayı o zaman 120 nəfər olub, deməli. Çingizəsililə uşaqlarla birlikdə qazax xalqının sultanlarının sayı min nəfərdən az olmayıb.

Sultanlar, bir qayda olaraq, daha çox arvad və uşağa sahib idilər. Məsələn, «Salnamə toplusu»nda (Kadıralibekin) belə bir yazıya rast gəlinir: hansısa qazax xanının çoxlu arvadı və kənizi vardı. Oğul övladları da çox idi; hansısa qazax sultanının çoxlu arvadı və kənizi vardı ki, öz soyundan-kökündən olan bu qadınları o, müxtəlif yerlərdən alırdı və s. Ayırı-ayrı hadisələrlə bağlı tarixi mənbələrdə onların oğullarının sayı konkret göstərilir: 1533-cü il tarixli sənəddə deyilir ki, «qazax şahı Xozya Mehmetin» on beş oğlu var idi.

Topladığımız məlumatlara əsasən, Şıqay xanın (təxminən 1582-ci ildə vəfat edib) oğullarının sayı 13-dən az deyildi. Sultan ailələrində, görünür çoxuşaqlılıq adı bir hal imiş.

Kazax xanlığı əhalisinin daxili həyatının bir çox sahələri, təəssüf ki, naməlum qalır. Biz məsələn sultanların tərbiyəsi, harda və hansı təhsilə yiyələndikləri haqqında heç bir məlumata malik deyilik. Ancaq onu bilirik ki, mənbələr onların uzaqbaşı bir hissəsinin təhsilli olduğunu qeyd edir. Qazax xanı Şıqay çöldə, səhrada böyümüşdü, Hafizi – Taniş onun şeirlər yazdığını deyirdi. Onun oğlu sultan

Təvəkkül, sonradan xan olaraq, öz igidliyi və hərbi qüdrətiylə Dəşti-Qıpçaqda ad çıxarmış məsnəvi şairiydi.

Qazax sultanı Muxammad Mumin moğol xanlığı dövründə 5 il atalıq vəzifəsi daşımaqla yanaşı, savadlı və istedadlı ər idi, Şahnamənin çox hissəsini əzbərdən bilir, gözəl qiraətçi olaraq, kitabları ucadan avazla oxuyurdu.

İ.N.Beryozinin şərti olaraq «Salnamə toplusu» adlandırdığı, XVII əsrin əvvəllərində yazılan bu mənbənin müəllifi – qazax tayfasından olan calairlərin nümayəndəsi sayılan Xoşum-bekin oğlu Kadırali-bekin adını çəkmək çox vacibdir. Çöldən çıxmış və qazax Ondan-sultanla qohum olan bu adam, fars tarixçisi Rəşid əd – Dinin məşhur əsəri «Cami ət tavarixi» ixtisarla türk dilinə çevirmiş və XV-XVI əsrlərdə yaşamış qazax xanlarının mənşəyi və fəaliyyəti haqqında məlumat kitabı tərtib etmişdir. Qazax xanları – XVIII əsr Xiv xanlarının mədəni səviyyələri haqqında «Firdovsəl-iqbal» da çox maraqlı məlumatlar vardır.

Köçəri həyat şəraiti və xanlığı içəridən dağıdıb-parçalayan davamlı feodal çəkişmələri qazaxlar arasında yazılı ədəbiyyat və kitab təhsilinin, oxunun yayılmasına imkan vermirdi. Lakin əldə olan materiallardan görürük ki, qazax cəmiyyətinin yuxarı təbəqələri heç olmasa öz sahəsində təhsilli, savadlı idi, oxuyub-yazmağı bacarırdı. XVI-XVII əsrlərdə qazax xanlığının sosial-siyasi tarixinin bəzi tərəfləri belə idi.

Bu dövrdə qazax cəmiyyəti sosial kateqoriyalarının daha dəqiq təsviri və təhlili, hər şeydən əvvəl, yəni mənbələrin üzə çıxarılması və onlarla bərabər elmə artıq yaxşı məlum olan mənbələrin də yenidən oxunuşunu tələb edir.

Şərh edilmiş material, Çingizəsillilərin siyasi-hüquqi statusunu xarakterizə etməklə, göstərir ki, sultanlar öz hüquqi vəziyyətləriylə xanlığın bütün qalan əhalisindən kəskin şəkildə fərqlənirdilər, bununla yanaşı, onları başqalarından seçən imtiyazlar qədimdən miras qalmışdır.

Sultanların müştərək həyata keçirdikləri siyasi hüquqları bunlar idi: ümumdövlət idarəçiliyində yerli idarəçilikdə və xalq mülkiyyəti idarəçiliyində iştirak etmək.

Cəmiyyətin, daimi olaraq müştərək mülk kimi qanunla bütöv bir qrupa verilməsini təmin edən müvafiq hüquq və imtiyazların mövcudluğu zümrə hüquqlarının xarakterik əlamətlərindən sayılır. Bundan belə nəticə çıxara bilərik ki, XVI-XVII əsrlərdə sultanlar qazax cəmiyyətinin sosial ierarxiyasında xüsusi birgəlik nümayiş etdirirdilər.

Bəzi tədqiqatçıların işlətdiyi «müştərək» termininin, əldə edilən mənbələrin şahidliyiylə qazax sultanları üçün qəbul edilən olması tam əsaslandırılmışdır.

Bizim tədqiq etdiyimiz material, sultanların müştərək sosial vəziyyətini xarakterizə etməklə, xüsusi olaraq şahadət verir ki, qazaxların köçəri və yarımköçəri həyat tərzi, keçmişdə onların fərdi şəkildə abidələrin üzərinə həkk etdiyi yazıları, eləcə də bu xalqın mədəni mədəniyyətinin bu və ya digər səviyyədə inkişaf etdiyini istisna etmir.

XV-XVI əsr Qazax xanlığı haqqında Kadırali-bekin verdiyi məlumatlar özünün dəqiqliyi, doğruluğuyla seçilir, bunlar çox etibarlı mənbələrə söykənir və onun qazax cəmiyyətində, öz doğma tarixşünaslığında mövcudluğunu təmin etməklə yanaşı, siyasi tarixdə və geneologiyada meydana çıxan suallara canlı maraq oyadacaq.

Meruert Xuatkızı Abeseitova
Tarix elmləri doktoru, professor, KR MEA-nın müxbir
üzvü R.B.Süleymenov adına Şərqsunaslıq İnstitutu

Qazax xanlığı tarixinin öyrənilməsində yeni kəşflər

Hal-hazırda Qazaxıstanın qədim və orta əsrlər tarixinin və mədəniyyətinin obyektiv şəkildə öyrənilməsi, işıqlandırılması və təbliğ olunması problemi çox ciddi şəkildə qarşıda durur. Tarixi hadisələrin birtərəfli şərhindən, köhnəlmiş şablonlardan imtina edilməsi, qərəzsiz və geniş spektrə malik qaynaqların öyrənilməsi əsasında isbatlanmış elmi analiz tələb edir.

Coğrafi mövqeyinə görə Avrasiyanın mərkəzində yerləşən və digər mədəniyyət və dinlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan Böyük Çölün tarixi ən müxtəlif qaynaqlarda və materiallarda öz əksini tapmışdır. Onların bir hissəsi çoxsaylı mədəniyyətlərlə qaynayıb-qarışmış və belə çıxır ki, bizim xalqımız üçün dönməz olaraq itirilmişdir. Bəziləri isə radikal interpretasiyaya uğrayaraq saxtalaşdırılmaya məruz qalmış və ilkin mahiyyətinin izləri belə itib-batmışdır. Bütün bunlar Qazaxıstan tarixində xüsusi diqqət və araşdırma tələb edən boşluqların, özünəməxsus «tarixi uçurumlar»ın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Məlum olduğu kimi, istənilən xalqın tarixi inkişafı digər xalqların və onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsirləri ilə müşayiət olunur. Bu isə o deməkdir ki, bu və ya digər bir xalqın tarixi onun hansı coğrafi məkanda və məsafədə yerləşməsindən asılı olmayaraq başqa mədəniyyətlərin

arealında da öz əksini tapmışdır. məhz buna görə də, qazax xalqı haqqında tarixi məlumatlar və materiallar onun yaxın qonşularından savayı, taleyin hökmüylə bir vaxt qazax çöllərindən keçib getmiş və öz törəmələri üçün təəssüratlar saxlamış xalqlarda da qeydə alınmışdır.

Yaxın vaxtlara qədər Qazax Xanlığının tarixi yalnız bir neçə mənbəyə əsaslanmaqla öyrənilmişdir. Tarixdəki «ağ ləkə»ləri təmizləyəcək yeni materialların axtarışı tədqiqatçıların şərəf borcuna çevrildi və daha gərəkli olana – keçmişdə baş vermiş proseslərə daha obyektiv yanaşmağa imkan yaratdı.

Qazaxstan Respublikasının prezidenti N.A.Nazarbayevin təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş «Mədəni irs» Dövlət Proqramının sayəsində qazax mənbəşünaslığının və tarixi məlumat bazasının – nadir artefaktlarının surəti, eləcə də Qazax dövlətçilik tarixinin obyektiv araşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən xarici fondlardakı arxiv materialları ilə zənginləşdirilməsi və genişləndirilməsi mümkün oldu.

2004-2009-cu illər arasında «Mədənimura» proqramı çərçivəsində Rusiya Federasiyasında, ÇXR, Monqolustan, Qırğızıstan, Türkiyə, Ermənistan, Macarıstan və İsveçrədə şərqşünaslıq üzrə arxeoqrafik işlər aparıldı.

Arxeoqrafik ekspediasının işinin konkret unikal nəticələri bu proqram çərçivəsində nəşr olunmuş kitaba daxil edildi (1, s.243-249). Onlar qazax xalqının qədim və orta əsrlər tarixinin və mədəniyyətinin rekonstruksiyası üçün böyük araşdırıcılar qrupuna dəyərli bir baza yaratdılar. Qazax xalqının mənəvi mədəniyyətinin və milli

ideologiyasının formalaşması tarixinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan məlum və az tanınan qaynaqlara yeni və daha geniş baxış bucağından baxıldı. Qazax xalqının mədəni ənənələrinin və tarixi inkişafının bütün mərhələlərini özündə ehtiva edən bir sıra qaynaqlar ilk dəfə elmi dövriyyəyə buraxıldı.

Şərqsünaslardan ibarət arxeoqrafik ekspedisiyanın (2004-2009) xarici ölkələrin arxivlərində, fondlarında, kitabxanalarında, muzeylərində aşkar etdiyi materiallar çox nadir materiallardır. Bu materialların bazası əsasında şərq dillərindən tərcümə olunmuş kommentariyalardan, şərhlərdən, qədim lüğətlərdən, elmi dəlillərdən ibarət yetkin bir elmi aparat dayanır. 2004-2009-cu illər ərzində seriya kitablar (30 cildə), o cümlədən: «Qazaxıstan tarixi, fars, türk, ərəb, çin, monqol, erməni mənbələrində», «Qazaxıstan tarixi şərq miniatürələrində», «Anrı Mozera fondundan Qazaxıstan tarixinə və mədəniyyətinə dair əlyazma və artefaktlar», «Şakpakata», Tsin dövründə çin-qazax qarşılıqlı əlaqələrinə dair arxiv sənədləri toplusu (2 faksmil. 4 cild), «Qazaxların xarici ölkələrdə dekorativ-tətbiqi sənət paritetləri» kimi kitablar nəşr olundu».

Şərqsünaslardan ibarət arxeoqrafik ekspedisiya 2 istiqamətdə çalışırdı.

Birinci: VI-IX əsrlər türk dövründə qazax tarixinə və qazax xalqının etnik mənşəyinə aid tarixi abidələrin aşkarlanması.

İkinci: Qazax xanlığının xarici ölkələrlə münasibətlərinə dair tarixə aidiyyəti olan iqtisadi-ticarət, diplomatik və mədəni-tarixi arxiv sənədlərinin toplanması.

«Mədəni Mura» Dövlət proqramının sayəsində Qazaxıstan Respublikası MOH R.B.Süleymenov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən Çində Qazax xan və sultanlarının qonşu dövlətlərin başçılarına göndərdikləri: cağatay və çin dillərində 300-dən, mancuriya və oyrat dillərində 3000-dən çox rəsmi məktublar aşkarlandı. Qazax-Çin, Qazax-Rusiya, Qazax-Qırğız, Qazax-Kokand, Qazax-Oyrat arasındakı diplomatik münasibətlərə aid, Qazax xanlarının səfirləri, Qazax-Çin ticarət əlaqələri, məişət və ənənələrlə bağlı sənədlər tapılıb üzə çıxarıldı. Hal-hazırda həmin sənədlər sistem halına salınmış və ümumiləşdirilmişdir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, məsafə uzaqlığına və müasir kommunikasiya texnologiyalarının olmamasına baxmayaraq, Qazax dövləti qonşu ölkələrlə sıx əlaqədə olmuşdur. Qazax xanlarının və sultanlarının Çin, Rusiya, İran dövlət başçıları və eləcə də Orta Asiya xanlıqları ilə unikal yazışmaları bunu sübut edir. Çin Xalq Respublikasının ərazisində türklərin çox sayda arxeoloji və epiqrafik tarixi və mədəniyyət abidələri tapılmışdır. Saq hökmdarları Antseyin, Yuyxunun türk hökmdarlarının qəbulundakı rəsmləri təsvir olunmuş sərdabələr, türk xaqanlarının şanlı qələbələrindən xəbər verən saqlara məxsus daş kitabələr (Monqol-Kur, Sintszyan, ÇXR) aşkarlanmışdır. Bu artefaktlar türklərin qonşu xalqlarla (vizantiyaqlar, farslar, saqlar, çinlilər) sıx əlaqələrindən xəbər verir və türk tarixinə yeni baxış ortaya qoyur.

Həmçinin Qazax-Çin, Qazax-Rusiya, Qazax-Qırğız, Qazax-Kokand, Qazax-Oyrat arasındakı diplomatik münasibətlərə, ənənə və məişətə dair bir çox sənədlər də

tapılmışdır. «Tsin dövründə Qazax-Çin qarşılıqlı əlaqələrinə aid arxiv sənədləri məcmusu» Qazaxıstan-Çin birgə layihəsi çərçivəsində, yuxarıda haqqında söhbət gedən sənədlərin faksimil nəşri hazırlanmış (I-II cildlər) və bu sənədlərin dörd cildə qazax dilinə tərcüməsi çap olunmuşdur. Çinin Birinci Tarix Arxivində qorunan arxiv sənədləri sübut edir ki, Qazax xanlığında hələ o vaxtdan kargüzarlıq və diplomatik yazışmalar, səfir göndərmə və qəbul etmə ənənələri olmuşdur. Bunu unikal artefaktlar halında aşkarlanmış rəsmlər, miniatürlər, fotoşkillər, tətbiqi sənət nümunələri də təsdiq edir.

Paris kitabxana və muzeylərində tədqiqat işləri aparılarkən ilk dəfə müəyyən olunmuşdur ki, «Qazaxlar at hədiyyə edirlər» adlı rəsm əsəri Parisdə Şərq xalqlarına aid bədii əsərlərin saxlanıldığı məşhur Qime muzeyində qorunub saxlanılır.

Bu əsər üç atın bağışlandığı diplomatik mərasimi özündə ehtiva edən, 1757-ci ilə aid ilk və yeganə rəsm əsəridir.

Rəsm əsəri üç qazax nümayəndəsinin Çin imperatoru Tsyannun müttəfiqlik və dostluq əlaməti olaraq üç at bağışladığını özündə əks etdirir. Rəsm müəllifi imperator Tsyannun saray rəssamı italyan Cüzeppe Kastilyoni bu tarixi-etnoqrafik mənzərəni kətan üzərinə köçürmüşdür. Rəsm əsəri o dövrün geyim və məişət elementləri barədə də təsvir sərgiləyir. Geyim öyrənilərkən onun hansı parçadan tikildiyi, eyni zamanda zəngin simvolikası da az əhəmiyyət daşımır. Bu yöndə arxeoloji tapıntıların qıtlığına baxmayaraq, Qazaxıstanda həmin parçalardan XVI-XVII əsrlərdə istifadə olunduğunu söyləmək olar.

Rəsmnin analizi göstərdi ki, əsərdə öz ifadəsini tapmış hadisələr Qazaxıstanda Abılay xanın, Çində isə imperator Tsyannun hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir.

XVIII əsrin əvvəllərində Orta Asiyada beynəlxalq münasibətlər xeyli dəyişikliklərə uğramışdır. XVIII əsrin ortalarına qədər regionda ən iri və böyük təsir gücünə malik olan dövlət Cuncar xanlığı idi. Orta Asiyada beynəlxalq münasibətlərə Tsin imperiyası və Rusiya daha çox təsir göstərməyə başlamışdı. Bu ərəfədə Çin və Qazaxıstan arasındakı münasibətlər adi siyasi-diplomatik qaydalar çərçivəsində idi.

Tarix sübut edir ki, heç bir sivilizasiya ayrıca, digər mədəniyyətlərdən izolə olunmuş şəkildə təkbaşına yaranmır və bütün zamanlarda bunlar bir-birini tamamlayırlar. Avrasiya kimi geniş bir regionda baş vermiş mürəkkəb tarixi prosesləri düzgün qiymətləndirmək üçün qədim dövrdən indiyə qədər, xalqların qarşılıqlı tarixi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi get-gedə daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya öz əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii ehtiyatları, qədim və özünəməxsus mədəniyyəti ilə Qərbi-Avropa səyyahlarının diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Buna görə də, qərb səyyahlarının Avropa və Amerika ölkələrinin arxiv fondlarında və muzeylərində saxlanılan zəngin mədəni artefakt kolleksiyaları, sənədləri və memuarları Qazaxıstanın və Mərkəzi Asiyanın mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

«Mədənimura» Dövlət Proqramı çərçivəsində Şərqsü-naslıq institutunun əməkdaşlarından ibarət ekspedisiyanın Avropa və Asiya muzeylərində, oradakı fondlarda olan artefaktların, qazax xalqının tətbiqi sənət əsərləri abidələri-nin üzə çıxarılması məqsədilə apardıqları tədqiqatlar nəti-cəsində qazax xalqının mədəniyyət tarixilə bağlı toplanmış materiallar bu xalqın qarşılıqlı tarixi mədəni əlaqələrin oluşmasında iştirakını sübut edir. İndiyədək postsovet məkanının tədqiqatçıları üçün məhdudlaşdırılmış yerlərdə aşkarlanmış və elmi dövriyyəyə buraxılmış eksponatlar əldə olan faktları daha da zənginləşdirmişdir.

IX əsr macar səyyahı Corc Almaşın eksponatlar toplusu Etnoqrafiya Muzeyinin fondunda (Budapeşt, Macarıstan) qorunub saxlanılır. Qazaxlara aid eksponatlar arasında zinət əşyaları (sırğa, qolbaq, həmayıl), dəri (kumis saxlanılan qab), ağac, metal işləmələr at əsləhələri, tikmələr və s. etnoqrafik elementlər vardır. Kolleksiyanın tərkibinə daxil olan əntiq-eksponatlar var ki, bunlar hələ də Qazaxıstan elminə məlum deyil. Tarixi-mədəniyyət infor-masiyası daşıyıcısı olan bu əntiqlər qazax tətbiqi sənət yaradıcılığının mənzərəsini gərəkli şəkildə tamamlayır. Qıpçaq mədəniyyətinə aid olan eksponatlar böyük elmi mahiyyət daşıyır. Bədii baxış bucağından qazax məmullatı ilə oxşar olan qıpçaqlara aid materialların tədqiqi və çap olunması qazax xalqının mədəni irsilə bağlı elmi düşüncədə yeni səhifələr açır.

Əvvəlcə, fondda 1868-1889-cu illər ərzində Qazaxıstana və Mərkəzi Asiyaya dörd dəfə səyahət etmiş isveçrəli səyyah Anri Mozerin (1844-1923) unikal materiallarının

toplanması və üzünün köçürülməsi üzərində iş aparıldı. Fondada saxlanılan qərb əlyazmaları, tarixi fotosəkillər, qiymətli etnoqrafik və numizmatik (qədim sikkə və medalların tədqiqi) artefaktlar təkcə Qazaxıstan tarixinin və mədəniyyətinin araşdırılması üçün deyil, həmçinin Qazaxıstanla Mərkəzi Asiya, Rusiya, Çin, İran və İndoneziya ölkələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənil-məsi üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Anri Mozer öz səyahətləri zamanı onun kolleksiyasının əsasını təşkil edən çoxlu qiymətli materiallar gətirmişdi. Onun zəngin kolleksiyasının ayrı-ayrı bölmələrində qərb əlyazmaları, miniatürlər, kallaqrafiya nümunələri, numiz-matik materiallar və keramika, döyüş əsləhələri və etnoq-rafik əşyalar cəmlənmişdir.

Bundan əlavə, Anri Mozer öz kolleksiyasını zənginləş-dirmək üçün auksionlardan bəzi materiallar almış və eyni zamanda Mərkəzi Asiyanın tarixini və mədəniyyətini tədqiq etməklə məşğul olmuş, kolleksiyanın populyarlıq qazanmasına çalışmışdır.

1914-cü ildə Anri Mozer öz kolleksiyasını və zəngin arxivini onların indiyədək qorunub-saxlanıldığı Bern Tarix muzeyinə bağışlamışdır.

İsveçrənin Bern Tarix muzeyinin fondunda aşkarlanmış və qeydə alınmış eksponatlar özündə qazax tarixi-mədəni irsi haqqında daha bütöv təsəvvür yaradılmasına xidmət edən zəngin və qiymətli informasiyalar daşıyır. XVIII-XIX əsrlərə aid olan eksponatların böyük əksəriyyəti əntiq xarakter daşıyır və Qazaxıstanın siyasi tarixini zən-ginləşdirməklə bərabər, qazax xalqının yüksək bədii

yaradıcılıq nümunələrini ehtiva edir. Onlardan bəziləri yeganə nüsxələrdir və Qazaxıstan muzeylərində analoqları yoxdur.

Bundan əlavə, divar frizləri, geyim elementləri, asmalıqlı kəmərlər, oxluqlar, qadın bəzək əşyaları kimi müxtəlif kateqoriyalı əşyalar da toplanmışdır. Ekspozatlar arasında uzun divar frizi (tüskeyim) qazax cəmiyyəti ierarxiyasının simvolu olan öz zəngin quramaları ilə xüsusilə fərqlənir.

Qazax xalqının ənənəvi incəsənət semantikasi və etnoqrafiyası ilə bağlı indiyə qədər elmə məlum olmayan bəzi ekspozatlar bu istiqamətdə yeni tədqiqat və axtarışlar aparmağı tələb edir.

Kolleksiyada qazax xalqının qonşu ölkələrlə olan diplomatik, iqtisadi-ticari və mədəni əlaqələrini sübut edən qazax ortamında olmuş qeyri-etnik ekspozatlar da yer almışdır.

A.Mozerin fondunun öyrənilməsi və aşkarlanması milli qazax tarixini və onun tam oxşarlığını qorumaq üçün fəvqəl dərəcədə gərəkli, perspektivlidir. Bern tarix muzeyinin kolleksiya ya fondlarında saxlanılan qazax tarixi ilə bağlı materiallar qazax dövlətçilik ənənələrinin inkişafını və varislik tarixini özündə əks etdirir. Yeni tapılmış əlyazmaların və əvvəllərdən bizə məlum olan və olmayan materialların, sənədlərin müqayisəli təhlili qazax cəmiyyətinin bütün tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənməkdə bizə kömək edər (qədim türk, monqola qədər, monqol zamanı, Qazax xanlığının yaranması və inkişafı).

İnstitutun fundamental tədqiqatlarının nəticələri müsbət qəbul olunur və geniş mütəxəssis dairəsinə və eləcə də

cəmiyyətə çatdırılır. Materiallar «Mədənimura», «Qazaxıstan şərqşünaslıq tədqiqatları» seriyalarında dərc olunur (30 kitab işıq üzü görmüşdür) [6;7;8;9;10;11;12]

2013-cü ildə Qazaxıstan Prezidenti N.A.Nazarbayev tərəfindən qazax xalqının tarixi və mədəniyyətinin dünya tarixinin bir parçası olaraq anlaşılmasına işıq salmaq məqsədilə yeni mənbələrin axtarışlarına yönəlmiş «Xalq tarixi folklorunda» adlı yeni dövlət proqramı irəli sürüldü. Bu istiqamətdə aparılan işlər, müasir problemlərin öz başlanğıcını qədim və orta əsr tarixindən götürdüyündən dolayı, mədəni indentikliyin və bütövlükdə müasir inkişafın formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Başqa bir vacib məsələ isə bütövlükdə ölkənin intellektual varisliyini, əsas intizamı təmin edən milli şərqşünaslıq və tarixogeografiya məktəbinin formalaşması və fəallaşdırılmasıdır.

Bununla əlaqədar 2013-cü ildə R.B.Süleymanov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində tarixi materialların öyrənilməsi üçün Respublika İnformasiya Mərkəzi (RİM) yaradıldı.

RİM-in əsas istiqaməti qazax xalqının tarixini təsdiq edən arxiv materiallarının geniş miqyasda toplanması, öyrənilməsi, tərcümə olunması, rəqəmsallaşdırılması və qazax, rus, ingilis dillərində mətbuatda yayılması idi.

Yazılı mənbələrdən başqa çoxlu artefaktlar və daş abidələr, monqol və oyrat dillərində qayaüstü yazılar da saxlanılırdı. Layihənin məqsədi bu az öyrənilmiş materialların tədqiq olunması və elmi dövriyyəyə buraxılması idi.

Tarixçilər qarşısında, milli tarixin indiyədək elmə məlum olmayan və xarici ölkələrin arxiv fondlarında atılıb qalmış

zəngin, nəhəng arxiv materialları (yazılı, arxeoloji, şifahi, kartoqrafik, artefaktik və s. qaynaqlar) əsasında öyrənilməsi və obyektiv şəkildə yazılması kimi mürəkkəb və məsuliyyətli bir vəzifə qoyulmuşdur. Bu materiallar əsrlərdir ki, öyrənilməmiş olaraq qalır.

Bununla əlaqədar «Xalq tarixi axında» proqramı çərçivəsində xarici ölkə fondlarında Qazaxıstan tarixinə və mədəniyyətinə aid yeni arxiv materiallarının aşkarlanması məqsədilə İran, Hindistan, Çin, Misir, Türkiyə, Monqolustan, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Özbəkistan, Rusiyaya elmi ezamiyyətlər təşkil olunmuşdur.

Qazaxıstan şərqşünasları elmi ekspedisiyalarının Monqolustan, Çin və Almaniya ilə olan ezamiyyətləri zamanı qədim köçərilərin ibtidai icma, qədim və orta əsrlər dövründəki türk (qazax) xalqlarının əcdadları haqqında təsəvvür yaradan antik, türk runa kitabələri, qədim hind, çin tarixi mənbələrindəki arxiv materiallarının ilkin sistemli işlənməsi və tədqiqatı aparılmışdır. Məsələn: Daş heykəllərdəki atributlar hərbi ierarxiya, hərbi iş, etnosların köçürülmələri ilə bağlı türklərin dünyagörüşü haqqında təsəvvür yaradır.

Suriya, türk (daş kitabələri), çin qaynaqlarında geniş materiallarda təkcə Qazaxıstanda yox, eyni zamanda Mərkəzi Asiyada yaşamış bütün köçəri xalqların coğrafi və etnik tərkibi tədqiq edilmişdir. Yeni aşkarlanmış materiallar qədim türklərin yüksək dərəcəli hakimiyyət dairələrinin şəcərə ardıcılığı sistemini qurmağa imkan yaradır.

Böyük İpək Yolu boyunca saxlanılmış türk epitafiya və nestorian abidələrinin öyrənilməsi vacib əhəmiyyət kəsb

edir. Qazaxıstan, Qırğızıstan və Çin ərazilərindəki nestorian abidələrindəki mətnlərin müqayisəli təhlili qazax xalqının etnik mənşəyinin, din tarixinin, türk dilinin və yazısının əmələgəlmə tarixinin öyrənilməsində qarşıya çıxan bir çox problemlərin həlminə imkan yaradır.

Ekspedisiya iştirakçılarının, əldə olunan materialları sistemli şəkildə işləmələri, ümumiləşdirmələr və keyfiyyətli analizlər aparmaları Türk Xaqanlığının yaranması və inkişafı, Çingiz xan zamanına qədər türk qövmləri arasındakı tarixi varislik və vahid etnogenez əlaqələri əhatə edən tarixi yaddaşın bərpa edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Monqollar dövrünə qədər və monqollar dövründə yaranmış «Tarix əl-Səlcuq», «Tarix-i Cəlaləddin Xarəzmşah», «Maca əl-Ənsab», «Tarix-i Ulcaytu» kimi əsərlərin analizi və aparılan ümumiləşdirmələr Mavəənnəhrdə və Türküstanda mövcud olmuş türk qövmləri, türk xanları və şəhərləri barədə unikal məlumatları təsdiq edir.

Bodlean və Britaniya kitabxanalarındakı arxivlərdə, Fransa Milli kitabxanasında, Birinci Çin tarixi arxivində, Raz və Rampur kitabxanalarında, Salar-e-Canq Heydərabad muzeyində, Dehlidəki «Nur» Mikrofilm Mərkəzində, Kalmıkiya Respublikası Milli arxivində araşdırmalar aparılmışdır. Nəticədə, «Tarix-i Qıpçaq Xan»ının, «Nüsrət-namə»nin və «Muizz əl-Ənsəb»in və s. surətlərini əldə etmək mümkün olmuşdur.

Məsələn, Qazax xanlığının yaranma tarixinin ən qaranlıq dövrü olan XIV və XV əsrlərin əvvəllərində Qıpçaqda və Dəştidə baş verən siyasi hadisələrin «Nüsrət-namə»də və «Tarix-i Qıpçaq Xan»dakı tarixi faktiki materiallarının araşdırılması göstərdi ki, bu mənbələr

Qazaxıstan və Mərkəzi Asiyanın XV-XVIII əsrin birinci yarısı tarixinin öyrənilməsi üçün yetərincə vacib və qiymətli mənbələrdir.

İndiyədək bizə məlum olmayan və XIV-XVII əsrlərdə baş vermiş real tarixi hadisələri araşdırmağa imkan verən, gözəl miniatürlərlə zəngin olan «Nüsrət-namə» və «Muizz əl-Ənsəb»dəki siyahıları, həmçinin Mahmud ben Valinin XVI-XVII əsrlər qazax xan və sultanlarının tarixindən bəhs edən «Bəhr əl-Əsrar» mənzuməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Yuxarıdakı qaynaqların müqayisəli təhlili Abulxair-xan, Məhəmməd Şeybani-xan, Kerey-xan, Janibek-xan, Abdəllah-xanın və başqalarının hakimiyyətləri dövründə qazax dövlətçiliyinin inkişaf tarixini açıq şəkildə göstərir.

Yuxarıda adları çəkilən və başqa əsərlər (faktiki mətnlər və vizual-miniatürlər şəklində təqdim edilənlər) ilk növbədə qazax dövlətçiliyinin tarixi təkamülünün və ənənələrinin təsdiqidir.

Birinci Çin tarixi arxivində işləyən ekspedisiya da ciddi nəticələr əldə etdi. Şərqsünəşliq İnstitutu və Birinci Çin tarixi arxivi arasında bağlanan müqavilə çərçivəsində Tsin imperiyası arxiv sənədlərinin içindən qazax tarixinə aidiyyəti olan 283 cilddən ibarət (72812 sənəd) sənədlərin surətini gətirmək mümkün oldu.

Bu sənədlər xronoloji ardıcılıqla 1730-cu ildən 1911-ci illərin ortalarına qədər 181 illik bir dövrü əhatə edir və qazax-çin, qazax-rus, qazax-kokand, qazax-xivin arasında-kı qarşılıqlı siyasi, xarici siyasət və iqtisadi əlaqələrə tarixi aydınlıq gətirir. Burada Abılay-xan, sultan Bolat-xan,

Uali-sultan və digər qazax xan və sultanlarının qonşu dövlətlərin başçıları ilə yazışmaları haqda unikal məlumatlar var. Bu yazışmalar özündə Abılay-xan və Tsin imperatoru Tsyantun arasında diplomatik münasibətlərdən – Qazax xanlığında və Tsin imperatorluğunda qarşılıqlı səfir və səlahiyyətlər təyinetmə haqqında məlumatları əks etdirir.

Abılay-xana məxsus nadir rəsmi bir məktub öz əhəmiyyətinə görə xüsusi maraq doğurur. Abılay-xanın imzaladığı məktub sübut edir ki, məsafə uzaqlığına baxmayaraq, müasir kommunikasiya xətlərinin mövcud olmadığı bir zamanda da Qazax və Çin dövlətləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr mövcud olmuşdur. Gətirilmiş arxiv materiallarının analizi sübut edir ki, qazax xanlarının diplomatik və sosial-iqtisadi sərəncamlar hazırlayan dəftərxanası mövcud olmuşdur.

Bundan başqa, Qazaxıstan tarixinə aidiyyəti olan və xarici fondlarda saxlanılan materialların elektron-rəqəmsal fond şəklində işlənilməsinə başlanılmışdır.

«Xalq tarixi axında» Dövlət Proqramı çərçivəsində 2013-cü ildə xarici ölkələrin (İran, Hindistan, Çin, Misir, Türkiyə, Monqolustan, Böyük Britaniya, Almaniya, Özbəkistan, Rusiya) kitabxanalarında, muzeylərində, arxivlərində və digər fondlarında çalışmış arxeocoğrafi ekspedisiyanın əldə etdiyi çeşidlənmiş əlyazmalar, rəqəmsal fotolar, arxitektur rəsmlərin surətləri, türk kitabə-salnamələri, arxiv materialları, miniatür və mikrofilmlər sistemli şəkildə işlənmişdir.

Sistemləşdirmə mərhələsindəki işləmələrin və kataloqlaşdırmanın ilkin nəticələri göstərir ki, Qazaxıstanın tarixi və mədəniyyətinə dair əldə olunan materiallar nə qədər çox

olsa da, elə bir o qədər də hələ aşkarlanmasını və öyrənilməsini gözləyir. Artıq əldə olunmuş materialların şifrə açıqlamaları, müqayisəli analizi bir çox giriş problemlərinə – Qazax və digər Mərkəzi Asiya xalqlarının etnogenez prosesinə, dövlətçiliyin yaranmasına və saxlanmasına daha dərinədən yanaşmağa imkan verir. Son göstərici isə 2015-ci ildə 550 illiyi qeyd olunacaq Qazax xanlığının tarixinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Arxeocoğrafi ekspedisiyanın əldə etdiyi böyük və dağınıq materiallar vaxt keçdikcə yeni materialların da daxil olmasıyla əlaqədar daha diqqətli – zərgər dəqiqliyi ilə analizlər aparılmasını tələb edir. İndiki mərhələdə Qazaxıstan tarixində özünəməxsus dönüş nöqtələrini ehtiva edən tarixi materialların dərhal qeydə alınması və təqdimatı daha vacibdir. Mövcud materiallar, proqramın həyata keçirilməsi zamanı aşkarlanmış və ölkəmizin tarixinin öyrənilməsində böyük önəm daşıyan yeni yanaşma və metodologiyaları da nəzərə almaqla hazırlanmış əsas mənbələri özündə əks etdirən «Qazaxıstan tarixi üzrə kataloqlar, şifahi, epiqrafik qaynaqlar və artefaktlar toplusu» şəklində təqdim edilir.

«Kataloq toplusu» əldə olunmuş materialların sistemləşdirilməsi, kataloqlaşdırılması və rəqəmlənməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu, gələcəkdə yeni qaynaqların tapılması nəticəsində aşkarlanacaq və əlavə olunacaq yeni seriya material və sənədlərin hazırlanmasında ilk, həm də çox vacib addımdır. Gələcəkdə ayrı-ayrı mənbələr əsasında ayrıca ixtisaslaşmış xüsusi kataloqların yaradılması da planlaşdırılır. Beləliklə, Respublika İnformasiya Mərkəzində (RİM) Qazaxıstan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı müxtəlif xarici

fondlarda dağınıq şəkildə olan materiallar bir araya gətirilərək ilk dəfə yeni bir unikal bazada toplanacaq.

«Kataloq Toplusu» hazırlanarkən aşkarlanmış materialların dörd əsas istiqamət üzrə təsnifatı aparılmışdır – yazılı, şifahi, epiqrafik, artefaktik. Hər bir klassifikasiya növü öz spesifikasiyası üzrə aparılmışdır. Məsələn, yazılı mənbələr – fars, türk, ərəb və s. dilləri üzrə, epiqrafik materiallar – coğrafi lokallaşma yerinə görə, artefaktlar – yazı tipinə görə: orxon, yenisey, uygur və s., şifahi – qazax xalqının tarixindəki süjetlər üzrə.

Hazırda yeni tarixi materialların axtarışı və artıq müəyyən olunmuş nümunələr və siyahılarla onların müqayisəli təhlili üzrə işlər davam edir. Bütün bunlar ayrıca elmi təlim olan mənbəşünaslığın digər ölkələrin tədqiqatçıları və elmi mərkəzləri ilə qarşılıqlı əlaqədə durumuna və inkişafına təsir etməyə bilməz.

Qazaxıstanın tarixi və mədəniyyətindən xəbər verən yeni kəşflər sübut edir ki, xalqımızın minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxan tarixi ənənələri ümumdünya tarixinin çox mühüm tərkib hissəsi olmaqla, onun xəzinəsini öz bənzərsiz töhfələri ilə zənginləşdirir.

Kanat Uskenbay

C.Valixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun şöbə müdürü, tarix elmləri namizədi.

Orta əsr Qazax dövlətinin İbn Ruzbixan İsfahaninin «Mehmannəməyi-Buxara» adlı tədqiqat materiallarındakı adı haqqında

XV əsrin ikinci yarısının başlanğıcında tanınmış Uruz xanın nəslindən olan Kerey xan və Janibek xan müstəqil qazax dövlətinin əsasını qoydular. Onun tarixi hüduqlarını peşəkar tarixçilər təkcə bir yüzillik deyil ki, öyrənirlər. Xanlığın siyasi tarixinin, onun sosial-iqtisadi təşkilinin, etnik inkişafı prosesinin aydınlaşdırılması üçün çox işlər görülmüşdür, lakin qədim məsələlərdən biri – ilk Qazax dövlətinin adının, millətinin adıyla tam uyğunluq təşkil etməsi – bu günə qədər ayrıca tədqiqat mövzusu olmayıb. Halbuki sualın məhz belə qoyuluşu, dövlətə bu adın verilməsi – onun dövlət quruluşunun, sosial-etnik tərkibi və ərazi hududlarının aydınlaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən daha səmərəli ola bilər. Müasir tarixçilər onu, başçısı xan olduğuna görə «xanlıq», yaxud da əvvəlki köçəri dövlətlərinə bənzədiyinə görə «orda» adlandırırlar.

Belədə isə əhalinin əsas kütləsi qazaxlardan ibarət olduğu üçün Qazax xanlığı, ya Qazax ordası adlanmışdır.

Tədqiqat ədəbiyyatında istifadə edilən bu adların hər ikisi orta əsrlərin sonundakı Qazax dövlətinin şərti adıdır.

Verilən bu nəşrdə, biz bütövlükdə İbn Ruzbixan İsfahaninin fars dilində yazdığı və bütövlükdə çox geniş

yayılmış «Mehmannəməyi Buxara» əsərindəki məlumatlara diqqət yetiririk.

Orta əsr tarixi mənbələrinin müəllifləri Qazax xanlığının adının mənasıyla bağlı müxtəlif terminlər işlətmişlər. Bu terminlərdən bəziləri öz mənası etibarilə, bu ərazidə olan əvvəlki siyasi quruluşlara xidmət edir. Qazax xanlığı hakimiyyəti bir sıra mənbələrdə hələ monqollara qədərki etnoqrafik terminlə Dəşti-Qıpçaq yaxud da sadəcə Dəşt (Qıpçaq çöli. Sonra Dəşti Qıpçaq) adlandırılmışdır. Bu termin ən çox müsəlman müəlliflərin (ərəb, fars, türk) tarixi yazılarında, bütövlükdə Ulus Cuçi (Qızıl Orda) və onun Çöl ərazisi mənasında işlənib. Müasir ölkə tarixşünaslığı Qazaxıstanın Çöl ərazisini Şərqi Dəşti-Qıpçaq terminiylə adlandırır.

Sovet ədəbiyyatında bu ərazi, Dəşti-Qıpçağın, yaxud Ulus Cuçinin Şərq hissəsi adlanırdı, bəzən isə şəcərə-siyasi termin olan – Ulus Orda (Cuçinin böyük oğlu), yaxud rayonlaşmış hərbi rəhbərlik – Ulus Cuçinin sol qanadı işlənirdi. Ədəbiyyatda həmçinin Ak Orda, yaxud Kok Orda termininin istifadəsi daha geniş yayılmışdır. Fars dilində olan məşhur yazı «Mehman-name-yi-Buxara»nın müəllifi İbn Ruzbixan İsfahani Dəşti Qıpçaq, yaxud qısaca-Dəşt terminini, özbək, qazax xan və sultanlarının hakimiyyəti mənasında işlədir, qazax xanlarını xüsusi olaraq, «Dəştin xanları» adlandırır. Bununla yanaşı, XIV və XV əsrlərin II yarısında, yəni Qazax xanlığının yarandığı ərəfədə, orta əsr müsəlman tarixi mənbələrində Şərqi-Dəşti-Qıpçağın yeni mənası –Diyari özbək (Özbək ölkəsi, Özbəkistan) meydana çıxır. Bu adın kökündə 1350-1360-cı illərdə Şərqi Dəşti-

Qıpçaq əhalisinin birləşməsinə xidmət edən özbək etnik siyasət durur.

Təxminən həmin vaxtda qonşu regionlarda mənşəcə oxşar etnik siyasətçilər: tatarlar, noğaylar, moğullar meydana çıxırlar.

Bütün bunlar, bu ərazidə baş verən mərkəzəqaçma etnik proseslərinin əyani təzahürü idi.

Eyni zamanda etnosiyasətin gələcək təkamülündə özbəklər bir etnos olaraq, Şərqi Dəşti-Qıpçaqda siyasi prosesləri ləngidirdilər. Bu, bir tərəfdən özbəklərin bir hissəsinin Kerey və Janibekin hakimiyyətində birləşməsi və Jetisuda 1465-66-cı illərdə Qazax xanlığının yaradılmasına, digər tərəfdən XVI əsrdə Məhəmməd Şeybani və Mavərnəhrin başçılıqla bir qrup özbəyin başqa yerə köçürülməsinə gətirib çıxartdı.

Yeni etnosiyasi cəmiyyətlərə bölünmə prosesi «Məhəmmənameyi-Buxara» müəllifinin verdiyi məlumatda öz əyani təcəssümünü tapmışdır: «Üç qəbiləni özbəklərə aid edirlər; mahiyyət etibarilə Çingiz xanın hakimiyyəti altında şöhrət tapanlar. Onlardan biri şibanitlər və onların böyük hökmdarı Məhəmməd Şeybani (öz ulu əcdadlarından sonra onların hakimi o olmuşdur) idi.

İkinci qəbilə qazaxlardır ki, bütün dünyada öz gücü və qorxmazlığıyla məşhurdur və üçüncü qəbilə manqıtlar və onların yetişdirdikləri Həştərxan çarlarıdır.

Tədricən Qazax xanlığının hərbi və siyasi qüdrətinin artması, özbəklərin etno-siyasi dəyişkənliyinə gətirib çıxartdı: özbəklər əvvəlcə özbək-qazax, sonra sadəcə qazax adlandılar. Məhəmməd Şeybani və onun silahdaşı Mavərnəhrin Şərqi Dəşti-Qıpçaqdan getməsiylə «özbək»

termini də sıradan çıxdı. Şeybani hakimiyyəti dövründə onları əvvəlcə özbək-şeybani, sonralar isə sadəcə özbək adlandırdılar.

İbn Ruzbixan Şərqi-Dəşt-i Qıpçaq əhalisinin etnik tərkibinin dəyişkənliyə məruz qaldığını öz yazısında qeyd etmişdir, özbək termininin əvəzinə, onun törəməsi olan qazax termini gəlmişdi. Bir əsrdən artıq bir dövr ərzində hakim olan ilk ad regiondan tədricən sıxışdırılıb çıxarıldı. Bu iki terminin qarşılıqlı münasibətini nəql etməklə müəllif, təkcə öz gözləriylə gördüyü mənzərəni yox, həm də görünür Məhəmməd Şeybaniylə bərabər, Dəştə gedən bir dəstə özbək haqqındakı təsəvvürlərini də əks etdirmişdir.

İbn Ruzbixan dönə-dönə Şərqi dəsti-Qıpçağı özbək ölkəsi adlandırır. Öz yazısında o, dörd yerdə «Diyari-özbək» terminini işlədir. Məlumatlar konteksti belə güman etməyə əsas verir ki, Dəşt-i-Qıpçaq özbəklərin tam hakim olduğu əraziydi. Onun üç dəfə istifadə etdiyi məmləkəti-özbək termini də məhz həmin mənəni kəsb edir. Həm də bir yerdə müəllif hər iki termini (diyar, məmləkət) eyni mənada işlətmişdir.

Qazax xanı Burundukun Məhəmməd Şeybani xanla danışıqları, tarixi günlər və döyüşlərdən söhbət açdığı məqamlarda, İbn Ruzbixan ərazisinin adı məlum olsun deyə Ulus-i özbək terminindən istifadə edir. Onun mətnində daha bir terminə rast gəlinir: Sır-Dərya çayı. Bu çayı özbək və monqollar «Sır çayı» adlandırır. Çay Türküstan ərazisiylə 300 fərsəh məsafədən, özbək qışlaqlarının ortasıyla axır və özbək ölkəsinin qurtaracağında, (bilad-i-özbək) əhalinin Qaraqum adlandırdığı səhrada bitir.

Qeyd etməliyik ki, İbn Ruzbixan öz tədqiqat əsərini 8 ay müddətində yazıb, 1509-cu ilin sentyabrında bitirmişdir, o zaman ki, Şərqi Dəşt-i-Qıpçağa qazaxlar tam hakim idilər.

İbn Ruzbixanın sözləriylə desək, «baş xan» (qazaxların) Burunduk xan özbəyin nəslindən idi ki, bunların bir hissəsi qazax adlanırdı, Burunduk xan qazax uluslarına nə vaxt əmr göndərsəydi ki, «Atlarınızı yəhərləyin, yürüşə gedirik», həmin saat hər biri 10 gənc döyüşçüyə bərabər olan, zirehli geyimdə 400 min bahadır hazır vəziyyətdə dururdular. onların silah-sursatları o qədər çox idi ki, qazaxların əksər hissəsi səxavət peyğəmbəri sayılan Hatəmi-Taini öz dilənçiləri sayırdılar.

Bu yazıda Burundukun səhvən Özbəyin nəslindən olduğu göstərilir. Yazının tərcüməçisi və nəşiri görkəmli şərqşünas R.P.Cəlilova, ehtimal edir ki, verilən parçada qızıl Orda xanı Özbək nəzərdə tutulur. Məndə: az oulad-i uezbek (özbək nəslindən, özbəklər nəslindən) yazılmışdır. Eyni zamanda bu məlumatın və İbn Ruzbixanın buna oxşar məlumatlarının son nəticəsi bunu deməyə imkan verir ki, burada söhbət Qızıl Orda xanından yox, hər halda özbəklərin etno-siyasi ümumiləşməsindən gedir.

İbn Ruzbixan öz yazısında bir neçə yerdə qazaxları yada salarkən belə dəqiqləşmə aparır: qazaxlar Çingiz xanın Ulusundan olan özbəklərin soy kökündəndir, «qazaxəsilli özbəklər özlərini, özbək-şibanit döyüşçülərindən müdafiə edirdilər».

Görünür ki, yuxarıda təqdim olunan cümləni bir də oxumaq lazımdır: «Burunduk xan özbək nəslindəndir (soy-kökündən), onların bir hissəsi qazax adlanır». Bu, bizi bir daha əmin edir ki, əvvəla Özbək xan qazax xanlarının

nəslindən olmayıb və bunu şeybani tarixçiləri çox yaxşı bilirdilər, ikincisi, Özbək xanın adı «Mehmanname-yi Buxara» mətnində daha heç yerdə çəkilmir, üçüncüsü, burada onun adı titulsuz xatırlanır.

Fars dilli mənbələrdə Özbək bir çox hallarda xan titulu ilə birlikdə yazılır: - Özbək xan yaxud padşah, padşahi – Özbək. Qazax xanlarından danışarkən İbn Ruzbixan qeyd edirdi ki, onlar «Çingiz xanın oğlu Yuçi xanın nəslindən-dirlər», «bütün qazaxlar isə Çingiz xanın, Yuçi xanın Ulusudurlar. İbn Ruzbixan dəfələrlə öz yazısında xatırladır. XVII əsrin əvvəllərinə aid olan «Tarixi-Xaydarı» yazısının müəllifi Xaydar Razinin məlumatını buna oxşar səhvən əks sədası hesab etmək olar.

Bu yazıda o qazax xanı olan Tahir xanı özbək xanın oğlu (pəsər) kimi qələmə verir. Burda, əlbəttə, Özbək xanı yox, özbəklərin etnik ümumiləşməsini nəzərə gətirmək lazımdır. Sözsüz «Mehmannameyi-Buxara» müəllifi yaxşı bilirdi ki, Dəşti-Qıpçaq özbəklərə yox, qazaxlara məxsus idi. O, tam müstəqil və regionun çox güclü dövlətiydi.

Qazax termini və onun törəmələrinin tez-tez xatırlanması, ölkənin adının mənası və əhalisi bu barədə hər şeyi deyir. Özbək termini isə Şərqi Dəşt-i-Qıpçaq adının mənasını aydınlaşdırmaq məqamında tez-tez işlənir.

Qazax hakimliyinin mahiyyətini izah etmək üçün İbn Ruzbixan tez-tez «biladi-kazax» terminindən istifadə edir. Vərdiş olaraq fars dilində işlətdiyi «bilad» sözünü (bələd-şəhər, ölkə, əyalət) qazax etnonimi ilə yanaşı o, 19 dəfə işlədib, müstəqil söz birləşməsi kimi də ondan az istifadə etməyib.

Sonra ulusi-qazax terminindən on bir yerdə istifadə edib. Bu termin öz növbəsində köçəri türk-monqol həyatı üçün xarakterikdir. Tədqiqatçılar ulusu nomadların dövləti, «xalq-dövlət», «xüsusi üsulla təşkil olunmuş xalq», «hakimiyyətə verilən xalq» kimi təyin edirlər.

Eləcə də tez-tez (8 dəfə) diyari-qazax terminindən istifadə edilir. «Diyar» fars sözü olub, əyalət, ölkə, ev, yaşayış mənasına gəlir. İbn Ruzbixanın mətnində həmçinin beş dəfə məmləkəti-qazax sözü işlənmişdir. Məmləkət-ölkə, dövlət, əyalət, ştat deməkdir. Hərdən müəllif məmləkət ismini məmalaki-qazax şəklində (cəm halda) işlədir. Bilad termini İbn Ruzbixanın yazısında bir neçə mənada işlənib: balaca yaşayış məntəqəsi (məsələn Sığnaq); iri şəhər (məs: Sayram, Yası); ölkə vilayəti (məs.: Türkünstan); ölkə (məs: Qazax ölkəsi).

Bununla bərabər biz, bircə əlyazma vərəqində qazax ölkəsinin mənasını ifadə edən bir neçə terminə, ya da eyni zamanda bir terminin bir neçə mənada (məsələn bilad sözünün qazax ölkəsi, yaxud Türkünstan tarixi vilayəti mənasında işləndiyinə rast gəlirik)

Ayrı-ayrı hallarda İbn Ruzbixan Sığnaq vilayətini (hakimiyyət) məmləkəti – Sığnaq adlandırır. (məntiqi vilayət ifadəsi daha düzgün olardı), bununla yanaşı, yazının bir vərəqində o, iki dəfə Məmləkəti-Sığnaq haqqında danışır və elə ordaca qazax xanlığının yurdunu bir yerdə ulusi-qazax, digər yerdə isə diyari-qazax adlandırır.

Nümunə göstərilən misallar bir tərəfdən müəllifin bəzi Şərqi müəllifləri kimi sosial-siyasi terminlərin işlədilməsində ardıcılığa əməl etmədiyini, digər tərəfdən isə Türkünstan və

Dəşt-i-Qıpçaq əhalisinin adının öz əslinə uyğunluğu haqqında məlumatlı olmadığını göstərir.

Görkəmli Qazaxıstan şərqşünası K.A.Pişulina, İbn Ruzbixan və başqa Şərqi yazı müəlliflərinin, şəhər adlarının mənasıyla bağlı istifadə etdikləri terminləri nəzərdən keçirərkən, eyni yaşayış məntəqəsinə aid müxtəlif terminlərin işlədilməsində anlaşılmazlığın olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Bu deyiləni, burdakı terminlərə baxış keçirsək, onlara da aid etmək olar.

Bununla bərabər, biz Qazax xanlığının adının mənasıyla bağlı İbn Ruzbixanın təklif etdiyi variantların hamısından imtina edə bilmərik. Qazax xanları hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, beynəlxalq aləmə çıxış və bütün bunların nəticəsi olaraq, qazax termininin işlənmə məkanının genişlənməsi, bu adın tam müəyyənlişməsinə gətirib çıxarmalıydı.

Zənn edirəm ki, bu xalqın öz-özünə verdiyi ad, «Mehmanname-yi-Buxara» müəllifinin gətirdiyi misallarda öz əksini tapıb, lakin türk qrammatikasına uyğun şəkildə. Məsələn; Qazax ülisi, Qazax məmləkəti. Bura həmçinin Qazax eli terminini də «diyar» və «bilad» fars sözlərinin hərfi tərcüməsi kimi əlavə etmək olar.

Belə adlara aid misallara qonşuluqdakı Böyük Ordada (1438-ci illər) rast gəlmək olar, hansı ki, artıq müəyyən olunub, vaxtilə Taxt eli (tak eli-padşah hakimiyyəti), Taxt məmləkəti (Tak məmləkəti-Paytaxt dövləti), Taxt vilayəti (Tak yelayatı-paytaxt vilayəti). Bura Taxt ulusu (tak ülusu-paytaxt eli) terminini də əlavə edirəm.

Nurlan Adilbekulı Atıgayev
Tarix elmləri namizədi, dosent

Qazax xanlığının yaranma tarixi haqqında
(Qazax xanlığının yaranmasının 550 illiyinə)

İstənilən xalqın tarixində elə əlamətdar hadisələr vardır ki, onların mahiyyətini dəyərləndirmək mümkün deyil. Belə əzəmətli hadisələr sırasına milli dövlətin yaranması daxildir.

Qazax xalqının 1991-ci ildə əldə etdiyi müstəqil dövlət quruculuğuna cəhd etməsi, hər şeydən əvvəl, onun, orta əsr qazaxlarının müstəqil dövlət olan Qazax xanlığını yaratmaq sahəsindəki az qala 250 illik təcrübəsiylə müəyyən olunur ki, onun tarixilə bağlı hələ də həllini tapmamış, mübahisəli məsələlər qalmaqdadır. Bunlardan biri onun yaranma tarixidir.

Mərkəzi Asiyada, onu yaradan qazax xalqının adını daşıyan ilk milli dövlət – Qazax xanlığının yaranma tarixi haqqındakı sual, Vətən tarixi elmində ən mübahisəli problem kimi, cavabını tapmamışdır.

Qazaxıstanın elmi və elmi-populyar ədəbiyyatında bu mövzuya həsr edilmiş çoxlu iş var, halbuki XX əsrin 70-ci illərinə qədər xanlığın yaranma tarixinə dair sual, elmi problem kimi qəsdən qaldırılmırdı: Onu «qazax cəmiyyətinin digər siyasi-tarixi hadisələriylə bir cərgəyə» qoyurdular (1,54). Bu dövrdə konkret olaraq, Qazax xanlığının yaranma tarixinə həsr olunmuş ilk elmi tədqiqat əsərləri dərc edilirdi. İlk belə xüsusi işin müəllifi T.İ.Sultanov

oldu. Ardınca 1977-ci il bu problemə K.A.Pişulinanın monoqrafiyasında baxıldı. Sonrakı illərdə bu məsələ tarixçilərin diqqətindən kənarda qaldı. Müstəqillik əldə edildikdən sonra problem yenidən aktuallaşdı. XX əsrin 90-cı illərində bu məsələ Qazaxıstan tarixçiləri A.Xasenova, K.Akişeva, J.Qasımbayeva, B.Karıbayeva və başqalarının işlərində öz əksini tapdı. Qazax xanlığının yaranma tarixilə bağlı məsələyə öz tarixi axtarışlarında Qazaxıstanın tanınmış yazıçıları M.Maquain və K.Salqarin də baxmışlar.

Bu mövzuyla bağlı saxta elm sahiblərinin, mətbuatda tirajlaşdırılmış yazılarıyla çıxış edən texniki elmlər namizədi K.Daniyarovun da adını çəkmək lazım gəlir.

Bütövlükdə, bu gün tarixşünaslıq elmində Qazax xanlığının yaranma tarixilə bağlı bir neçə əsas nöqtəyi-nəzər vardır:

1. K.A.Akişevin fikrincə özbək və qazax dövlətçiliklərinin əsasının qoyulması 1428-ci ildə Əlülxeyir xanlığının yarandığı tarixlə bağlıdır.

2. A.Xasenov belə hesab edirdi ki, 1445-ci ildə Uluq (Böyük) ulusun (Qızıl Ordanın işini davam etdirən) hakimi Uluq Məhəmməd xanın (Vüqarlı Ormanbetin) ölümündən sonra Qazaxıstan ərazisində qazax xalqı ayrılaraq təkbaşına Qazax xanlığının əsasını qoydu ki, o, nə Əbülxeyir, nə də Monqolustan xanlığından asılıydı.[3;41;4;175]

3. Tarixi ədəbiyyatda – 1456-cı il tarixi daha çox hallanır. Bu fikrin tərəfdarları (M.Tınışbayev, C.Joldasbay, M.Maquain, K.Salqarin və b.) belə hesab edirlər ki, məhz həmin vaxtda Kereyin (Qırıya) və Janibeyin Qərbi Monqolustana (Jetisu) qaçışından sonra dərhal Qazax

xanlığı yarandı. Bu tarixin üzərində biz aşağıda daha ətraflı dayanacağıq.[5;125;131;6;55;7;16;8;43]

4. B.B.Karibayev (Karibay) Qazax xanlığının yaranma tarixini 1458-ci ilin yazıyla bağlayır.[9;194;10;318]

5. K.A.Pişulina hesab edir ki, qazax xanlığının yaranma tarixi XV əsrin 60-cı illərinin II yarısı təxmin edilə bilər və bu hadisənin tarixi 870-ci il, yəni 1465/66-cı illərdir, bu tarix Mirzə Haydarın yazılı mənbələrdə təqdim etdiyi ilk və yeganə mənbədir ki, tam qəbul edilib.[11;262]

6. T.İ.Sultanov və onunla həmrəy olan qırğız akademiki O.K.Karayevin fikirlərinə görə Kerey və Janibekin tərəfdarları Qazax xanlığını yalnız Əbülxeyrin ölümündən sonra Jetisudan Qıpçaq Dəstisinə qayıtdıqdan sonra yaratmışlar. «XV əsrin 70-ci illərindən tez olmayaraq», 1470/71-ci illərə yaxın.[1;57;12;37;13;35;14;64]

7. K.Daniyarov təsdiq edir ki, üçüncü qazax dövləti adlandırdığı (o.ş. Çingiz xanın dövlətini birinci, Ulus Cuçinin dövlətini ikinci sayır) Qazax xanlığı 1480-ci ildə yaranmışdır.

8. A.P.Çuloşnikovun nəzər-nöqtəsi XX əsr 50-60-cı illərdə bir çox tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yarandı. Onun fikrincə, Qazax xanlığı XV əsrin əvvəlində, Məhəmməd Şeybani xan və onun tərəfdarları Qazaxıstan ərazisindən Orta Asiyaya köç etdikdən sonra yaranmışdır.

9. C.K.İbrahimov hesab edir ki, XVI əsrin 30-40-cı illərində Janibek və Kerey nəsilələrinin Əbülxeyir və manqıt nəsilələriylə mübarizəsi başa çatdıqdan sonra bir neçə müstəqil qazax hakimi birləşib, XV əsrin sonuna yaxın vahid dövlət-Qazax xanlığını yaratdılar.[17;179;180]

Qazax xanlığının meydana gəlməsi tarixini müəyyən etmək üçün, ilk növbədə Kereya və Janibekin Jetisuya qaçdığı tarixə nəzər salmaq lazımdır –bu hadisə xanlığın yaranmasında çox mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, Mirzə Məhəmməd Haydar türk duqlatı üslubundakı «Tarixi-Rəşidi» adlı yazısında, bu hadisəni də başqaları kimi konkret tarixə əsaslanmadan yazıb. Məhəmməd Haydar çox vaxt keçmişdə baş verən hadisələri «o zaman...», «o baharda...», «o ilə yaxın...» və s. şəkildə yazırdı. Bu fakt bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınıb. Mənbədə göstərdiyi tarixlərin ümumiyyətlə inandırıcı və dəqiq olmadığı məlum olmuşdur. Hər halda bəzi alimlərin hadisələrə belə səthi münasibətinə haqq qazandırılmamalıdır, çünki bir hadisənin tarixinin qeyri-dəqiq olması, qalan tarixləri də bütövlükdə inkar edir.

«Əşi, düzünü Allah bilir» yaxud «Allah bizdən çox bilir» ifadələriylə hekayəsini bitirən Mirzə Haydar bilməliydi ki, bu dini formulalar dindarlar üçündür, bunlar insanın Yaradan qarşısında miskin məxluq olduğunu nümayiş etdirir.

Məlum olduğu kimi, Qazax xanlığının tarixindəki problemlərin (öyrənilməsinə) tədqiqinə hələ XIX əsrdə A.İ.Levşin, Ç.Ç.Valixanov, V.V.Velyaminov-Leznov və b. işlərilə başlanılmışdır.

1864-cü ildə rus Şərqsünası V.V.Velyaminov-Lernov öz əməyinin ikinci hissəsi olan «Kasimov çarları və çar oğulları haqqındakı tədqiqat əsərini dərc etdirdi ki, burada o, ilk dəfə olaraq, Qazax xanlığının tarixinə dair o dövrü əks etdirən yazılı mənbələrdən bütün məlum materiallardan

istifadə etmişdi. Bundan sonra tarixşünaslıqda bu fikir öz təsdiqini tapdı. Qazax xanlığının yaranma tarixinin, Kereya və Janibekin, gələcəkdə dövlətin əsasını qoyacaq bu şəxslərin Şərqi Dəşt-i Qıpçaqdan Jetisu ərazisinə keçdiyi tarixlə başlanması məsələsində çoxları onun fikrinə söykənməyə, istinad etməyə başladılar. Hadisənin tarixini sonrakı tədqiqatçılar 1456-cı il kimi qəbul etdilər.»

Tarixşünaslıqda, eyni zamanda Kereya və Janibekin Monqolustana qaçmalarıyla bağlı başqa tarixlər də mövcuddur. Belə ki, XIX əsrin sonunda ingilis şərqşünası Q.Xovors hadisənin tarixini 1451-ci ilə bağlayır.

K.İ.Petrov Kereya və Janibekin 1450-ci ildə r.Çu rayonuna çəkildiklərini, B.B.Karibayev (Karibay) isə bu tarixi hadisənin 1457-ci ilin payızında baş verdiyini qeyd edirlər.

Bir sözlə, tarixi ədəbiyyatda Qazax xanlığının yaranma tarixi kimi 1456-cı il daha çox qəbul edilir. XX yüzilliyin 20-ci illərində bu tarixi M.Tanıspayev, həmin yüzilliyin 90-cı illərində isə M.Maquain və K.Salqarinin ədəbiyyat kitablarında da elə həmin tarix göstərilir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Velyaminov-Zernov yazılarında Qazax xanlığının yaranma tarixini konkret qeyd etmir. Fars ədəbiyyatından «Tarixi-Rəşidi» əsərini tərcümə edərkən, Mirzə Məhəmməd Haydar ilk dəfə olaraq, Kereya və Janibekin Monqolustana qaçdığı və Qazax xanlığının yarandığı tarixini mənbələrə istinad etməklə belə yazmışdır:

«O zaman (860 yəni 1456-cı ildə) Əbülxeyir xan Dəşti-Qıpçaqda hakim idi: o, Cuçi sultanlarını çox incidirdi və

onlardan ikisi Janibek və Qirey xan Monqolustana qaçmağa məcbur oldular. İsa-Buqa-xan qaçqınları çox yaxşı qəbul etdi və onlar üçün Cu və Kozi-Başi, yəni Monqolustanın qərb əyalətləri sayılan əraziləri ayırdı. Onlar orada sakit yaşadılar. Əbülxeyir xanın ölümündən sonra özbək xalqının əhvalı pozuldu, ölkədə qarışıqlıq, hərə-mərclik yarandı. Onda əhalinin çox hissəsi Janibek və Qirey xanın yanına qaçmağa başladılar. onların ətrafında birləşən adamların sayı 200 minə çatmışdı. Həmin adamları özbək-qazax deyə çağırırdılar. Qazax sultanlarının müstəqil hakimiyyət dövrü 870, yəni 1465-ci ildən hesablanmalıdır, yeri gəlmişkən düzünü Allah bilir».

Bu hissə heç bir dəyişiklik edilmədən 1935-ci ildə professorlar S.D.Asfendiarov və P.A.Kuntc tərəfindən «Qazaxıstanın keçmişi mənbə və tədqiqat materiallarında» adlı məcmuədə dərc edildi.

V.V.Velyaminov-Zernovun tərcüməsinə yaxın olan, «Tarixi-Rəşidi»dən götürülən bu kiçik tərcümə parçasından 1941-ci ildə M.P.Vyatkin və 1965-ci ildə V.A.Axmedov öz tədqiqat əsərlərində istifadə etmişlər.

Beləliklə, V.V.Velyaminov Kereya və Janibekin Jutısuya qaçdığı tarixi 860-cı yəni 1455-56-cı illərdə (heç bir fakta əsaslanmadan) əlaqələndirir, qazax xanlığının yaranma tarixi haqqında söz demir.

T.İ.Sultanov xanların qaçdığı tarixi ciddi araşdırıb, belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu hadisəni heç cür 864-cü, yəni 1459-60-cı illərdən əvvələ bağlamaq olmaz.

Onun arqumentini nəzərə çatdıraraq: «Kereya və Janibek öz xalqının nümayəndələriylə Monqolustana hələ Moqul

xanı Yesenbukun dövründə gəldilər, o, bu qaçqınları ürəkdən qəbul etdi və məskunlaşmaları üçün Çu və Kozi-Başı vadilərini onlara verdi. Məlumdur ki, Yesenbuk 866, yəni 1462-ci ildə vəfat etmişdir. Demək xanların ora getməsi o tarixə qədər artıq başa çatmışdı. «Tarixi-Rəşidi» və «Bəxr-əl-əsrar» (Mahmud b. Əmir Vali) əsərlərində qeyd olunduğu kimi, Kerey və Janibekin Monqolustana qaçması, Teymuri Əbu Səidin Şirazdan Yunus xanı çağırması və onu öz qoşunuyla Monqolustana, öz qardaşı Yesen Buka qarşı vuruşmaq üçün göndərdiyi vaxta təsadüf edir.»

Məlumdur ki, Əbu Səid Yunus xanı Heratda qəbul etdi və ondan dərhal sonra 863 yəni 1458-1459-cu illərdə Xorasanı işğal etdi. Yunus xanla Yesen Buk xan arasındakı daxili vuruşma isə il yarım – 2 il arasında davam etdi. Ardıcıl olaraq, Korey və Janibekin öz adamlarıyla moqul xanı Yesen Buku ələ alması tarixi 864\1459-60-cı illərə təsadüf edir.[12;33;23;233]

Tarixi mənbələrə («Fəthnamə» Şadi, «Bəxr-əl-əsrar» Mahmud b. Əmir Vali və baş.) isnad edərək, T.İ.Sultanov hesab edir ki, Əbülxeyrin öz siyasi rəqibləriylə müharibəsi məhz 1459-60-cı illərdə daha da alovlandı. Böyük oğlu Şah Budaq sultanın ölümünə görə qisas davasına qalxan Əbülxeyir xan, Dəşti Qıpçaq ölkəsində Cuçilər nəslindən bir sıra şahzadələri məhv etdi və həmin cameəni ayrı-ayrı ərazilərə dağıtdı.

Tədqiqatçının fikrincə, Kerey və Janibek xanlarının başqa yerə köçməsi məhz bu vəziyyətdə mümkün olmuşdur (12, 32).

Fikrimizcə, T.İ.Sultanovun bu arqumenti daha inan-dırıcıdır və gələcək qazax hakimlərinin Jetisuya qaçması ta-rixi tam qəbul ediləndir. Hicri tarixiylə 864-cü (28.10.1459-16.10.1460-cı illər) ilin tədqiqatçılar tərəfindən qənaətlən-dirilməsi bir neçə tarixi fakt və tarixi yazılara əsaslanır. Bununla yanaşı, onun arqumentlərindəki faktların bəzilə-rini daha da konkretləşdirmək, bəzilərini isə aydınlaş-dırmaq gərəkdir.

Beləliklə, tutarlı mənbələrə istinad edərək, bu qənaətə gəlmək olar ki, Kereylə Janibekin Jetisuya qaçdığı tarix Xorasanı öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən dərhal sonra Teymuri Əbu Səidin Yunus xanı Mon-qolustana göndərdiyi vaxta təsadüf edir. Əbu Səidin Yunus xanla görüşü 2 oktyabr 1457-ci ildən tez ola bilməzdi.

Doğru yazılı mənbələrdən məlum olur ki, Əbu Səid düşmənləri üzərindəki qələbədən sonra, məhz həmin gün Xorasanın siyasi mərkəzi sayılan Heratı ələ keçirdi.

«Tarixi-Rəşidi»yə isnad etsək, Teymuri onu Heratda qəbul edib, məşhur bağda – «Bağı-zəqan»da yerləşdirdi. [24;109] Fərz edək ki, Əbu Səid şəhəri işğal etdikdən dərhal sonra xanı, Fars İrakı sayılan Şirazdan çağırdı, bu halda qasidin Şiraza getməsiylə Çaqaletin Herata çatması arasında müəyyən vaxt olmalıydı.

«Tarixi-Rəşidi»dən bəlli olur ki, Əbu Səid onun şərfinə şah ziyarəti verirdi ki, buna da bir neçə gün sərf edilmişdi. Eləcə də Yunusun Yesen Buk xanın əleyhinə çıxışlar aparması üçün də bir müddət vaxt lazım idi. Bütün bunlardan görünür ki, Yunus Moğulustan hüdudlarında 1457-ci ilin noyabr-dekabr aylarında görünə bilərdi. Bu

dəfə o, heç bir maneə olmadan Heratdan Moqolustana keçdi.

Moqolustanda Yunus xan moqul tayfalarının başçılarından dəstək almadı. Əbu Səid də ona köməklik göstərə bilmədi, çünki Xorasanda vəziyyət xeyli pisləşmişdi. O Xorasana hakim olan kimi, digər teymurilər ona qarşı üsyan qaldırdılar. Əbu Səid Heratı qoyub, iğtişası yatırmağa məcbur oldu. Şəhərdə, digər teymuri Sultan İbrahim öz hakimiyyətini qurdu, o, tezliklə təxtü-tacı atası Ala ad Doula təhvil verdi.

Əsas rəqiblərini məğlub etdikdən sonra, Əbu Səid Herata dönmədi, 1457-58-ci illərdə qışı Xorasan və Məvənnəhrin sərhədində, Bəlx şəhərində keçirdi.

Beləcə, heç bir yardım ala bilməyən Yunus xan Xansalar vilayətində (Qaşqar yaxınlığında) Yesen Buk xan və əzəmətli duqlat əmiri Mir Cayyid Əlinin hərbi birləşmələri tərəfindən darmadağın edildi. Baxmayaraq ki, Yesen Buk xanın cəmi altı min döyüşçüsü vardı (mənbələrdən götürülən məlumatlara görə 54 minlik qoşun da yaxınlaşmaqda idi). Mir Cayyid Əli isə 30 minlik qoşun nəzərdə tutmuşdu. Bu vuruşmanın tarixi 1458-ci ilə – Mir Səyyid Əlinin ömrünün son ilinə uyğun gəlir. «Tarixi-Rəşid»də onun 862-ci ildə (19.11.1457-07.11.1458-ci illər) vəfat etdiyi göstərilir.

Yunus xan məğlub olduqdan sonra Xorasana Əbu Səidin yanına qaçdı. O zaman bu hadisə yalnız 1458-ci il dekabrın 16-dan sonra baş verə bilərdi.

Həmin vaxt ki, «Əbu Səid ikinci dəfə Heratı tamamilə ələ keçirdi».

«Tarixi-Rəşidi»nin mətnindən bəlli olur ki, bir neçə müddətdən sonra Yunus yenidən Moqolustana gəldi. Onun gəlişi, əmir Mir Səyyid Əlinin ölümündən sonrakı dövrə təsadüf edir. Belə nüfuzlu, əzəmətli bir müttəfiq olan Mir Səyyid Əlini itirdikdən sonra, şübhəsiz ki, Yesen Buk xanın siyasi mövqeyi zəifləmişdi. Görünür Yunus xan məhz bu fürsətdən istifadə etmək fikrində idi. Yesen Buk xanın, Moqolustanın qərb hissəsinə gəlmiş Kerey və Janibeki sevincək qəbul etməsini elə bununla izah etmək olar. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Caqataidin, onların axınının qabağını almaq üçün real qüvvəsi yox idi.

«Tarixi-Rəşid»də qeyd olunur ki, özünün ikinci gəlişi zamanı Yunus xan «Yettikənddə yaşamağa məcbur oldu, çünki o «İsan Buqe xana məxsus malikanəyə girə bilmirdi». [24;16] Bu onun nəticəsiydi ki, bu rayonda Kerey və Janibekin qrupları yerləşdirilmişdi və onlar Yesen Buk xana dəstək və yardım göstərirdilər, bu faktı Mahmud b. Əmir Vali də təsdiq edir. [25;353] Bununla belə, Kerey və Janibekin Jetisuya qaçması 1459-cu ildən tez ola bilməzdi. Ona görə də Qazax xanlığının yaranma tarixini həmin ildən əvvəlki dövrə bağlamaq olmaz.

Problemin aşağıdakı məqamı üzərində daha ətraflı dayanmaq vacibdir. 1976-cı ildə etnoqrafik ekspedisiya Cambul vilayətində işlərkən, yerli etnoloqlar bir əfsanə aşkar etmişlər ki, orada Kerey və Canibakin Jetisuya qaçmaları və Qazax xanlığını yaratmalarından bəhs edilir.

Bu əfsanəyə görə, dövlətin gələcək baniləri olacaq bu xanlar, bir tükən təbəəyə başçılıq etməklə siçan ilinin payız aylarında Sırdərya rayonundan çıxmış və qışın əvvəlində

Moyinkuma (Jetisuya) gəlib çatmışlar. Burda qışlayaraq, təbəə Kereyi təntənəli şəkildə xan elan etdi. Onunla gələn rəiyyət isə özünü qazax adlandırdı. Bu rayonun ətraf ərazisində on il hakim olan Kerey xan Xantau dağının yanında dəfn edilmişdir. Ölümündən 2 il sonra Kereyin varisləri və Janibek sultan Sır-Dərya rayonuna qayıtdılar. [26;6;12;27;78]

Tarixçilər bu əfsanəyə tez-tez müraciət edirlər. Məs: B.B.Karibayev Qazax xanlığının 1558-ci ilin baharında yarandığını müəyyən edərkən, məhz bu əfsanəyə əsaslanır.

Hazırkı mətndə biz də bu əfsanəyə diqqət ayırmaq istərdik. Hər bir yeni mənbəylə işlərkən, hər şeydən öncə, ondakı məlumatların öz əslinə uyğun olmasına nail olmaq lazımdır. Bunun üçün əfsanədəki əsas məqamları ayıraq:

- 1) O, 1976-cı ildə yazıya alınmışdır;
- 2) Kerey və Janibek siçan ilinin qışında Sırdəryadan Moyinkuma qaçmışlar;
- 3) Onlarla gələn adamların sayı bir tımən təşkil edirdi;
- 4) Sırdəryadan çıxdıqdan sonrakı baharda, 1458-ci ildə Kerey təntənəli şəkildə xan elan edildi;
- 5) Kerey və Janibekin adamları özlərini qazax adlandırdılar;
- 6) Şu rayonu ətrafındakı ərazidə 10 ilə yaxın hakimlik edən Kerey Xantau dağının yaxınlığında dəfn olunmuşdu;
- 7) Ölümündən iki il sonra Kerey və onun təbəəsi Sır-Dərya rayonuna qayıtdılar.

Beləliklə, bütün maddələrə ardıcılıqla nəzər salmaq:

1. Əfsanə XX əsrin 70-ci illərində yazıya alınmışdır, təkcə elə bunun özü, bizi onda verilən məlumatların orijinallığına şübhəylə baxmağa məcbur edir.

Məlum olduğu kimi, bu vaxta qədər Qazax xanlığının yaranma tarixinə dair demək olar ki, bütün əsas mənbələr elmi dövriyyəyə buraxılmışdı. Belə ki, 1969-cu ildə, əfsanənin yazıya alınmasından 7 il əvvəl Qazaxıstan və rus şərqşünasları tərəfindən hazırlanmış məşhur «XV-XVIII əsrlərdə Qazax xanlığının tarixinə dair materiallar» məcmuəsi çapdan çıxdı (fars və türk rəvayətlərindən iqtibas edilib) (ixtisarla-MUKX).[25]

Daha əvvəl 1935-ci ildə S.D.Asfendiarov və P.A.Kunte birgə əməklərinin məhsulu olan «Qazaxıstanın keçmişi mənbə və materiallarda» adlı məcmuəni dərc etdirdilər ki, burada da əsas materiallar Qazax xanlığının tarixindən götürülürdü. [28]

Biz hələ XIX əsr tarixçilərinin əsasını qoyduqları nəhəng tədqiqat əsərindən danışırıq. Bu əfsanə, Qazax xanlığı, onun atadan oğula, nəsil-dən-nəslə keçməsi tarixinin tədqiq edilməsi üçün qiymətli bir materialdır ki, tarixi səlflər buna diqqət yetirməliydilər.

Eyni zamanda bu barədə heç qazax folklorunun mahir bilicisi, «Böyük qırğız-kaysat ordası haqqında rəvayət və əfsanələr» adlı xüsusi işin müəllifi Ç.Ç.Valixanov belə heç nə bilmirdi. Əfsanə həmçinin XX əsrin əvvəlində yaşayan tarixçilərə məlum deyildi. Uzağı V.V.Bartold və M.Tanışpayev, eləcə də digər tədqiqatçıların yazılarında Qazax xanlığının tarixi, ayrılıqda Jetisunun tarixinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində bu əfsanənin mövcudluğu

faktı qeyd olunmayıb. Əfsanənin 1976-cı ildə yazıya alınmasına baxmayaraq, onun haqqında ilk məlumatların yalnız XX əsrin 90-cı illərində meydana çıxması insanı düşünməyə vadar edir.

2. Kerey və Janibekin Jetisuya siçan ilində qaçmaları əfsanədə öz əksini tapıb ki, bu da hicri tarixiylə yalnız 862-ci ilə aid edilə bilər. Ona yaxın olan digər siçan illəri 850-ci və ya 1445-46-cı illərə yaxud 874-cü və ya 1469-70-ci illərə təsadüf edir. Birinci tarix, xanların qaçma tarixi kimi qəbul edilmək üçün tezdir, ikinci tarix isə gecdir. İ.Orbelinin sinxronik cədvəlinə əsasən 962-ci il, hicri tarixi kimi 1457-ci il 19 noyabra uyğunlaşır və 1458-ci il noyabrın 7-də bitir. Onda Kerey və Janibekin Monqolustana qaçmaları 1457-ci il tarixiylə müəyyən edilir, eyni zamanda bu tarix yazılı mənbələrdəki tarixləri inkar edir. Biz, yuxarıda Kerey və Janibekin Jetisu ərazisinə qaçma tarixini heç cür 1459-cu ilə qədər olan dövrə aid edə bilmərik.

3. Əfsanəyə görə Kerey Monqolustana qaçdıqdan sonra, artıq bahar ayında xan elan edilmişdi. Bundan çıxış edərək, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi tarixçilər Kazax sultanlığının yaranma tarixini 1458-ci ilin baharına bağlayırlar. Hətta yuxarıdakı arqumentlər nəzərə alınmasa belə, çətin ki, bu tarix qəbul edilsin, çünki əfsanədə, çox qısa zaman kəsiyində – 1457-ci ilin payızından 1458-ci ilin yazı arasında yeni etnik qrupların Kerey və Janibek hakimiyyətinə daxil olması haqqında heç bir şey deyilmir. Bununla da belə çıxır ki, Qazax xanlığı yalnız bir tümən qazaxla yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, bir tümən türk-

monqol xalqlarında orta əsrlər dövründə on min adamı təşkil edirdi. [31;406]

Cəmi on min əhalidən ibarət olan bir dövlətçilikdən danışmaq məntiqə uyğun deyil.

4. Eləcə də Kerey və Janibek hakimiyyətinə daxil olan etnik qrupların özlərini birdən-birə «qazax» adlandırması faktının təsdiqinə də ciddi yanaşılmalıdır.

Tam aydındır ki, Şərqi Dəşti-Qıpçaqdan gələn adamlardan heç biri «qazax» adını öz üstünə götürmək istəmirdi. Bu etnik ad kimi öz təsdiqini tədricən, tarixi inkişafın gedişində, qazax etnosunun özünün tam birləşməsindən sonra tapmışdır. Bu hal, qırğız, kalmak və başqa xalqlarda da belə olmuşdur. Qaldı ki, Kerey və Janibekin adamlarının etnik adının əvvəllər «qazax» olmaması faktı görünür «Tarixi-Rəşidi»dən götürülüb. Belə ki, Mirzə Haydar yazırdı: «İlk gəlişlərində onlar adamlara yovuşmur, onlardan ayrılır, ehtiyac içində, səfil, avara həyat keçirdikləri üçün onları qazax adlandırmışlar.

Bu ad o vaxtdan üstümüzdə qaldı».

Bu terminin sosial mənasını digər orta əsr tarixçisi Mahmud b.Əmir Vali də belə izah edir: «Monqolustana gəlişlərinin ilk çağlarında onları vaxtlarını kalmaklar üzərinə yürüşlərdə qarətçilikdə, ərazidən kənarlarda soyğunçuluqla keçirirdilər, bu tayfa buna görə qazax adlanmışdır». Yalnız Qazax xanlığı yarandıqdan sonra «qazax» termini siyasi məna kəsb edib, politonim kimi işlənmişdir. XV-XVI əsrlərdə Xaricdən Şibanid hakimiyyətinə olan özbək tayfalarının bir hissəsinin gəlib Qazax xanlığına daxil olması, Şərqi Dəşti-Qıpçaq və Türküstan

tayfalarının da Qazax xanlığının hakimiyyəti altında birləşməsiylə «qazax» termini etnik rəng aldı.

5. Əgər Kerey xanın qazaxlar üzərində on il ağalığ etməsi haqqındakı xatırlamaya inansaq, onda onun ölüm tarixi təxminən 1468-ci il hesab olunmalıdır. Eyni zamanda bu tarix, yazılı mənbələrdəki materiallarla əkslik edir. Məsələn, XVI əsrin əvvəlinə dair tarixi yazılarda Kerey xanın adı axırıncı dəfə 878-ci ilin qış hadisələriylə bağlı (1473-cü ilin sonu- 1474-cü ilin əvvəli) çəkilməmişdir.

6. Kerey xanın ölümündən 2 il sonra onun varislərinin Janibek xanla Sırdərya rayonuna qayıtmasına olan işarə, həmçinin mənbələrdə öz təsdiqini tapmır.

Bizə məlum olan, orta əsrə məxsus tarixi yazılardan heç biri, bu qrupun Sırdərya rayonuna 1470-ci ildə qayıtması barədə məlumat vermir. Axı, qazax xanlığının Türkmənistan uğrunda Əbülxeyir varisləriylə mübarizəsi hələ 1469-cu ildə başlamışdı.

Bu minvalla, bütün yuxarıda göstərilən vəziyyətləri nəzərə alıb, belə qənaətə gəlirik ki, bu əfsanə, qazax xanlığının yaranma tarixindəki problemlə bağlı aparılan tədqiqat prosesində tutarlı mənbə kimi diqqət çəkə bilməz.

1462-ci ildə Yesen-Buka xanın ölümündən sonra Monqolustanda mərkəzi hakimiyyətin əsas funksiyaları çox zəifləmiş, son illərdə isə tamamilə qırılmışdı. Bu, Kerey və Janibekin öz xanlıqlarını yaratmaları üçün ən əlverişli şərait idi. Yesen Buka xanın işini oğlu, 17 yaşlı Dost Məhəmməd xan davam etdirməyə başladı, lakin o, nüfuz sahibi ola bilmədi və davamlı olaraq, öz hakimiyyətində olan rəiyyətdən dəstək almadı. Mirzə Heydərin onun

haqqında verdiyi rəyə görə «o, ağıllı adamlar cərgəsinə məxsus deyildi, onun hərəkətlərinin çoxunu düşüncəsiz hərəkət hesab etmək olardı, üstəlik də bir dəqiqə belə ayıq olmurdu». [24:114] Bu da nəticədə mərkəzdənqaçma qüvvəsinin güclənməsinə, ayrı-ayrı moğul hakimlərinin separatizminə imkan yaratdı. Dost Məhəmməd xanın Monqolustan təxtü-tacı uğrunda əsas rəqibi Yunus xan, dövlətin digər hissəsində, Fərqanə rayonundakı Yettikənddə məskunlaşmışdı.

Qaşqarda əzəmətli duqlatdan olan Mirzə Sənsiz, Dost-Məhəmməddən asılı olmayan müstəqil hakimiyyət yaratmışdı. Monqolustanda olan bu qeyri-sabit şərait və ölkədə vahid idarəetmənin olmaması Kerey və Janibekə, bu ərazinin bir hissəsində öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq imkanı verdi.

Ardınca Qazax xanlığının yaradılması tarixini 1462-ci ildən sonrakı illərə bağlamaq gərəkdir.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlar təsdiq edir ki, 60-cı illərdə Jetisu ərazisində Kerey və Janibek müstəqil hakim kimi çıxış edirdilər, odur ki, hərəkətsiz oturub, öz dövlətini yaratmaq üçün Əbülxeyrin ölməsini gözləməyə heç bir lüzum yox idi. Davamlı şəkildə Qazax xanlığının, Əbülxeyrin ölümündən sonra (1468\69-cu illərdə). Dəşt-i Qıpçaq ərazisində yarandığını israr etmək səhvdir. Mənbə məlumatlarının təhlili və problemlə bağlı tarixşünaslıqdakı araşdırmaların vəziyyəti göstərir ki, Kerey və Janibekin Jetisuya qaçdığı tarix yalnız 1458-ci il ola bilərdi. Bu hadisənin nisbətən qəbul edilən tarixi 1459-cu ildir. Kerey və Janibekin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaları üçün ən

münasib şərait 1462-ci ildə Yesen Buka xanın ölümündən sonra yaranmışdır.

Tarixi mənbələrdə Qazax xanlığının yaranma tarixini yeganə illə (860-cı il hicri tarixi ilə) göstərən Mirzə Heydər olmuşdur. Bu, təxmin edilmiş tarixə inanmamağa heç bir səbəb yoxdur.

İ.Orbelinin sinxronik cədvəllərinə əsasən hicri tarixiylə 870-ci il 24 avqust 1465-ci ildə başlamış, 11 avqust 1466-cı ildə bitmişdir. [30;180] Bununla bərabər Qazax xanlığının yaranma tarixini 1462-ci ildən 11 avqust 1466-cı ilə qədər olan dövrlə əlaqələndirmək lazımdır. Biz, Mirzə Heydərini göstərdiyi tarixi qəbul edir və Qazax xanlığının yaranma tarixi kimi 1465-66-cı illərin avqustu üzərində dayanırıq.

Beləliklə, 2015-ci ilin payızında, Kerey və Janibek tərəfindən yaradılmış, Qazax xalqının müstəqil dövlət birliyinin – Qazax xanlığının 550 yaşı tamam olur. Bununla əlaqədar olaraq, bu tarixi yubileylər tarixi siyahısına daxil edib, ona uyğun şəkildə qeyd etmək lazımdır. Qazax xanlığının yaranma tarixinin bayram edilməsi Qazaxıstan dövlətçiliyi və vətənpərvərliyinin möhkəmlənməsinə xidmət etməlidir.

Gələcək yubileyin siyasi və ictimai əhəmiyyəti, görkəmli tarixçi T.İ.Sultanovun ədalətlə qeyd etdiyi kimi, hər şeydən əvvəl ondadır ki, Mərkəzi Asiyada ilk milli dövlət olan Qazax xanlığı, bu gün mövcud olan xalqın sələfləri və ulu əcdadları yox, məhz onun özü tərəfindən yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sultanov T.İ. Qazax dövlətinin başlangıcına dair bəzi qeydlər // Qazaxıstan SSR EA-nın xəbərləri. Ümumi elmlər seriyası. 1971, №1, səh. 54-57
2. Akşiyev X., Xabdulina M. Qazax dövləti XV-XVI əsrlərdə: etnik ərazi, mədəniyyət abidələri. Avrasiya ictimaiyyəti: cəmiyyət, siyasət, mədəniyyət, №1(21), 1998, səh. 130-141
3. Xasınov Ə. Kazaxxandıqı kay jılı kırıldı? // Kazaktarixi №1. 1993, 41 b., 38-41bb
4. Xasenov Ə. Kazaktariximin 5000 cildlik bayanı. A. 1996-296 b
5. Tınışpayev M. Qazax xalqının tarixi. Ön sözü tərtib edən müəlliflər: prof. Takenov A.C. və Bayqaliyev B.A. – A. 1993, səh. 224
6. Joldaşbayulı. Jetisutarixi (XVI-XVIII illər). Almatı, 1996-300b.
7. Mağauin M. Kazaktarixinin əlippesi. Derektitojam. A.A. 1994, 239b.
8. Salqarin K. Amgı nayetir, akıkatın naytayık // Kazaktarixi №1, 1993, səh.43
9. Kəribayev B.B. Muxammed Xaysar Kazaxxandığının kürulaturalı. // Görkəmli alim-tarixçi Məhəmməd Heydər Dulatiyə həsr edilmiş elim-nəzəri konfrans (1499-1551). Taraz. 1997, səh.185-194.
10. Kəribayev B.B. «Tarixi-Rəşidi» şıgar masındağı keybipokığalar datasının dəlılsızdıqıaturalı / Qədim və orta əsr Qazaxıstan tarixinin problemləri. Məhəmməd Heydər Dulatinin yaradıcılığı üzrə II Beynəlxalq oxunun materialları, Taraz, 1998. A. Dayk Press, 1999, səh.350

11. Pişulina K.A. (Cənub-Şərqi Qazaxıstan XIV əsrin ortaları – XVI əsrin əvvəllərində) (siyasi və sosial-iqtisadi tarixə dair suallar). 1977, səh. 288
12. Sultanov T.İ. İlk Qazax dövləti haqqında (Qazax xanlığının 525 illiyi qarşısında) «Xunstkamera. Etnoqrafik dəftərlər» 1995. İcr. 8-9, səh. 31-38
13. Klyaştorniy S.Q. Sultanov T.İ. Avrasiya çölləri dövləti və xalqı. Qədim və orta əsrlər. C. pb. 2000, səh. 320
14. Karayev O.K. Çaqatay ulusu. Xaudu dövləti. Moğulistan. Qırğız xalqının yaranması. Bişke, 1995, səh. 160
15. Daniyarov K. Qazaxıstanın alternativ tarixi. A., 1998
16. Çuloşnikov A.P. Digər türk xalqlarıyla tarixi taleyi ümumi olan qazax-qırğız xalqlarının tarixinə dair очерklər. Orenburq. 1924, səh. 294
17. İbrahimov S.K. XV əsr Qazaxıstan tarixi // Uzaq Şərq və sovetlər ölkəsinin tarixi və filologiyası. Red. İ.Orbeli. Moskva, 1961, səh. 172-181
18. Petrov K.İ. Qırğız-qıpçaq əlaqələri (etnik kök və qırğızların köçürülməsi məsələsinə dair) xəb. Qırğız. SSR EA, üm. Elmlər seriyası. 1961. T.M. vip 2. (tarix) Frunze, 1961, səh. 81-105
19. Velyanikov-Zernov V.V. Qasım xanları və şahzadələri haqqında tədqiqat əs. 1864, ç.2, səh. 498
20. Vyatkin M.P. Qazax SSR. Tarixinə dair очерklər. I cild. Qədim dövrdən 1870-ci ilədək. M., 1941, səh 368
21. Axmedov B.A. qaçqın özbəklərin dövləti. M. 1965, səh. 195
22. Klyaştorniy S.Q. Sultanov T.İ. Qazaxıstan üç əsrin salnaməsi. A. 1992, səh.375

QAZAXISTAN HƏQIQƏTLƏRİ

VASİTƏSİZ NİTQ

Li Dala Eli: Ölkəmizin keçmişi, bu günü, sabahı.

Oljas Süleymenov, şair, yazıçı, ictimai-siyasi xadim:

Qazaxıstan xanlığının 55 illiyinin bayram edilməsi.

Qazaxıstanın yeni tarixində əlamətdar hadisədir.

Bütün türk xalqları bunu bilir və qəbul edirlər.

Bu ölkələrin başçıları və onların nümayəndələri şəxsən özləri qazax xalqını təbrik etmək üçün ölkəmizə gəlmişlər. İndi çox vacibdir ki, qazaxıstanlıların özləri bu təntənənin mahiyyətini anlasınlar.

Elə düşünürəm ki, ölkəmizin prezidenti Nursultan Nazarbayevin məruzəsi də məhz bu məqsədə yönəlmişdi. Bu, özlüyündə qazaxıstanlıları, xüsusilə gəncləri «Böyük Bozqır» poetik təşbehinin vacibliyini anlamağa və onun həqiqiliyini qəbul etməyə bir çağırışdır.

Qoy onlar öz vətənlərini həqiqətən Böyük Bozqıra, onun çox dərin kökləri və ciddi tarixi olan ölkəyə çevirsinlər.

Buna hər kəs öz əməyilə nail olmalıdır – əsas odur ki, insanların dünyagörüşü belə vəzifəni bir borc olaraq anlayıb qəbul etməyə imkan versin.

Biz böyük keçmişi və gələcəyi olan Böyük Bozqır övladlarıyıq.

Rafiz Abazov, PHD Kolumbiya universitetinin professoru, Nyu York:

-Bugünkü təntənə elmi baxımdan çox mühüm hadisədir, belə ki, müxtəlif ölkə alimləri Mərkəzi Asiya ərazisinin tarixinə dair gələcəkdə tədqiqat işləri aparmaq üçün ümumi rəy hazırlamaq imkanı əldə edəcəklər.

Biz Astanada İtaliya, Fransa, İspaniya tədqiqatçılarıyla görüşdük və öz qazaxıstanlı həmkarlarımıza bu yöndə gördüyümüz işlərlə tanış olmağı təklif edirik.

Biz irəli getmək naminə bir-birimizi anlamalıyıq.

Deməliyəm ki, hazırda bu əraziyə maraq çox artıb, belə ki, mübahisəli suallar doğuran çoxlu yeni mənbələr aşkar edilmişdir.

Son vaxtlar Qazaxıstan alimləri xarici ictimaiyyətlə daha fəal çalışmağa başlamışlar, ingilis, alman və başqa dillərdə elmi nəşrlərin sayı nəzərə cərpacaq dərəcədə çoxalmışdır. Konfransda iştirak etmək məqsədilə biz, bu ərazinin 500 il əvvəl tərtib edilmiş xəritəsini özümüzə gətirmişik. Və bu xəritədən açıq-aydın görünür ki, hazırkı Qazaxıstanın ərazisi vaxtilə dünyanın ticarət-iqtisadi əlaqələrində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Villiam Fierman

İndiana ştatı Univers-nin professoru, Abs.

Bu, mənim Qazaxıstana ilk səfərim deyil. Əgər 90-cı illərin ortalarında burda gördüklərimlə müqayisə etsək, ölkənin siması xeyli dəyişmişdir. İnanılmaz dərəcədə dəyişmişdir. Sevindirici hal da budur ki, qazaxıstanlılar öz

ölkələrinin dövlətçilik tarixini əvvəlki ideologiyanın məhdud çərçivəsindən çıxarmaqla, onun tarixi və tanınması məsələsinə daha çox qayğı göstərməyə başlamışlar. Dünyanın bütün başqa ölkələri tarixi və mədəni dirçəliş prosesini keçdiyi kimi, Qazaxıstan da xoşbəxtlikdən yol ayrıcında qalmayaraq, həmin prosesləri keçmişdir. Lakin xalqın tarixi və mədəniyyəti onun diliylə bağlıdır ki, o da heç zaman yerində sayə bilməz. Bir halda ki, mən bu sahəyə məxsus məsələlərlə məşğul oluram, əlbəttə, istərdim ki, Qazaxıstanın dil siyasətinin çiçəklənməsinə şahid olum. Axı Böyük Bozqır – hər şeydən öncə böyük Dildir!

Karmen Arnau Muro

Etnoqraf, Mərkəzi Asiya və Sibir xalqları mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği fondunun prezidenti, İspaniya:

Qazaxıstan öz nadir mədəniyyətiylə çoxdan mənim diqqətimi çəkir, lakin uzaq Avropada heç də hamı bu barədə obyektiv məlumata malik deyil. İspaniyada iri muzeylərdən birinin rəhbəri və etnoqraf olmağıma baxmayaraq, mən hələ də Qazax əlaçlıqlarına heyranlıqla baxmaqda davam edirəm. onun layihəsində dünya quruculuğunun kosmoloji prinsiplərinin əsası qoyulub. Mən çox istərdim ki, qazax əlaçığı bizim muzeydə eksponat qismində təqdim ediləydi. Əminəm ki, bu əlaçiq muzeyimizə gələnlərə qazax ibtidai mədəniyyətinin unikal həddindən xəbər verə bilərdi.

Abdullo Qafurov

Tacikistan Elmlər Akademiyası tarix, arxeologiya və etnoqrafiya institutunun direktor müavini, tarix elmləri namizədi.

Tarixi yaddaş bütün Mərkəzi Asiya xalqlarının mədəni həyatında özünəməxsus yer tutur. Və Qazaxıstan bu mənada öz dövlətçilik tarixinə, öz məişətinə, mədəniyyətinə necə yanaşmağın bu gün daha bir müdrük nümunəsini göstərir.

Qazaxıstanda qeyd olunan tarixi yubiley, heç şübhəsiz ki, müstəqillik illərində istər iqtisadi, istərsə də mədəni sahədə xeyli irəliləyən xalqın həyatında ən parlaq səhifədir. Bu gün konfransa uzaq və yaxın əcnəbi ölkələrdən xeyli nümayəndə, o cümlədən Mərkəzi Asiya respublikalarından nümayəndə heyətləri təşrif gətirmişlər ki, biz onların qazax xalqının mədəniyyətinə, onun keçmiş və müasir tarixinə necə maraq göstərdiklərinin şahidi oluruq.

Biz də həmçinin ölkələrimiz arasında ənənəvi əlaqələrin möhkəmlənməsi və inkişafına öz töhfəmizi verməyə çalışırıq.

Albert Burxanov

S.Mərcani adına Tatarıstan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun şöbə müdiri, ABHH, PHAH pf. Akademiyasının akademiki.

-Prezident Nazarbayevin konfransdakı çıxışında çox işıqlı fikirlər var idi, lakin mən ora daha bir tezis əlavə

etmək istərdim ki, Qazaxıstan Böyük Bozqır ölkəsi olduğu üçün türk dünyası inteqrasiyasının (birliyinin) mərkəzi ola bilər. Mahiyyət etibarilə, bu artıq baş verməkdədir və Astana bu mənada türk xalqlarının birliyini yaratmağa daha çox çalışan mərkəzdir.

Diqqətəlayiqdir ki, müstəqillik dövründə Qazaxıstan elmi ictimaiyyəti Avrasiya xalqlarının özünüdərkini inkişaf etdirmək sahəsində az qüvvə sərf etməmişdir.

Görkəmli alim – türkoloq Lev Qumilyov qeyd edirdi ki, türk xalqları qonşuluqlarında əzəmətli divarlar arxasında yaşayan hökmran dövlətlərlə o cümlədən İran və Rusiya ilə düşmənçilikdənsə, əməkdaşlıq etməklə qitədə birləşmək ideyasının aparıcı qüvvəsinə çevrilmişlər.

Musa Adil

elmlər doktoru, professor, Türkiyə:

Qazaxıstanda baş verən bütün hadisələrə həssaslıqla yanaşan bizim xalqda, qazax qardaşlarımızın bu yubiley təntənəsi böyük sevinc və qürur hissi oyadır. Tarixi köklərimizin eyniliyi, bütün dövrlərdə bizim sülh uğrunda birliyimizi və qarşılıqlı münasibətlərimizi təmin edən amil olmuşdur və bu xüsusiyyəti gələcəkdə də qorumaq çox vacibdir.

Bu gün Qazaxıstanda türkdilli xalqların tarixi və mədəni əlaqələrinə dair məsələlərlə məşğul olacaq Beynəlxalq türk akademiyasının fəaliyyət göstərməsi əlamətdar hadisədir. Belə elmi mərkəzlər tezliklə Qırğızıstan, Azərbaycan, Türk-

mənistan və digər Mərkəzi Asiya respublikalarında da yerləşəcəkdir.

Mixail Boçarnikov

Rusiya Federasiyasının Qazaxıstan Respublikasındakı Fövqəladə və səlahiyyətli səfiri.

Biz – xarici diplomatlar bu il Qazaxıstan üçün xüsusilə vacib olan tarixi günlərə böyük diqqətlə yanaşırıq. Bu, Qazaxıstan Respublikası Konstitusiyaya gününün 20 illiyi, Qazaxıstan xanlığının 550 illiyidir; BMT-nin 70 illiyini də Beynəlxalq gün kimi onlara əlavə etsək, biz hər üçünü təntənə ilə qeyd edəcəyik. Bu barədə biz bu ilin birinci yarısında Qazaxıstan prezidenti ilə diplomatik korpusda müntəzəm olaraq danışıqlar aparmışıq.

Biz böyük bir maraqla Qazax xanlığının tarixi tədqiqatına dair elmi axtarışların nəticələrini gözləyirik. Və əlbəttə qardaş Qazaxıstan xalqını bu əlamətdar gün münasibətilə təbrik edirik.

İvan Suauer

«Rodina» Aqrofirma Too-nun Baş direktoru, Qazaxıstan

Mən bütün həyatım boyu, öz mahiyyəti etibarilə, bu gün Qazax xanlığının 550 illiyinin bayram edildiyi səviyyədə analoqu olmayan irimiqyaslı tədbir görməmişəm.

Bu tədbirin mənə dərinliyi ilk növbədə ondadır ki, onun əsasında insanların iliyinə qədər işləmiş yüksək Vətən sevgisi durur, təəssüf ki, bəzən biz bunu gənc nəsildə görmürük.

Bu hadisələr, eləcə də qazax xalqı və qazax dövlətçiliyinin mədəniyyət və tarix sahəsindəki müasir kəşfləri, elm tarixində və gənclərin tərbiyəsində yol verilən boşluqları doldurmağa imkan verəcək.

Düşünürəm ki, artıq bütün dünyaya məlum olan bu genişmiqyaslı tədbirlə biz Qazax dövlətçiliyi haqqındakı mübahisələrin altından xətt çəkirik.

Qazaxıstan bir dövlət olaraq, tarixən mövcud olub, var və (Mənrilik El) – əbədi ölkə kimi inkişaf edəcəkdir. Artıq heç nəyi sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu gün bizi bütün dünya tanıyır, Qazaxıstan isə müstəqil dövlət kimi istənilən dövlətlə qarşılıqlı inam, hörmət və razılaşma əsasında əməkdaşlıq etməyə hazırdır.

Toktar Aubakirov

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Xalq Kaharmanı, təyyarəçi-kosmonavt;

-550 il əvvəl yaranmış Qazan xanlığı – hazırkı müstəqil Qazaxıstanın tarixi sələfidir.

Əcdadlarımız görkəmli xanların müdrik rəhbərliyi altında işğalçılar tərəfindən zəbt olunmuş torpaqlarımızı geri qaytara bildilər. Bu da onların tərəqqiyə körpü olan nəhəng əraziyə sahib olmasına imkan yaratdı.

Bir çox dünya kitabxanalarında – Çində, İranda, Misir və digər ölkələrdə onların başqa ölkələrin rəhbərləriylə yazışmalarına dair sənədlər qorunub saxlanılır. Buradan, bizim torpaqdan nə zamansa Böyük İpək yolu keçirdi ki, onun vasitəsilə müxtəlif dövlətlərin adamları bir-biriyə sıx ünsiyyətə girə bildilər. Bu ünsiyyətlə bağlı yazılı sənədlər

həm-çinin əlyazma şəklində şərq salnaməsində qorunub saxlanılır.

Çox yaxşı haldır ki, bu gün müasir Qazaxıstanda biz, sovet dövründə bizə birtərəfli, bəzən də səhv təqdim edilən tariximizi yenidən öyrənməyə imkan tapmışıq.

Darxan Mınbay

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyin direktoru

Bu yubiley təntənəsi bizə bir daha öz tariximizə yenidən nəzər salmaq, keçmişdən dərs alıb, gələcəyimizi müəyyən etmək imkanı verir. Qazax xanlığı dövrü – Qazaxıstanın tarixində ən uğurlu mərhələdir.

Qazax xanlığının 550 illiyinin bayram edilməsi həm də Qazaxıstanın müstəqil dövlət olaraq, dünyada tanınmasının təsdiqidir.

Bu hadisə həmçinin bizim alim və ədəbiyyatçılarımızın fəaliyyətində yeni səhifə açır, tariximizin yenidən dərk üçün şərait yaradır və biz onlardan yeni, faktiki materiallar gözləyirik. Bu materialların geniş ictimaiyyətə çatdırılması üçün biz onlarla əməkdaşlıq etməyə hazırıq.

Qazax xanlığının yubileyi ərəfəsində Milli muzeydə yeni ekspozisiyalar təqdim edilir ki, bunların, yeni tarixi materiallarla tamamlanacağına əminəm.

Nailya Bekmaxanova

-Rusiya EA Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi, akademik, tarix elmləri doktoru

Qazax xanlığının 550 illiyi qazax Bozqırının tarixində yeni səhifədir. İndi o, yeni sənədlərin axtarışı, arxeoloji qazıntıların aparılması, etnoqrafik materialların toplanması üçün güclü stimül verir. Bütün bu tapıntılar Qazaxıstanın tarixini daha işıqlı və inandırıcı edir.

Qazaxıstanlıların qeyd etdiyi bu tarixi yubiley xalqın birliyini, öz Vətəniylə qürur duyduğunu simvolizə edir, tarixi çərçivəni və özünüdərkini genişləndirir.

Rusiya EA. Tarix institutunun elmi əməkdaşı olaraq, qeyd etməliyəm ki, bu tarix çox maraqlı doğurur, onun üzərində minimum iki akademiya çalışır.

Qazax xanlığının 550 illiyə Moskvanın, Sankt-Peterburqun və Rusiyanın digər iri şəhərlərinin bir çox universitetləri maraqlanırlar.

Beynəlxalq elmi-praktik konfransda (Mənrilik EL) mən, bölmədə «Dünya tərəqqisində qazax və suda biylərin hüquqları» mövzusunda çıxış etdim. Mənim məruzəm «Tarixçilər E.B.Bekmaxanov və M.P.Vyatkinanın Qazaxıstan dövlətçiliyinin problemlərinə dair elmi irsi» adlanırdı. Mövzu, mənim repressiyaya məruz qalmış atamın 100 illiyə bağlı idi. Yermuxan Bekmaxanov Qazaxıstan və Rusiyada kifayət qədər tanınmış tarixçidir. Atam repressiya olundu, düşərgələrdən keçsə də sağ qaldı, geri qayıdaraq daha bir neçə kitab yazdı. Mən onunla qürur duyuram ki, atamın onillərlə çıxan dərsliklərindən milyonlarla şagird Qazaxıstanın tarixini öyrənirdi.

Qazax xanlığının rolu öz əksini ilk növbədə dərslərdə tapırdı. Onlarda əlamətdar tarixi günlər haqqında danışılırdı. O zamandan onilliklər keçmişdir. Hazırda dövlət üçün çox mühüm sayılan bu mövzu təkcə elmi dairələrdə dərinlən öyrənilmir. Hələ əsaslı klassik monoqrafiyalar yazılmayıb, lakin mən düşünürəm ki, onlar tezliklə yaranacaq. Arxeoloqlar, etnoqraf və tarixçilər yaxşı çalışaraq, bir çox qiymətli sənədlər aşkarlamışlar. Əminəm ki, əldə edilən faktlar həm akademiklər, həm də məktəblilər üçün maraqlı olacaq. Əsas odur ki, buna diqqət azalmasın.

Asanali Aşimov

SSRİ xalq artisti, teatr və kino rejissoru, ssenarist

Tarix ikili şərhə sevmir, ona görə də biz Qazax xanlığının nə vaxt və necə yarandığını dəqiq bilməliyik. Tarixçilər və ictimaiyyətçilər bu haqda Beynəlxalq forumda danışılar, eyni zamanda hər bir sadə qazaxıstanlının, hər şeyin nədən başladığı barədə təsəvvürü olmalıdır. Bizim ölkədə tarixin və mədəni irsin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. Bu yöndə dövlət başçısı davamlı olaraq danışır. Türkdilli ölkələrin özləri də tarixlərini dərinlən bilməli, anlamalı və bununla qürur duymalıdır. Biz azad və müstəqil dövlətdə yaşayırıq. Məgər əcdadlarımız bunu arzulamırdılar? Hər cür şərait yaranıb, indi yalnız ümumi mənafə və ölkənin mənafeyi naminə çalışmaq gərəkdir.

Bütün Qazaxıstan xalqını, Qazaxıstanın müstəqillik tarixində əlamətdar gün münasibətilə təbrik edirəm!

Aleksandr Vasilyev

Rusiya EA Şərqsünaslıq institutunun baş elmi işçisi, Moskva.

Biz Qazaxıstanın inkişafının bütün tarixi məqamlarını ciddi öyrənirik. Və Asiyada əvvəllər tərəqqinin olmadığı haqda nəzəriyyənin heç bir əsası yoxdur.

Qazaxıstan və Orta Asiyada tərəqqi mövcud idi, lakin Avropadakından fərqli tipdə idi. Alaçıq mədəniyyətinin özünəməxsusluğu vardı və o, tarixçi-alimlər, şərqsünasların işləməsi üçün bütöv bir təbəqə təşkil edir. Biz sevindiririk ki, Qazax xanlığının 550 illiyində iştirak etmək nəsimimiz olub. Bu tədbirlərdə iştirakımız, əminəm ki, bu sahədə apardığımız tədqiqat işlərinin inkişafına təkan verəcək. Bütün qazaxıstanlılara nailiyyət və çiçəklənmə arzu edirəm!

İlya İlyin

-ikiqat olimpiya çempionu

Bura mənim Vətənimdir və mən öz əcdadlarını anan xalqıma hörmətlə yanaşıram. Axı, qazaxıstanlıların yeni nəsliyə, öz babamız və ulu babalarımızın gördükləri işin layiqli davamçıları olmalıyıq. Mən öz ölkəmi sevir və fəxr edirəm ki, az da olsa, heç olmasa Qazaxıstanda dövlətçiliyin inkişafına öz töhfəmi verə bilmişəm. Əminəm ki, hər bir qazaxıstanlı öz iş yerində kiçik qələbə və uğura nail olsa, bu, artıq onların böyük qələbəsi olacaq. Prezident bizi sarsılmaz güc birliyinə yönəldir və biz birlikdə çox şeyə nail ola bilirik!

Mənə verilən bu imkandan istifadə edərək, bütün qazaxıstanlıları bizim ümumi bayramımız münasibətilə təbrik edir, başımız üzərində sülh və əmin-aman səma arzulaşıram!

Türk dilli dövlətlərin başçılarının V zirvə toplantısı.

Astana, sentyabr 2015-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilə görüşü

MİLLİ HEKAYƏYƏ XAS OLAN ƏDƏBİ ƏNƏNƏLƏR VƏ ESTETİK PRİNSİPLƏR

(Azərbaycan və Özbək yazıçılarının hekayə nümunələri
əsasında)

Marquba Murqasımova

Nizami ad. Daşkənd Dövlət.Pedaqoji Universitetinin

«Dil və ədəbiyyatın tədrisi» kafedrasının professoru, Pedaqoji elmlər doktoru, professor

İnsan obrazı ədəbiyyatın diqqət mərkəzində durur. İnsanın hər hansı hadisəyə münasibəti bədii yaradıcılıqda əsas problemin təsiridir. İnsan talelərinin təsviri, müxtəlif məqamlarda insanın keçdiyi həyat yolu, onun mübarizəsi, əməlləri, ruhi aləmi milli ədəbiyyatın bütün nümunələrində öz əksini tapır.

O cümlədən Azərbaycan yazıçılarının özbək dilinə tərcümə edilmiş hekayələrindən ibarət «Ömürdən uzun gecə» toplusu ona görə diqqətəlayiqdir ki, o, milli ədəbiyyata xas olan prinsipləri, üslubi araşdırma və ənənələri öyrənməyə imkan verir.

Təcrübəli tərcüman Rüstəm Cabbarov öz elmi fəaliyyətində Özbək və Azərbaycan xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı, zəngin tarixi arasındakı bağlılığa və iki qardaş xalqın nümayəndələrinə xas olan milli psixologiyaya dair dərin biliyinə istinad etmişdir.

Tərcüməçi üslubi baxışları fərqli olan yazıçıların təkrar olunmaz düşüncə tərzini dəqiq müəyyən etməyə, hər bir yazarın ruhi aləminə, iç dünyasına nüfuz edərək, onun daxili həyəcanlarını duymağa nail ola bilmişdir.

O yaradıcı adamların daxili həyəcanını anlaya bilmişdir. Nəticədə Azərbaycan yazıçılarının yaratdığı qəhrəmanların sevgi və nifrət məqsədlərinə çatmaq uğrunda apardıqları mübarizə hissləri tərcüməçinin həyəcan hissləriylə birləşib, vəhdət təşkil etmişdir.

O hekayələrə tam və dərinləndirən nüfuz etməklə hər bir yazıçının, özünəməxsus baxışlarıyla seçilən insanlardan bəhs edən hekayələrini tərcümə edə bilib.

Bəs bu topludakı əsərləri oxuyarkən bir Azərbaycan nəsrinə, xüsusən də hekayələrinə xas olan hansı ənənələri izləyə bilərik?

Silsilə yazılarının tərcümə olunması sayəsində özbək oxucusu Azərbaycan yazıçısı Anarı özünəməxsus, istedadlı və təcrübəli yaradıcı kimi tanıyır. Yazıçının topluma daxil olan «Vahimə» hekayəsinin mərkəzində bizim heç birimizə yabancı olmayan Oruc həkimin obrazı durur. Oxucuya elə gəlir, o, bu qəhrəmanın simasını hardasa görüb, onun fəlsəfəsi haqqında nəsə əşidib. Bəli, Oruc həkim bizim üçün yad adam deyil: son on-on beş ildə maddi durumunun yaxşılaşması sayəsində, pəncərələri dənizə açılan dördotaqlı, tam təmirli kooperativ mənzilə yiyələnən, şəxsi «Volqa» maşını və Mərdəkanda bağı olan müasirlərimizdən biridir.

Öz işində məşhur mütəxəssis kimi tanınması, maddi imkanları, ailəsindəki aramlıq, oğlunun parlaq gələcəyi, bağı və həftə sonu orada keçirdiyi «sevgi görüşləri», dostlarıyla birgə əyləndiyi banketlər, kef məclisləri... Bu idi Oruc həkimin həyat təzi.

İlk baxışda nəhayətsiz görünən bu sakit və şirin həyata, Oruc həkimin bağının keçmiş sahibi Məşədi Dadaşın-Balaminin nəvəsi son qoyur. Bağ üstündə olan mübahisə çox çəkmir. Bağda Oruc həkim Balaminin böyük oğlu Həsənağayla üzləşir, dəhşətli döyüş... Həsənağanın qətl...

Oruc həkimin həyəcanlı günləri... üç-dörd aydan sonra onun bağa gəlişi, Həsənağayla daha bir qarşıdurma və əvvəlki mənzərənin təkrarı... Xəyalla gerçəyi özündə birləşdirən, Orucu düşgün vəziyyətə salan bu cinayət bir qədər unudulur... vahimə azalır, o düşünür ki, bəzən insan gələcək hadisələrə bəsirət gözüylə baxa bilər və özünü o hadisələrin içində hiss edir. Oruc həkimin yaşadığı bu psixoloji durum onu əsil faciəyə gətirib çıxarır. Qaranlıq otaqda ayağını nəm döşəməyə düşən yüksək gərginlikli elektrik naqilinin üzərinə qoymaqla, o, yanıb qarqara kömürə dönr.

Bu hekayə qəhrəmanın psixi vəziyyətinin sirli aspektlərini qəbul etməyə imkan verir. Obyektlərin rəmzi təsviri vasitəsilə yazıçı həyat həqiqətini, onu, bütün ziddiyyətləri və dramatizmiylə verməyə müyəssər olmuşdur.

Bağ-Oruc həkimin həyat fəlsəfəsinin rəmzidir. O bilir ki, firavan yaşayışı ona maddi itki bahasına başa gəlir, həyatdan nəsə bir möcüzə gözləmək ümidilə o, hər şeyini qurban verir, amma elədiklərinə görə vicdan əzabı çəkmir, əksinə bunu ədalətli addım hesab edir. O öz şəxsi marağını güdərək, bilik və təcrübəsini xoş güzəran vasitəsinə çevirir.

Oruc həkim bir neçə dəfə özünün Albinosu, onun acgözlüyünün, xəsisliyinin, ölçüyəgəlməz arzularının rəmzi olan kölgəsiylə üz-üzə qalır.

O müntəzəm olaraq öz səmim, saf ürəkli arvadına xəyanət edir, onun adının mənasının xasiyyətiylə uyğunlaşdığını deyərək, Ofeliyanın ləyaqətini belə sadə əyləncəylə dəyərləndirir.

İlk baxışda ziyalı adam təsiri bağışlayan bu tanınmış həkim, əslində qəlbən natəmiz insan idi. Mənən düşgün adam başqalarının xəstəliklərini müalicə etsə də əsil həkim, xilaskar ola bilməz. Məhz mənəvi cəhətdən sağlam olan

pak insan həqiqi mənada insanların dərdinə şərik çıxar, şəfaətli əlləriylə hər kəsə şəxsi nümunə ola bilər. Yazıçı bu həqiqəti öz qəhrəmanının özəl həyatı və taleyi nümunəsində çox düzgün və obrazlı təsvir etmişdir.

«Qırmızı Limuzin» hekayəsinin adı da simvolikdir. Qan kimi qırmızı rəngiylə seçilən maşının içi boşdur, hətta sürücüsü də yoxdur. Bəs əsərin qəhrəmanı nədən vahimələnir, bu «Qırmızı limuzin» nə üçün onu hətta yuxuda belə təqib edir.

O öz doğma şəhərində olduğu halda, şəhər ona yad görünür. Adamlar da ona tanış gəlmir. Sanki hər şey dəyişib-küçələr də, evlər də, adamlar başqalaşmış. Onun keçmişini itmiş, həyatı boşalmışdı.

Düşünəndə ki, bu şəhərdə onun son ümidi olan katibəsindən belə əli üzülüb, bütün aləm ona boş və mənasız görünürdü. İndi o heç nədən çəkinməyərək, yuxuda onu təqib edən həmin Qırmızı limuzinə əyləşir. Son dəfə, ona tanış olmayan küçəni, evləri, səmanı diqqətlə nəzərdən keçirib, bu mücərrəd dünyadan tanıdığı dünyaya (Maşını işə salan kimi partlayır) yollanır.

Oxucu qəhrəmanın həyat tərzini, peşəsi (qəzet redaktoru), laqeyd baxışı, sifətinə rəğmən onun cəmiyyət üçün yararsız, gərəksiz, yalnız özəl həyatını yaşayan birisi olduğunu duyur. O heç vaxt başqalarının dərdini, sevincini, acısını hiss etməyib, heç bunun marağında da olmayıb. Ona aşıq olan katibəsinin şəxsi arzuları, hissləri, həyatı, doğmaları onu ilgiləndirməyib, ondan yalnız öz şəhvət alovunu söndürmək üçün istifadə edib. O tək-cə bir neçə il ərzində gəlib-getdiyi evə, oradakı kitablara, otağa yox, qızın özünə qarşı da laqeyd idi.

«Qırmızı limuzin» məhz belə duyğusuz, hamıya biganə olan, yalnız öz şəxsi maraqları çərçivəsində qapılıb qalan, mənəviyyatı çürük adamların rəmzidir.

Çağdaş Özbək ədəbiyyatında həmçinin «mən», «sən», «o» adlandırılan, öz şəxsi adı olmayan obrazlara rast gəlmək olur. Bəzən yazıçılar onları peşələrinə müvafiq olaraq, «mels» (milis), «müttəfiq», «ideologiya xanım», «böyük ata», «kiçik ata», «keçmiş sədr» adlandırırlar. Bu ənənə milli ədəbiyyatda obraz yaratmaq prinsiplərinin dəyişilməsinə sübutdur. Ənənəvi qəhrəmanların yerini qeyri-ənənəvi qəhrəmanlar tutur.

Onlar bizim qarşımızda öz həyatları, əməlləri düşüncələrini təftiş edərək, ən ədalətli qərarlar çıxaran, gec də olsa özlərini dərk etməyə macal tapan, talelərinin gözüne peşmançılıq hissiylə baxan, sonucda, saflaşmaq istəyən adamlar kimi dururlar. Oxşar ənənənin möhkəmləndiyini Özbək yazıçılarından Utkir Haşimov, Loxira Alzam, Elkin Alzam, Aman Muxtar, Muxammad Ali, Asad Dilmurad, Xurşid Dustmuxammad, Uluqbek Xandam, Salomat Vafo və onlarla başqa söz ustalarının işlərində görmək olur.

Belə ki, Ulkir Haşimovun yaradıcılığında müstəqillik illərində gerçəkliyin müasir formada dərk edilməsi, onun mahiyyətinə dərindən nüfuz edilməsi, müasirlərimizin obrazlarının oxuculara yeni şəkildə anladılması açıq-aydın izlənilir.

İnsana dəyər verilməməsi, əxlaq naqisliklərinə dözə bilməmək, həyat həqiqətləri-faciəvi talelərdə gizlənən belə hallar «Ağ buludlar» («Ok bulut») hekayələr toplusunun əsas aparıcı xüsusiyyətləridir.

Topludakı hekayələrin mərkəzində duran qəhrəman «Yeni adam» deyil. Yeni olan yalnız bədii təsvir və təfsirdir. Yazıçı öz qəhrəmanlarının ruhi halını təsvir edərkən,

diqqətimizi, təkamül prosesində onların dəyişikliyə və inkişafa məruz qaldığına çəkir. Mülahizələr «Mən»in mənəvi dünyasını, onun mahiyyət və simasını açır.

Burda yazıçı əsas funksiyaları ayrı-ayrı bədii hissələrin üzərinə qoyur: onlar rəmzi mənə daşıyır, qəhrəmanların mənəvi dünyasına bir «açar» vəzifəsi daşıyır. Yağışın, tökülmüş yarpaqların, buludların, soyuğun, donmuş torpaqların, qaranlıq otağın obrazında biz qəhrəmanların yaşadıkları mühitlə tanış oluruq. Bədii detallar vasitəsilə qəhrəmanların dərdləri, narahatlıqları, həyəcanları obrazlı şəkildə təsvir olunur. Detallar xarakterlərin açılmasında bir vasitəyə çevrilir. Həzin payız rasmləri: ruhu parçalayan zülmət, tutqun, yağmurlu günlər: digər detallar, xüsusən, yağış əsərlərin çoxmənalılığı, rəngarəngliyi və məzmunluluğunu təmin edir.

«Adam səsi» («Odam ovozi») və «Özbəklər» («Uzbeklar») hekayələrində ayrı-ayrı bədii detallar vasitəsilə, millətə xas olan keyfiyyətlər təsvir edilmişdir. Hər iki hekayədə müəllif hadisələrin cərəyan etdiyi məkan təsvir edərək, diqqəti, həyatın ortasındakı çiçəklik boyunca əkilmiş reyhanlara çəkir.

«Adam səsi» hekayəsində oxuyuruq: Eyvanın pilləkənindən aşağıdakı otağa, oradansa mətbəxə qədər olan düz yola alma ağacının yarpaqları tökülmüşdür. Bağcadakı reyhanlar qurumağa başlamışdılar.

Bununla yazıçı, özbək ailələrinin gül bəsləmək ənənəsini, yaşlı anaların həyətdən reyhan ətrinin gəlməsini sevməsi məsələsini xüsusilə nəzərə çarpdırmaq istəyir. «Reyhanlar qurumağa başlamışdılar» ifadəsiylə o, qəhrəmanın kimsəsiz, tənha həyatını simvolizə edirdi.

Azərbaycan mədəniyyəti əməkdar xadimi Hidayət Orucovun «Ömürdən uzun gün» hekayəsinin qəhrəmanı-

Təvəkkül gecəyarı atasının ölüm xəbərini eşidib, özünün yaxşı və pis əməlləri barədə düşünməyə başlayır, keçdiyi ömür yolu haqqında özü-özünə hesabat verir.

Bu ömürdən uzun gecədə o, «Mən»ini nəzərdən keçirib, özünü mühakimə edir. «Tüpürüm sənə və sənin vəzifənə» - deyir ucadan. Məgər sən öz vaxtından bircə gün atana ayıra bilməzdin!

İstirahət günləri yox idi məgər?

Bəs məzuniyyət necə? Məmur-oğul son altı ayda, ata ocağından başqa hər yerdə olub, atasıylasa yalnız telefonla əlaqə saxlayıb. Daha doğrusu, Təvəkküldən başqa hamı atanı başa çıxır, onunla görüşməyə vaxt tapırdı. Ömürdən uzun bu gecədə Təvəkkül atasının cəsədinin ayaqları altında hönkürtüylə ağlayır. Onun indi yaşadığı acı kədər, əzab və iztirablar, atası qarşısında nə oğul, nə də bir insan kimi borcunu yerinə yetirməyən oğulun peşmançılıq hissinin ifadəsidir.

İnsan həyatının məhz bu məqamını, oğulun sonda yaşadığı mənəvi əzabları biz, Özbəkistanın xalq yazıçısı Utkir Haşimovun «Mömin» («Otinoyi») əsərində də görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrindən olan xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının hekayələrində bir-birinə bənzəməyən, fərqli müxtəlif həyat yolu keçən insanların həyatından bəhs edilir. Onların nə peşələri, nə amalları, nə də həyat tərziləri bir-birinə bənzəyir.

Belə ki, «Daş rəngi» («Toş rəngi») hekayəsinin qəhrəmanları Dəmir və Zərifə tamamilə fərqli dünyanın adamlarıdır. Dəmir geoloq kimi formalaşmış və bütün həyatını bu peşəyə həsr etmiş gəncdir.

O daşlar altında gizlənən sirləri açıb, tədqiq etmək arzusunda. Heyrətamiz dağlar arxasındakı məxməri düzən-

liklər, sanki dünyanı bürümüş dənizlər onun gözlərini oxşayırdı. O, təbiətin gözəlliyinə sevinir. Onun əsrarəngizliyi Dəmiri tədqiqat işinə sövq edir. Zərifə isə başqa şeylər haqqında düşünür. O, şəhərdə qalıb, varlı bir evin gəlini olmaq və rəfiqələri kimi şan-şöhrət içində yaşamağı arzulayır. Bunu o, açıq şəkildə Dəmirə bildirir.

Zaman keçdikcə, ekspedisiyalara səfər edən Dəmir vəğzalda Nurdon və onun ailəsiylə tanış olur. Əqidəcə, dünyaya baxışları və hissləriylə oxşar olan bu gənclər, mənən yaxın olduqlarını hiss edirlər. Nurdon incəsənət peşə məktəbinin məzunudur, sirrini təbiətlə bölüşməyi, yaratmağı sevir. Gənclər anlayırlar ki, onların taleyini birləşdirən səbəb məhz budur. Dəmirin Nurdona bağışladığı ağappaq daşlar-onların saf ürəklərinin rəmzidir.

«Qayalararası and» («Koyalar orasıdaqi kasam») hekayəsinin qəhrəmanı Müzəffər də öz nöqtəyi-nəzəri, prinsipləri, özəl həyat tərziləri, məqsədi olan gəncdir.

O öz valideynlərini nə qədər çox sevsə də, qardaşının vaxtsız itkisindən nə qədər əzab çəksə də, qədim dövrlərdən insanların şüuruna hakim kəsilmiş mənasız adətlərlə barışa bilmir. O anlayır ki, belə adətlərin kökünü kəsmək lazımdır, öz prinsipləriylə yaşamağı arzulayır. Lakin təkcə arzulamaq azdır, insan öz gələcəyi uğrunda mübarizə aparmalıdır.

«Kiçik bacı» («Sinqil») hekayəsinin qəhrəmanı «Mən», vaxtilə kəndlərdə yaşayan, müharibə illərində kiçik bacısını itirmiş Surxaydan söhbət açır. O öz bacısını tapmaq üçün, bütün gəncliyini keçirdiyi kəndinə gəlib adamlarla görüşür. Bacısı haqqında heç bir məlumat ala bilmir. Onda «Mən» televiziya məktub yazır. Bacısı tapılır, lakin onun əyri ayaqları və əlləri, saçları, kürəyindəki donqar hansısa qorxunc varlığı xatırlatdığı üçün, bu sima Surxayın ürəyin-

dəki sevgi bağlarının qırılmasına istiliyin azalmasına səbəb olur. Qardaş bacısının görkəminə görə xəcalət çəkir, onu öz doğması kimi qəbul edib, sevə bilmir və ondan uzaqlaşır.

Yazıçı, öz qəhrəmanının ruhi halını şərh etməklə onun qəlbindəki, ruhundakı ziddiyyəti aydın təsvir edir. Özbək hekayəsində məhz bu ənənəni qorumaq lazımdır.

Xurşid Dustmuxammad yaradıcılığına məxsus olan kompozisiyanın əsas mahiyyəti, bədii hissəciklər, məkan təsviri, qəhrəmanın portret cizgiləri, süjet və s. keyfiyyətləri onun «Məsum quşun qarğışı» (Beozor kuşniq qarqısı), «Göz bəbəyindəki ev» («Kuz koraçiqidaqi uy»). «On birinci qapı» («Un birinci eşik») hekayələrində görmək olar.

Qədrinin obrazı oxucunu öz səmimiliylə cəlb edir. Onun paklığı üzündə öz təcəssümünü tapır. Biz hiss edirik ki, onun qəlbi bəyazlığa axan şüa kimidir. Yazıçı bu bəyazlığa, ilahi şüanın mahiyyətinə daha dərinləndən nüfuz etmək üçün Qədrinin dilindən danışır. Onun hekayələrində biz anlayırıq ki, bu paklığın kökündə insanlıq, səmimiyyət, ilahi düşüncə durur. Mərhəmət və xeyirxahlıqla dolu olan hisslər körpə gözləri kimi şəffaf sevgiyə çulğashır ki, bunları biz uşaqlıq xatirələrimizdən, analıq simasının təsvirindən bilirik.

Eyvandakı quş yuvasını dağıdan atanın siması, bundan əzab çəkən ananın düşüncələrində mərhəmət və sevgi hisslərinin danılması çox həyəcanlı, obrazlı təsvir edilmişdir.

Ana ərinə qulaq asmadı. Ona yalvarmağa başladı: Əzizim, Allah xatirinə toxunma...

-Get burdan, deyirəm.

Ana göz yaşları və kədər içində:

-Yaxşı, məni vur, öldür, amma qaranquş yuvasına toxunma! Allah eləməmiş bədbəxtlik baş verər.

-Lənətə gəlsin sənin bu inancların...

Daha olan olub bizə –dedi ata və çomağı ağacın altına atdı. Yuva dağıldı...

Ana ərinin sözlərini indi başa düşdü, anlamağa başladı, üzünün ifadəsi tam dəyişdi.

Sınımış qaranquş yuvasını əlində tutaraq, heykəl kimi dayanan ana, qaranquşların dövrə vurmaları, onların «hönkürtüsü», gah da özlərini tavana çırpması, mərhəmətin ayaqlanması – bütün bunlar onu göstərir ki, insanların ürəyində xeyirxahlığa yer qalmayıb, o pisliliklərlə doludur. Qaranquşlar o evlərdə yuva qurur ki, orada xeyir, sevgi və mərhəmət hökm sürür. Bunu qocalar əbəs yerə deməyib ki...

Oxucu Fazil bəyin həyəcanını başa düşür ki, o nə üçün «Bizim evə heç vaxt qaranquşlar gəlib, yuva tikməyiblər» deyir. Biz özünüdərkimizi qaranquş obrazında verilən saflığımız, nur, sevinc, mərhəmət hissləri sayəsində qoruyuruq.

Azərbaycan yazıçılar ittifaqının üzvü, əsərləri rus, türk və özbək dillərinə tərcümə edilmiş Kamil Əfsər oğlunun «Qan iyi» adlı hekayəsi özünün üslubi özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Hekayə hadisələrin təfərrüatı yox, qəhrəmanların ruhi halı və simasının təsviri üzərində qurulmuşdur.

Yazıçı ət sexinin murdar qoxusunun təsvirindən, tədricən xırda detallara, daha sonra qəhrəmanların təsvirinə keçir. Qarşımızda güclü, lakin axmaq, sadələvh Şami devonun siması durur. Şər qığılcımlarından həyəcana gələn ruhun peşmançılığını hiss edirik.

«Xomiddin, məgər sənin əlin belə gözəl öküzü öldürməyə qalxar?»

Rəhmin gəlsin, öldürmə onu! -Şami yalvardı.

-Sən zarafat edirsən? –qəssab gülümsədi. adamlar acdı, onlara ət lazımdı. Sənin isə hansısa heyvana yazığın gəlir. Boş-boş danışma, get işinlə məşğul ol...

Şaminin bütün geyimi, bədəni qana, sifətisə göz yaşlarına bulaşdı.

-Səni görüm, belə öküzə qalxan əllərin iflic olsun, Xo-middin, -o, öz-özünə deyirdi-Sənə deyirdim axı «öldürmə», qulaq asmadın. öldürdün.

Daha sənin yanına gəlməyəcəyəm. Sənə heç vaxt kömək etməyəcəyəm».

Şami Devon ilk baxışda adi görünən məşğuliyyət növündən, zalım peşədən imtina etdikdən sonra, qarınlarını doyurmaq üçün hər cür qəddarlığa hazır olan itlərlə üzləşir.

Qan iyi və qan tamı insanlar kimi, heyvanları da qəddarlığa çəkir. Bəzən bu işdə insanlar öz üstünlüklərini nümayiş etdirirlər. Bu həqiqəti biz bir daha XX əsrin 30-cu illərindəki repressiyaya dair yazılmış əsərləri oxuyarkən dərk etməyə başlayırıq.

Kamil Əfsər oğlunun «Bərpa» («Oklov») hekayəsində o illərin faciəsi öz əksini tapıb, «Qumru nəğməsi»sə (Kumri navosu) uzaq keçmişdən bəhs edir:

Miraşah, atası Əmir Teymurun diqqətini özünə çəkən Şərqi məşhur bir musiqiçisinin yeni əsərini dinləmək üçün böyük bir ziyafət təşkil edir. Həmin axşam musiqiçi özünün yeni «Qumru nəğməsi» əsərini ifa edir. Bu onun yaşadığı faciəli sevgidən bəhs edən şərqi idi. O özünü bütün yaşantılarını şərqiə çevirmişdi. Bu şərqi dinləyən hər kəs, onda gizlənən ilahi sevginin sirrini dərk edir və əzəmətini qəbul edirdi. Yazıçının təsvir etdiyi bu şərqi hətta Miraşahı təsirləndirir, onun ürəyini yumşaldır, təkəbbürünü pak hissələrə tabe etdirir. Atasının təsiriylə unuduğu

sevgi hissləri yenidən Sultan Xəlili həyəcana gətirir. Musiqi onun bütün varlığına hakim kəsilir. Onu, ürəyini ovsunlayan məşuqəsi və sevgisi haqqında düşünməyə məcbur edir. O, sakitcə məclisi tərk edir. Beləliklə, «Qumru nəğməsi» ordaki adamların ruhunda, ürəyində bir dönüş yaradır.

Qəhrəmanların psixikasındakı dramatism, hisslərin toqquşması, ziddiyətli görüşlərin birləşməsi üslubunun təsviri Kamran Nazirlinin «Qorxulu məhəbbət» («Kurkinçli muxabbat») hekayəsinə xasdır.

Əgər «Qumru nəğməsi» hekayəsində insan məhəbbəti ilahiləşdirir və bu məhəbbət insanları mərdliyə, mərhəmətliliyə, igidliyə, yüksək hissələrə dəvət edirsə, «Qorxulu məhəbbət» də elə məhz bu hissələrin insanlara əzab-əziyyət, dərd verdiyi təsvir olunur.

Hekayənin qəhrəmanı, sevdiyi qızı başqasına verdikləri üçün öz doğmasını öldürərək həbsxanaya düşür. Sevgilisindən ayrılan gənc qətl törətdiyi üçün on beş il məhkumluq həyatı yaşayır, həbsxanada o, bir az da sərtləşir, «dəmir adama» çevrilir, heç nədən qorxmur. Həbsxanadan çıxdıqdan sonra onu qışlağa çəkən yeganə səbəb-yenə həmin sevgisi olur. O öz evinə qayıdır ki, Zəhiməni özüylə götürüb, həmişəlik qışlaqdan çıxıb getsin. Dəmir adam anasından eşidəndə ki, Zəhimə əvvəlki ərinin böyük qardaşına ərə gedib, qonşu qışlağa yollanır. Yezar hər şeyi bildikdən sonra onun sevdiyi qızla evlənmişdi. O öz əmisi oğluna münasibətdə əclaf olduğu üçün cəzasını almışdı. İndiyə onun böyük qardaşı onun kimi alçaq addım atmışdı. Söz yox ki, o da cəzasını alacaq.

Dəmir adam onu baltayla vurmağa cəhd edəndə Zəhimənin səsi eşidildi:

«Öldürmə onu, əgər qana susamınsa, məni baltala! Bizə rəhm elə, ərimi öldürmə».

Dəmir adam əvvəlcə Zahiməni tanımadı onun qarşısında yaraşıqsız, yaşından böyük görünən, saçları çallaşmış bir qadın durmuşdu. Dəyişməz qalan təkə onun səsiydi. Mələk kimi gözəl Zahimədən heç bir əsər-əlamət qalmamışdı. Bu, dəmir adamla olan unudulmuş yaşantıların, vaxtsız qocalmış məhəbbətin simvoludur. Dəmir adam öz sevgisində əmin idi, sevməkdən qorxmurdu, əksinə daim ona can atırdı. Zahimənin evinə o, qatil kimi gəlir, lakin ordan xilaskar kimi çıxır, evin kiçik sakinləri olan uşaqları yanından xilas edir.

Hətta «qocalmış» ilahi sevgisi onu insanlığa səsləyir. Azərbaycanın tanınmış yazıçılarından olan Elçin Hüseynbəylinin «Keçid dövrünün toyuğu» («Utiş davriniq toyuqi») hekayəsi milli nəsrədə, xüsusən lirik və dramatik janrda yazılmış hekayələrdə hansısa sintezdir. Yazıçı qəhrəmanlarının ruhi halı, yaşantıları, mənəvi aləminin təsvirinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Eyni zamanda dram və komediyaya xas olan əlamətlərin sintezi qəhrəmanların və əsərdəki hadisələrin təfsirində satira və faciənin həmahəngliyinə, gülüş vasitəsiylə ifşa olunmasına gətirib çıxarır. «Keçid dövrünün toyuğu» qətl bucağına çatmağa macal tapmadan ölsə də, yazıçı detallar vasitəsiylə insanların şüurundakı qüsurları ifşa etməyə nail olub: qapı insanlarla əlaqə vasitəsidir, kimin və nə üçün gəldiyini bildikdən sonra onun üzünə qapı açırlar. Əgər gələn adam enerji təchizat yaxud, su kanalı idarələrinin müfəttəşdirsə, şübhəsiz ki, ona qapı açmayacaqlar. Yuxu-əyləncəli nağıldır. Pul-mürəkkəb məsələdir, onun həlli müşküldür, tez xərclənib qurtarır, eyni zamanda yaxşı şeydir.

İmtahan-müəllimin rüşvət alması üçün bir vasitədir. Əsərin qəhrəmanı-tələbədir. O, müxtəlif macərələrin yarıdıcısıdır. Belə ki, qışlaqdan rüşvət vermək üçün hind-quşu yox, toyuq göndəriblər. Toyuq şampunla yuyulub, bəzədilir və rüşvətخورun evinə göndərilir. Yazıq toyuq acından ölür. Axı bu «toyuq keçid dövrünün toyuğudur».

Özbək yazıçısı Salomat Vafonun qəhrəmanları daha çox, psixoloji çevrilişlər və mənəvi böhran yaşayanlardır. Öz hekayələrində, şəxsi həyatı, mənəvi dünyası acı həyatın özünəməxsus imtahanlarından, taleyin çətin sınaqlarından keçən adamların təsvirini verməklə yazıçı, müasirlərimiz olan qadınların obrazlar qalereyasını yaratmışdır.

Son illərin hekayələrində qadınların daxili təbəddülatı, incə duyğuları, taleləriylə bağlı acı yaşantıları, keçirdikləri peşmançılıq hisslərinə xüsusi diqqət yetirilir. Yazıçı böyük ümidlə yaşayan, taleyi uğrunda mübarizəyə hazır olan, eyni zamanda bu məsələdə aciz qalan, lakin gələcəyə ümidini itirməyən özbək qadınının mənəvi dünyasını təsvir edir.

Dövrün yenilənməsiylə qadının əxlaq və mənəvi aləmi kökündən dəyişmişdir. Salomat Vafo qadınların mənəvi aləminin sərhədlərini qırmaqla onun indiyə qədər nəzərə carpmayan tərəflərini ədəbiyyata gətirmişdir.

Sosial həyatda və milli dəyərlərdəki dəyişikliklər özbək qadınının mənəvi dünyasından yan keçməyib. İndi qadın xarakteri və psixikasının sərhəd bilməyən keyfiyyət və xüsusiyyətləri bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmaqdadır. Xüsusilə qadın yazıçılar özbək qadını obrazının yeni, indiyə qədər toxunulmayan sədlərini qırıb ədəbiyyata gətirirlər. Müasir hekayələrdə qadın mürəkkəb, dolaşlıq taleyi olan şəxsiyyət kimi təqdim edilir ki, onun taleyini eyni cür təsvir etmək mümkün deyil.

Salomat Vafonun «Adsız gəmi» («Homsiz kema») hekayəsində, qəhrəmanın anasının ölümündən sonrakı yaşantıları, həyatın ziddiyyətləriylə əlaqəli şəkildə təsvir olunur.

Anasının dəfninə gedən qəhrəmanın rastlaşdığı qadın Oydın, «bədbəxt qadınların» həyatını əks etdirən fraqmentlərin baş qəhrəmanı kimi hekayədə amansız həqiqətlərlə təsvir edilir. Yazıçı, qadın obrazları yaradarkən, elə yaşantılar hiss etmişdir ki, onları kənardan izləmək mümkün deyil.

Müəllif ziddiyyətlərin təsviriylə, həyat faciəsində özbək qadınının nəhayətsiz dözümlünü nümayiş etdirir.

Müasir personajların daxili təftişə güclü ehtiyacı vardır. Məhz buna görə iki qardaş xalqın yazıçılarının hekayələrində insan psixikasındakı dəyişikliyi əks etdirmək cəhdi üstünlük təşkil edir.

Yazıçıların əksəriyyəti qəhrəmanın psixoloji halını açmaq üçün daxili monoloq, sentimental hisslər və psixoloji təsvirlərdən effektiv şəkildə istifadə edirlər.

Özbək və Azərbaycan hekayələrinə xas olan xüsusiyyətlər sübut edir ki, bu iki xalqın milli ədəbiyyatı, özünəməxsus estetik prinsiplər, müxtəlif üslublarda yazan yazıçıların peşəkarlığı sayəsindəki təkrarolunmazlığı əsasında inkişaf edir.

Tərcümə edən: Rəfiqə Şəms

ONLARI VƏTƏNDƏN MƏHRUM EDİBLƏR

ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN TÜRKÜSTANDA QANLI İZLƏRİ

Özbəkistan – tarixi Türküstanın hüquqi varisi və xələfidir

Türküstan Milli Azadlıq Hərəkatının yaranmasının tarixi problemlərini öyrənən hər bir tədqiqatçı, sovetlərin köməyi ilə erməni daşnakları tərəfindən Fərqanə vadisində törədilən etnik təmizləmə faktları ilə üzləşir.

1918-ci ildə Fərqanə vadisində erməni millətçilərinin dinc yerli əhaliyə qarşı törətdikləri dəhşətli soyqırım aksiyası Türküstanın yerli əhalisinin böyük etirazına səbəb oldu. Bu da sovetlərə qarşı aparılan milli hərəkatda 5 milyon 600 min adamın ölümü ilə nəticələndi. 1918-34-cü illərin bu xalq hərəkatı xırda toqquşmalarla 1944-cü ilədək davam etdi.

Bütün dünya ictimaiyyətinə bəllidir ki, Özbəkistan Respublikası öz müstəqilliyini təmin etmək istəyən qardaş Azərbaycan xalqına qarşı Ermənistanın təcavüzünü ilk tanıyan dövlətlərdən biridir. Bir çox siyasətçilər bu fikirdədirlər ki, rəsmi Özbəkistan Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünü pisləyərkən erməni daşnaklarının sovetlərin dəstəyi ilə Türküstanın on minlərlə dinc əhalisinin ölümünə səbəb olan, insanlığa sığmayan vəhşi hərəkatları barədə məlumatlı idi.

Bu günə kimi hələ Ermənistanla Özbəkistan arasında dövlət səviyyəsində rəsmi görüşlər həyata keçirilmir.

Ermənistan ərazisində Özbəkistan Respublikasının səfirlik və konsulluq korpusu mövcud deyil, eləcə də orada dövlət əhəmiyyətli müəssisələr təşkil edilməmişdir.

Özbəkistanda da həmçinin Ermənistanın konsulluğu və səfirliyi yoxdur. Ermənistanla Özbəkistan arasında mal dövriyyəsi 0 % təşkil edir.

Rəsmi Özbəkistan Ermənistanı qardaş Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təcavüz etdiyi gündən mütəmadi olaraq bu qarşıdurmanı sülh yolu ilə həll etməyə dəvət edir. Özbəkistan Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələsində daim öz mövqeyini açıqca ortaya qoyur və belə münafişəli məsələlərin silah yolu ilə həllinin heç bir nəticə verməyəcəyini qeyd edir.

«Erməni məsələsi» oyun kartının meydana gəlməsi

Bəzi imperialist ölkələrin maraqlarına lobbicilik edən bir çox təşkilatlar tarixi faktlara və sənədlərə istinad etmədən erməni məsələsindən uğurla yararlanır, bu məsələ ilə alver edərək insanların hissləri ilə oynayır və siyasi şəraitin yanacağına ümid bəsləyirlər.

Məlumdur ki, 1878-ci ilədək Rusiya imperiyası Osmanlı imperiyasının Qafqaza və Türküstana təsir edəcəyindən ehtiyatlanaraq erməni kartını oynamağa başladı. Bu oyunun əsas məqsədi isə Osmanlı imperiyasının Rusiyanın müstəmləkə sərhədlərindən sıxışdırılıb çıxarılması idi, lakin sonralar ermənilər başqa böyük dövlətlərin də əlində oyuncağa çevrildilər. Rusiyanın Osmanlı İmperiyasına qarşı olan siyasi marağı, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüyündən, erməni məsələsi dünya siyasətinin mühim problemi səviyyəsinə gətirildi.

3 mart 1878-ci il San-Stefan sülh sazişi və iyun 1878-ci il Berlin konqresinə qədər dünya siyasətində bu gün dünya səhnəsində müzakirə olunan «erməni məsələsi» mövcud deyildi. Bu saziş və konqresə qədər Osmanlı İmperiyasında da «erməni məsələsi» və erməni təşkilatları yox idi.

Bunlara heç ehtiyac da olmayıb. Belə ki, ermənilər Osmanlı parlamenti və hökumətində təmsil olunurdular.

Avropa ölkələrinin müdaxiləsi nəticəsində ermənilər müxtəlif təşkilatlarda birləşdirildilər. Böyük dövlətlərin bu təşkilatları yaratmaqda məqsədi Osmanlı imperiyasını məhv etmək idi, bununla yanaşı, onlar erməni dövləti yaratmaq haqqında heç düşünmürdülər də.

Bu mənada Otto fon Bismarkın 1878-ci ildə Berlin konqresindəki çıxışı olduqca diqqətəlayiqdir. O çıxışında bildirmişdi ki: «Erməni dövlətçiliyi alman əsgərinin bir damla qanına dəyməz».

Osmanlı İmperiyasını dağıtmaq istiqamətində erməni kilsəsi erməni birliyinin mərkəzi kimi Avropa ölkələrinin marağına xidmət edirdi və 1878-ci ildə İsveçrədə «Qnçaq» erməni təşkilatı yaranmışdı. 1890-cı ildə Qafqazda «Daşnaksütyun» erməni milli təşkilatını yaratmaqla Osmanlı imperiyasını süquta yetirmək cəhdi isə Rusiyanın marağ dairəsində idi. Bu təşkilatların hər biri böyük dövlətlərin əlində özünəməxsus şəkildə alətə çevrilmişdi. Onlar bu təşkilatların köməyi ilə Osmanlı imperiyasına qarşı fəaliyyət göstərirdilər.

I Dünya müharibəsi ərəfəsində «Qnçaq» və «Daşnaksütyun» təşkilatları erməni kilsəsinin təşəbbüsü ilə konqres keçirərək orada Osmanlı imperiyasına qarşı konkret qərarlar qəbul etdilər.

Konqresin ilk qərarına görə – Osmanlı ordusunda xidmət edən ermənilər heç bir halda silahlarını təhvil verməməli, ondan sonra rus qoşunları yaxınlaşan məqamda isə silahlarını Osmanlı ordusunun əsgərlərinə qarşı çevirməli idilər. Konqresin ikinci qərarına əsasən, osmanlı əsgərlərinin kəndlərdə qalmış ailələrinə qarşı basqı göstərilməyə başlanılmalıydı.

Üçüncü və ən əsas qərar – qarşıdakı müharibədə hər vasitə ilə Osmanlı imperiyasının darmadağın edilməsinə nail olmaq idi.

1909-1918-ci illərdə Osmanlı İmperiyasının sultanı V. Mehmet və Osmanlı ordusunun generalları Rişad Paşa, Hərbi nazir Ənvər paşa, Daxili işlər naziri Talaat paşa bu planlardan xəbərdar idilər. 1914-cü ilin dekabrından 1915-ci ilin yanvarınadək davam edən «Sarıqamış» döyüşü zamanı ermənilər düşmən tərəfə keçməklə Osmanlı imperiyasına xəyanət etdilər.

Bu hadisədən sonra Osmanlı İmperiyasının rəhbərləri ermənilərin sərhədyanı ərazilərdən ölkənin digər ərazilərinə köçürülməsi siyasətinə əl atmağa məcbur oldular, çünki bu millətin nümayəndələri xarici qüvvələrin dəstəyi ilə daim Osmanlı qoşunlarının arxa cəbhəsində terror və təxribatlar edirdilər. 24 aprel 1915-ci ildə Osmanlı hökuməti «Qnçaq» və «Daşnaksütyun» erməni təşkilatları fəallarının həbs edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Ermənilərin sərhədyanı ərazilərdən köçürülməsi 1915-ci ilin 27 mayından başladı. Osmanlı hökumətinin Fərmanına əsasən, ermənilərə daşınması mümkün olan əmlakları özləri ilə aparmağa imkan verildi. Bunun üçün lazımı qədər araba ayrılmışdı. Daşınmaz əmlaka gələndə isə Osmanlı hökuməti onlara qiymət qoymaq və haqqını ödəmək haqqında göstəriş verdi. Bundan əlavə qeyd edilmişdi ki, köçürülmüş ermənilər gələcəkdə geri qayıtmaq istəsələr, onlara məxsus daşınmaz əmlak, sahibinə qaytarıla biləcək.

Köçürülən ermənilərə xəsarət yetirən türk əsgərlərini ciddi cəzalar gözləyirdi.

1915-ci ildə Osmanlı imperiyası ermənilərin sərhədyanı ərazilərdən təxliyə edilməsinə 25 milyon Türkiyə lirəsi, 1916-cı ildə isə 86 milyon lirəlik maddi vəsait ayırmışdı, halbuki o zaman cəbhədə türk əsgərlərinin ərzaqla təminatı çox zəif idi.

Avropalı müəlliflər yazırdılar ki, alman jurnalistləri Suriyada ermənilərin yerləşdikləri ərazidə olarkən türk

hökumətinin öz əsgərləri səngərlərdə aclıq çəkdiqləri halda, erməniləri ərzaqla necə təmin etdiqlərinin şahidi olmuşdular.

FIRILDAQÇI ANDONYAN VƏ «SOYQIRIMI» adlı kod altında kələk

1920-ci ildə guya Osmanlı dövlətinin keçmiş məmuru olmuş Andonyan familiar bir erməni mühacir Parisdə fransız və ingilis dilində «Andonyanın sənədlər toplusu» adlı rəsmi sənədləri məcmusunu dərc etdirib. Bir çox tədqiqatçılar bu toplusunun erməni familiar müəllifin olduğuna şübhə edir və sənədin saxtılığını sübuta yetirməyə çalışırlar. O illərin tarixi və siyasi şəraitini təhlil edərkən bu saxta sənədin hansı məqsədlə dərc olunduğunu anlamaq xüsusi zəhmət tələb etmir, çünki Osmanlı imperiyası artıq I dünya müharibəsində məğlubiyətə uğramışdı, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Rumıniya, Yunanıstan onun ərazisini öz aralarında bölüşdürüdü. Ermənilərin Osmanlı imperiyası tərəfindən soyqırımına məruz qalması mövzusu Osmanlı imperiyasının Avropa ölkələrindəki düşmənləri tərəfindən ortaya atılmışdı. Daha doğrusu, bu, Osmanlı imperiyasına təzyiqlə göstərmək üçün Antanta ölkələrinin hiyləgərliklə uydurduğu yalan idi.

Əslində, «soyqırımı» termininin özü o zamanın hadisələrinə uyğun işlədilmir. Bu söz ilk dəfə 1943-cü ildə Avropa əsilli Polşa hüquqşünası Rafael Lemkin tərəfindən işlədilib, hüquqi statusunu 1948-ci ilin dekabrında – II Dünya müharibəsindən sonra alıb.

«Soyqırımı törədilməsinə dair xəbərdarlıq və bununla bağlı müəyyən edilmiş cəza haqqında konvensiya» bir anlam olaraq bunun insanlığa qarşı törədilmiş ən ağır cinayət olduğunu müəyyən edir. Ona görə də bu terminin

1948-ci ilə qədər baş verən hadisələrə şamil edilməsi nə hüquqi, nə də məntiqi baxımdan qanunauyğun sayıla bilməz. Belə ki, bu konvensiyada birmənalı şəkildə keçmiş tətbiq edilə biləcək qanunlar yoxdur.

Əksinə, konvensiyanın məqsədi odur ki, o yalnız gələcəkdə gündəmə gəldikdə belə cinayətləri törədən dövlətlərin üzərinə öhdəliklər qoysun. Müharibə illərində və I Dünya müharibəsinin qızgın çağında baş verən hadisələrə münasibətdə «soyqırımı» terminini işlətmək, keçmişə tətbiq etmək düzgün deyildir, çünki bu hadisələr konvensiyanın qüvvəyə mindiyi vaxtdan əvvəl baş verib.

Məlum hüquqi vəziyyətin mahiyyəti dünya hüquq praktikasında və bir çox hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bir qayda olaraq, qanunun əks tərəfini tətbiq etmək qanunçuluq prinsiplərinə, həmçinin hüquqi dövlətin qanun elminə – hələ beynəlxalq hüquqşünaslığın dünya praktikasına demirəm – qətiyyənlə uyğun gəlmir.

Həmçinin, I Dünya müharibəsi zamanı Osmanlı imperiyası daxilində onun vətəndaşlarının da başına gətirilənləri soyqırım kimi tanımaq qanunamüvafiq deyil.

Rus qoşunları və erməni tacirləri Türküstanda

XIX əsrin ikinci yarısında – rus Türküstanı, yaxud Qərbi Türküstan kimi tanınan Orta Asiyanın tədricən işğalı və Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi dövrdə, bu ərazilərdə erməni icmaları peyda olmağa başladı. (1)

Ermənilərin əsas kütləsi Türküstanın şəhərlərində, daha sonra tədricən kəndlərində yerləşdirilirdi. Səmərqənd, Kokand, Əndican kimi qədim şəhərlərdə və Aşqabadda, Skobelevdə (keçmiş Fərqanə) sıx halda məskunlaşma gedirdi: demək olar ki, onların hamısında erməni kvartalları (məhəllə) mövcud idi. (2) O illərin rus tarixi

mənbələri Rusiya ordusunun ardınca Türkünstanda ilk olaraq ermənilərin peyda olduğuna şəhadət verir.

1910-cu ildə rus ordusunun general-mayoru B. Litvinov «Kaufman toplusu»nda məlumat verir ki, «rus ordusu Türkünstanda gəldikdən sonra ermənilər onların ardınca sürünməyə başladılar... Piştaxtalar açıldı, yenə ordu gəldi, nəqliyyat idarələri, zavodlar, kilsə, məktəb və s. artıdı... Ermənilər, ermənilər və ermənilər.

Erməni tacirlər tatar tacirlərini, erməni dərziyələr yəhudi dərziyələrini sıxışdırırdılar. Erməni möhtəkirləri, erməni alverçiləri... Pivə dükanları işlədənər, bir sözlə, xüsusi erməni məhəllələri yaranırdı»...

1913-cü ildə Fərğanə vilayətinin erməniləri ticari münasibətlərdə daha dayanıqlı və möhkəm idi, rifahları yaxşılaşırđı.

Erməni-qriqoryan aşıağı kilsə təşkilatları yaranırdı...

Türkünstan diyarının şəhərlərində gəlirli evlər və restoranlar, mağazalar meydana çıxmağa başladı.

Dövlət işlərində və hərbi sahədə çoxlu erməni xidmət edirdi (3).

Rus ipmeriyası sayəsində 1917-ci ildə Türkünstanda ermənilərin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdı. Orada yaşayanlar sənətkarlıq peşələrini mənimsəyir, piştaxtalar açır, tikintidə çalışırdılar. Erməni tacirlər Rusiya ilə ticari əlaqələr qurur, imkanlı ermənilər çoxlu pambıq təmizləyən, yağ hazırlayan, dəri istehsal edən müəssisələrə sahib olurdular. (4).

Qırmızı bolşeviklər və qanlı «Daşnaksütyun»

Türkünstanda

1918-ci ildə Türkünstanda sovet hökumətini tanımaq istəməyən, Türkünstanın müstəqilliyi uğrunda mücadiləyə qalxan azadlıq mücahidlərini məhv etmək məqsədilə, Moskvadan Daşkəndə 11 ešelən döyüşçü və artilleriya göndərildi. O illərin bir çox bolşeviklərinin təəssüratlarından bəlli olur ki, Türkünstanda göndərilən döyüşçülər, əsasən erməni silahlılarından ibarət daşnaklar idilər.

1918-ci ilin əvvəllərində Kokand sovetinin sədri erməni Saakovun başçılığı ilə silahlılar pulemyot və tanklarla Baçkır qışlağına, Kurbaşı İrqaşın – Türkünstan milli azadlıq hərəkatının liderinin kəndinə yaxınlaşıb onu yandırdılar. Yolüstü «dəstə günahsız, köməksiz kəndliləri gülləbarana tutur, qadın və qızlara təcavüz edərək ev və əşyalarını qarət edirdilər».

Rusiyada oktyabr çevrilişi və Əndicanda yaranan inqilabi diktatura 1919-cu ilin ortalarına qədər hakim mövqə tutan daşnaklar üçün əlverişli şərait yaradır, Türkünstanın sərvətlərinə yiyələnmək üçün yol açır, onlara yerli əhalinin əmlak və ərzaqlarını əllərindən almaq imkanı verirdi (5).

Sovet işğalı dövründə «Daşnaksütyun» təşkilatının məsləhətlərindən yararlanan erməni icmaları ilə Türkünstanın yerli əhalisi arasındakı münasibətlər kəskinləşirdi. Erməni millətindən olan keçmiş baqqallar, şərab alverçiləri, bərbərlər, qəssablar və başqa ticarət adamları «inqilabçı» olub, yerli Türkünstan əhalisini soyurdular.

Daşnakların qanlı izləri

1918-19-cu illər arasında erməni daşnakları tərəfindən Fərqanə vadisinin, demək olar, bütün şəhərləri, 180 kəndi yağmalanmış, Kokand şəhərində 3 gün ərzində 10.000, Mərgilanda 7000, Əndicanda 6000, Namanqanda 2000, Bazarkurqanda 4,5 min dinc əhali qətlə yetirilmişdi.

13 fevral 1918-ci ildə Kokand şəhəri və ətraf qışlaqların əhalisinə divan tutuldu. Daşnaklar 3 gün ərzində qarşılarına çıxan bütün müsəlmanları qırır, onların evlərini və piştaxtalarını qarət edirdilər. Yerli əhalinin maxalli (aran) və qışlaq yerləri yandırılır, əldə olunan qalaq-qalaq qənimətlər vağzala toplanırdı ki, ölkədən rahat çıxarılması mümkün olsun.

Təkcə Kokandın muxtariyyətini müdafiə edən yerli özbəklər deyil, onları dəstəkləyən farslar, yəhudilər, ruslar və Kokandda mövcud olan azsaylı icmaların nümayəndələri, yaşları nəzərə alınmadan öldürülürdü.

Qətillərin əsas təşəbbüskarı fars və özbək icmalarına qəzəblənmiş qəddar ermənilər idi.

Sonralar Kokand erməni icmasının daha fəal başkəsənləri özlərinə haqq qazandırmaq məqsədilə deyirdilər ki, onları buna sövq edən müsəlmanların «cihad» elan etmə qorxusu idi (6).

Daşnakların əsas qüvvələri Kokandı yandıraraq yerli əhalini doğradılar, onların digər hissəsi Kokandın dinc əhalisi ilə döyüşdən sonra Suzakı zəbt edib oranın bütün əhalisini qətlə yetirdi. Qırmızı Ordunun tərkibində erməni daşnakları olan 3-cü dəstə xalq üsyançıları ilə Bazarkurqan yaxınlığında döyüşə girdi və sonuncular geri çəkilməyə

məcbur oldu. 20 gün müddətində bu ərazidəki bütün qışlaqlar hücumə məruz qaldı, kişi cinsindən olan bütün müsəlmanlar yaşlarından asılı olmayaraq öldürüldülər.

Sağ qalanlar ölənləri dəfn edirdi, lakin daşnaklar yenidən peyda olub sağ qalanları, hətta dəfn olunanların, məzarı üstə dua oxuyanları da qətlə yetirdilər (7). Kokand muxtariyyəti darmadağın edilib Qırmızı qvardiya tərəfindən hissə-hissə ələ keçirildikdən sonra dünya müharibələrində yaxşı döyüş təcrübəsinə yiyələnmiş macar, avstriyalı, alman əsirlərindən ibarət dəstəyə erməni icmalarının silahlıları – baqallar, şərabsatanlar, bərbərlər, qəssablar və digər ticari təbəqələrin nümayəndələri də qoşulmuşdular (8).

1918-ci ilin martında Sovet Rusiyasının milli rayonlarının bir çox yerli qəzetlərinə RSFSR-nin milli məsələlər üzrə xalq komissarı İ. V. Cuqaşvili – Stalinin imzasıyla fərman göndərilmişdi ki, «erməni inqilabi təşkilatlarının azad, könüllü erməni dəstələri yaratmaq hüquqları vardır» (9).

Ondan sonra şəhərin bütün əsas mülki və hərbi vəzifələrini «Daşnaksütyunun ətrafında birləşən ermənilər tutmuşdular». Hakimiyyət münasibətləri yalnız silah gücü üzərində qurulmuşdu. Daşnaklar silahları öz həmqəbilələrinə paylayaraq, inqilab naminə yalnız öz imtiyazlarını qoruyan, müstəbid hökumətə qulluq edən güvənli «yeni zümrələr» formalaşıdırırdılar.

1918-ci ildən 1919-cu ilin ortalarınaq Əndicanda inqilabi diktatura və sovetlər də daşnakların nəzarəti altında idi.

Hökumət resursları tükənəndə, rus Türküstanını iqtisadi böhran və aclıq təhlükəsi bürüyəndə ermənilərdən

təşkil olunmuş Qırmızı ordu dəstələri «basmaqlarla» döyüşmək adıyla qənimət əldə etmək məqsədilə müsəlman əhalisinin qışlaqlarına hücum edirdi (10). 1918-ci ilin aprelinə xalq döyüşçüləri Fərqanə vadisində Namanqan şəhərini mühasirəyə aldılar. Onu Qırmızı Ordu dəstəsiylə birlikdə mütəmadi olaraq «basmaqlara» qarşı vuruşan «Daşnaksütyun» partiyasının üzvlərindən ibarət iki dəstə qoruyurdu (11).

1918-ci ilin iyun ayında daşnaklar Oş şəhərinə hücum etdilər, həmin ilin dekabrında Fərqanə vadisinin şimal hissəsinə – Cəlalabad ətrafına soxuldular. 1918-ci ilin dekabrında Xanulabar qışlağında daşnak dəstəsi bütün müsəlman qadınları oğurlayıb qənimət kimi Əndican qalasına apardılar (12).

1918-ci ilin iyun ayında Türkünstan Kommunist Partiyasının birinci qurultayında daşnaklara vilayətin inqilabi hərəkatında iştiraklarına görə rəsmi təşəkkür elan edildi. Buna cavab olaraq «Daşnaksütyun»un nümayəndəsi sovet hökumətinin köməyinə gəlməyə, ona daim dəstək verməyə hazır olduqlarını bəyan etdi.

«Çətin məqamlarda biz sizə, siz isə özünüzə güvəndiyiniz kimi bizə də güvənə bilərsiniz» (13).

Türkünstan Kommunist Partiyasının qurultayı ilə eyni zamanda «Daşnaksütyun»un da qurultayı çağırılmışdı ki, bu qurultayda ermənilərə sovet hökumətinin tərəfində olmaq tapşırığı verilmişdi və xüsusi vurğulanmışdı ki, yalnız bu yolla onlar öz ölkələri ilə olan Ermənistanı və Türkünstanda erməni diasporunu «düşmən» müsəlmanlardan qoruya bilərlər (14).

Həmçinin «Daşnaksütyun» Qafqazda da döyüşlərin aparılması məqsədilə Qırmızı Ordu hissələrinin yaradılmasında iştirak etməyə hazır idi.

Layihəyə əsasən, Qafqazda yerləşdirilmiş Qırmızı Orduda erməni inqilabi dəstələrindən istifadə etmək nəzərdə tutulurdu, onlar təşkilati və intizam məsələlərində müəyyən muxtariyyətə sahib ola bilərdilər.

Bu, Türkünstan Muxtar Respublikasının Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərlərindən biri, hərbi komissar Osipovun qurultaydan qabaq elan etdiyi konkret layihə idi (15).

Qırmızı ordunun tərkibində daşnakların hərbi hissələrinin yaradılması layihəsini təklif edən Osipov, 1919-cu ildə sovet hökumətinin düşmənlərinin tərəfinə keçdi; Daşkənddə hökuməti devirməyə cəhd etdi ki, bu da 14 Daşkənd komissarının – Sovet Türkünstanının ali rəhbərliyinin, o cümlədən Türkünstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Voytintsev, XKS-in sədri Figelski və əks-inqilabçılara qarşı mübarizə üzrə yerli fəvqəladə komissiyasının başçısı Fomenkonun həyatı bahasına başa gəldi.

Apreldə müsəlman kommunistlər, Türkünstan Kommunist Partiyası müsəlman bürosunun iclasında Fərqanədə zorakılığa son qoymağın vacibliyini, müsəlman əhalisini öz tərəflərinə çəkərək Qırmızı Ordunu erməni fitnəkarlarından təmizləmək məsələsini səsəndirirdilər (16).

Qəddarlıq – qəddarlıq və intiqam duyğusu doğururdu. Türkünstan milli azadlıq hərəkatı dəstələrinin hərbi-səhra komandirləri, kurbaşılar Fərqanə vadisinin müsəlman əhalisinə belə bir çağırışla müraciət edirdilər:

«Biz Osmanlı türklərindən nümunə götürməliyik...»

Türküstanın milli azadlıq hərəkatının döyüşçüləri öz çağırışlarının təsdiqi olaraq kurbaşı Madamin bəyin başçılığıyla Namanqan qarnizonundan Qırmızı Orduda sovet hökumətinə qulluq edən bir neçə rus, 49 erməni və 13 müsəlman döyüşçünü əsir götürdülər, bütün erməni və müsəlmanları yerindəcə güllələdilər, rusları isə tərək-silah edib buraxdılar.

1918-ci ilin noyabrında Madamin bəyin və kurbaşı Xal Xocanın dəstələri müqəddəs yeri – Həzrəti-Əyyub peyğəmbər türbəsini ziyarət etdikdən sonra, qayıdanbaş Cəlalabad bankını qarət edərək sovet müəssisələrinin 13 əməkdaşını, o cümlədən daşnaklar Suzak qışlağını yerlə-yeksan etdiklərinə görə 11 erməni qətlə yetirdilər. Türküstan Xalq Komissarları Sovetinə Əndicandan çatdırılan gizli məlumatda deyilirdi ki, sovet hökumətiylə müsəlman əhalisi arasında münəqişəni qızıqdırmağa görə «Daşnaksütyun» məsuliyyət daşıyır, şəhərdəki milli siyasət məsələsinə görə cavabdeh olan erməni rəhbər isə çox varlı yaşayan, şərəbçilik müəssisəsi, kinoteatrı və bir neçə evi olan sahibkardır (17).

Daşnaklar tərəfindən qışlaq və kəndlər dağıdıldıqdan sonra Fərqanə vadisinin əhalisi əsassız olaraq ideoloji partiya işçilərinin «basmaç» adlandırdığı xalq döyüşçülərinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Türküstan milli azadlıq hərəkatına qoşulurdu.

1919-cu ilin fevral ayında Türküstan milli azadlıq hərəkatının dəstələri Əndicana hücum etdikdən sonra şəhərin əsasən ermənilərdən ibarət olan qarnizonu basqına görə məsuliyyəti qədim şəhərin müsəlman sakinlərinin üzərinə qoydu. Həftə ərzində müsəlman sakinlərin

evlərində soyğunçuluq, ölüm və təcavüzlə müşayiət olunan axtarışlar aparıldı. Daşnaklar gənc qızları qədim şəhərdən arabayla Əndican qalasına aparırdılar. Öz qəddarlıqlarına haqq qazandırmaq məqsədilə onlar deyirdilər ki: «Ermənilər hətta bütün Fərqanə müsəlmanlarını qırsalar da, 1915-ci ildə Osmanlı imperiyası dövründə müsəlmanların öldürdükləri ermənilərin sayı qədər olmayacaq» (18).

Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Türküstanın rus kommunistlərini «müstəmləkəçilik təmayüllərinə» və müsəlman əhalisini sıxışdırdıqlarına görə mühakimə etməsinə baxmayaraq, Fərqanədə rus kommunistləri daşnaklarla əməkdaşlığı davam etdirirdilər. Bununla belə, vəziyyət «Daşnaksütyun»un xeyrinə dəyişmədi. 1919-cu ilin martında Türküstan sovetlərinin fəvqəladə qurultayında onun müsəlman nümayəndələri «Daşnaksütyun» dəstələrinin «tərək-silah» olunması, eləcə də «Qırmızı qvardiyam cinayətkar elementlərdən təmizləmək haqqında qətnamə qəbul olunması» təklifini verdilər (19).

Hələ «Daşnaksütyun»un tərək-silahına qədər Turar Riskulov Türküstan daşnaklarının əsas qüvvələrinin cəmləşdiyi Əndicana gəldi, həm də böyük səlahiyyətlərə; belə ki, o Fərqanə komissiyasının üzvü idi. O, daşnakların müsəlmanlara etdiyi təcavüz fəkləri barədə Əndicandan Daşkəndə məlumat verirdi, tərək-silaha dair əməliyyat planı öncədən düşünülmüşdü və bu da işin asan olmadığını göstərirdi.

Məlum olmuşdu ki, Əndicanın erməni icması qısa zaman kəsiyində sovet hökumətindən ən azı 800 tüfəng alıb. Bununla yanaşı, icma başçısının dediyinə görə, onun

hər üzvünə 5 tüfəng, tapança, döyüş sursatı və hətta qumbaralar qalmışdı.

Erməni bolşeviklərinin Türküstan ərazisindəki fəaliyyəti Türküstan kommunistlərinin müsəlman bürosunun konfransında müzakirə olunduqdan sonra tərksilah haqqında rəsmi əmr verildi ki, daşnakların əks-hücuma hazırlaşmasına zaman qalmasın. Türküstan MİK – də Fərqanə erməni icmasının silahları təhvil verməsi, Qırmızı ordunun kənar ərazilərdə olan dəstələrinə isə öz sıralarındakı erməni döyüşçülərini çıxarması haqqında əmr imzaladı (20).

Keçmiş günlər

Türküstanda sovet hökuməti Rusiya Kommunist Partiyası və müsəlman-kommunistlərin təzyiqlə ilk dəfə olaraq daşnak dəstələrini tərksilah etmək niyyətini aşkarladı. Lakin ilk vaxtlar daşnaklar əmrə tabe olmurdular: özlərini əldə silah qorumağa, bəziləri isə Türküstanı tərksilməyə hazır idilər.

Daşnakların tərksilahına dair əmrin icrası Türküstan MİK-in nəzarəti altında, Fərqanə icmasındakı ermənilərdə olan silahların və döyüş sursatlarının sayına dair dəqiq kəşfiyyat məlumatlarına əsasən həyata keçirildi. Komissiya bu təşkilatların tərəfdarlarının evlərində axtarış aparmağa Qırmızı Ordu hissələrini cəlb etdi.

Əmrin icrasına qarşı çıxan «Daşnaksütyun» üzvləri mühakimə olunur, hərbi tribunala verilir və güllələnirdilər.

Qırmızı Ordudakı ermənilərin öz həmqəbilələrini silahlandırmasının qarşısını almaq məqsədilə, Komissiya

tərəfindən Türküstan Qırmızı Ordusuna öz sıralarından Qızıl Ordudakı erməniləri qovmaq əmri verilmişdi.

Müsəlman bürosunun I Qurultayında daşnakların Əndican, Kokand və Skobelevədə mərkəzləşdirilmiş döyüş dəstələrinin tərksilah edilməsinin başa çatdırılması haqqında məlumat verildi (21).

Kommunistlərin Fərqanə əhalisinin düşmənlərini tərksilah etmək cəhdini duyan kurbaşı Madamin bəy sovet hökumətinin tərəfinə keçmək niyyətini bildirdi. «Daşnaksütyun»un fiziki məhv edilməsi və qorxudulması üçün Türküstan milli azadlıq hərəkatının lideri kurbaşı Madamin bəyin qüvvələrindən də istifadə edildi.

Türküstanda «Daşnaksütyun»un filialları buraxıldıqdan sonra ermənilərə əsas mərkəzi Qafqazda olan, «Daşnaksütyun» partiyasıyla heç bir əlaqəsi olmayan yeni, formal «Erməni qardaşlığı» və başqa təşkilatlar yaratmağa icazə verilmişdi, lakin Türküstanın müsəlman kommunistləri erməni təşkilatlarını gözdən qoymurdular. Qırmızı Ordunun Türküstan cəbhəsinə rəhbərlik edən M.V. Frunzeyə onun komandirlərindən biri – 2-ci türk briqadasının komandir müavini 1 ildən sonra bu erməni təşkilatının «Daşnaksütyun»dan heç də fərqlənmədiyi barədə məruzə etdi və bu təşkilatın fəaliyyətinin dayandırılmasına dair sərəncam verilməsi təklifini irəli sürdü.

А.Ш. Кадырбаева. «Армяне в Центральной Азии. История и Современность»

М.З. Садыхлы. «Ответ тебе даст история...» :

(1) Амирьянц И.А., Григорьянц А.А. Армяне Средней Азии. – Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. М., 1992. ц. 1. С. 157-169.

(2) Historia Rossica. Центральная Азия в составе Российской империи. Окраины Российской империи. М., 2008. С. 385.

(3) Кауфманский сборник. М., 1910. С. С. 31-45.

(4) Historia Rossica. Центральная Азия в составе Российской империи. Окраины Российской империи. М., С. 282.

(5) Буттино Марко. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М., 2007. С. 276. Цит. По: Хасанов М. Фергана после кокандских событий, февраль 1918 г. – март 1919 г. Машинописный текст. 1993. Неопубликованное исследование по материалам КГБ Узбекской ССР.

(6) Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. «Что делали дашнаки в Фергане». Ташкент, 1925. С. 107.

(7) Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. «Что делали дашнаки в Фергане». Ташкент, 1925. С. 107-109.

(8) Российский государственный военный архив (РГВА). Фонд 25898. Оп. 1. Д. 2. Лл. 64-65

(9) Сталин И.В. Сочинения в 13 томах. М., 1946-1951. Т. 4. С. 24.

(10) Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М., 2007. С. 281.

(11) Ферганский областной государственный архив. Ф. 121. Оп. 1. Д. 275. Лл. 27-28 об.

(12) Буттино Марко. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М., 2007. С. 285

(13) Наша газета. (Ташкент, 1917-1919). 1918, 22 июня.

(14) Наша газета. (Ташкент, 1917-1919). 1918, 12, 24 и 25 июня.

(15) Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25898. Оп. 1, Д. 78. Л. 207.

(16) Мусбюро РКП(б) в Туркестани: 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП, 1919-1920 гг. Ташкент. 1919-1920. С. 67-68.

(17) Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25859. Оп. 2. Д. 11. Лл. 82-85 об.

(18) Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25898. Оп. 1. Лл. 1283; Ф. 100. Оп. 3. Д. 923. Л. 158 об.

(19) Назаров М.Х. Коммунистическая партия Туркестана во главе защиты Октябрьской революции. 1918.1920 гг. Ташкент. 1969. С. 123.

(20) Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25859. Оп. 2, Д. 11. Л. 82-85 об.

(21) Мусбюро РКП(б) в Туркестани: 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП, 1919-1920 гг. Ташкент, 1919-1920. С. 10.

(22) Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 100. Оп. 3. Д. 923. Л. 158 об.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Министерство Государственной Безопасности

4680-55

ДЕЛО О ВЫСЕЛЕНИИ № 058

На семью Алиевы-Бадальбеги
Фарида Муса кызы

Начато " " 19__ г.
Окончено " " 19__ г.

Арх. № **312952**

BƏDƏLBƏYLİLƏR AİLƏSİ

Bədəlbəyli Davud Bədəl oğlu Bakı şəhərində 648-ci məhəllədə, 10-cu blokun 8-ci mənzilində yaşayırdı. Əslən şuşalı idi. Azərbaycan sənaye institutunda müəllim işləyirdi. Üç övladı vardı. Maddi baxımdan heç bir sıxıntısı yox idi. Ali təhsil müəssisələrində çalışan alimlər yüksək maaş alırdılar, həmçinin baş mühəndis işləyən həyat yoldaşı da yüksək məvacib alırdı. Davudun qardaşları – bəstəkar-dirijor, bütün Şərqdə ilk balet əsəri olan «Qız qalası»nın müəllifi Əfrasiyab və rejissor, kinoaktyor Şəmsi böyük mədəniyyət xadimləri idilər. Sərvər isə Sumqayıt boru-prokat zavodunun mühəndisi kimi fəaliyyət göstərirdi.

Onlar firavan və sakit həyat yaşayırdılar. Davud AK(b)R-nin üzvü idi. Digər qardaşları da cüblərində partiya bileti gəzdirirdilər. Bu böyük ziyalı ailəsi sovet hökumətinə sədaqətlə xidmət edirdi. Və qəflətən, nağıllarda olduğu kimi, bircə gecənin içində bütün ailə «antisovet elementinə» çevrildi. 1949-cu ilin 14 iyun tarixində Davudun 5 nəfərdən ibarət olan ailəsi SP-102 nömrəli eşelonun vaqonlarına doldurulub Sibirə göndərildi. Elə həmin gecə kapitan Sarkisov Davud Bədəlbəylinin ailəsini Tomsk vilayəti Daxili İşlər İdarəsinin əməkdaşı, SP-102 eşelonunun rəisi, baş leytenant Korovinə təhvil verdi.

Görəsən, nə baş vermişdi? Bütün ölkədə «xalqlar atası»nın yubileyinə hazırlıq gedirdi. Sən demə, həmin dövrdə xalqımızın qanına susayan Markaryan-Dağıstan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi naziri, başqa bir canı – uzun

illər Azərbaycan NKVD-sinin məxfi siyasi şöbəsinin rəisi işləmiş Xoren Qriqoryan isə Ermənistan dövlət təhlükəsizliyi naziri təyin edilmişdilər. Bu zamandan etibarən Azərbaycanın müəyyən təbəqəsinin, eləcə də Gürcüstan əhalisinin bir hissəsinin repressiyası başlayır.

1949-cu ilin 16 may tarixində Dzerjinski rayon hərbi komissarlığından, hərbi komissar podpolkovnik Miloviçkonun adından kiminsə imzaladığı bir arayış alınır ki, vətəndaş Bədəlbəyli Davud Bədəl oğlu – təvəllüdü 1913-cü il, doğum yeri Şuşa, azərbaycanlı - Dzerjinski RHK-da sırası əsgər qismində qeydiyyatdadır. O, Sovet Ordusunda xidmət etməyib və heç bir hərbi mükafatla təltif olunmayıb. Elə həmin gün Dzerjinski rayon Xalq Deputatları Sovetinin sədri Mkrtiçev arayış verir ki, 1917-ci il təvəllüdü, Nuxada doğulmuş, bitərəf, azərbaycanlı, «Azərenerji» idarəsində elektrik mühəndisi vəzifəsində çalışan Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə Musa qızı Bakı şəhərində aşağı Bulvar küçəsində yaşayır. Həmin ünvanda onunla bərabər, onun həyat yoldaşı, 1913-cü il təvəllüdü, Şuşada doğulan, bitərəf, Azərbaycan Sənaye İnstitutunda müəllim işləyən Bədəlbəyli Davud Bədəl oğlu, 9 yaşlı məktəbli qızı Lalə, 6 yaşlı qızı Kizak (sənəddə belə yazılıb) və 1 yaşlı oğlu Elxan yaşayırlar.

Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə Musa qızının ailəsində Sovet Ordusu sıralarında qulluq edən, eləcə də Sovet İttifaqının orden və medallarıyla təltif edilən, dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olan kimsə yoxdur. İmza Mkrtiçev.

Arayışın yazılma tarixi isə məlum deyil. Bu iki saxtalaşdırılmış arayış bir ailənin öz ölkəsindən didərgin salınmasının, qohumlarının isə, demək olar ki, 10 il narahat həyat yaşamasının səbəbi oldu.

1949-cu ilin 29 iyununda Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyi kadrlar şöbəsinin xüsusi müfəttişliyinin rəisi, polkovnik A. Avakimyan Bakı şəhəri «Azərenerji» idarəsində baş elektrik-mühəndis işləyən bitərəf, ali təhsilli, ailəli Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə Musa qızının ailəliklə sürgün edilməsinə dair işi nəzərdən keçirərək müəyyən edib: «Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə Musa qızı 1920-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edən, Azərbaycanda «Müsavat» hökumətinin Maliyyə naziri, «Müsavat» partiyasının keçmiş başçılarından olan Əmircanov Abduləli bəy Şirəli bəy oğlunun qardaşı qızıdır. Türkiyəyə köçdükdən sonra o, Türkiyə kəşfiyyatıyla əməkdaşlıq edib. Kəşfiyyatın 1946-cı ildə verdiyi məlumata əsasən, o, SSRİ əleyhinə iş aparan «Müsavat» təşkilatının fəal üzvlərindən olmuş, əvvəlcə almanların rəhbərliyi altında çalışmış, sonra isə ingilis və amerikan kəşfiyyatının tapşırıqlarını yerinə yetirmişdir. Əmircanov Abduləli bəyin oğlu Fuad Berlində almanlar tərəfindən yaradılmış «Azərbaycan Milli Dövlət Komitəsinin» üzvü olmuş, Türkiyə kəşfiyyatı ilə bağlı legionerlər arasında fəal iş aparmışdır. Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridənin doğma qardaşı İstambulda yaşayır, «Müsavat»ın gənclər təşkilatının rəhbər işçilərindəndir, türk kəşfiyyatı ilə əlaqəsi var və SSRİ əleyhinə iş aparır. Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə Musa

qızının ailəsində Sovet Ordusunda xidmət edən, Vətən müharibəsi iştirakçısı və təltif olunanlar yoxdur. Bunları nəzərə alaraq güman edirəm ki, ailə başçısı Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə Musa qızı ailə üzvləri ilə birlikdə Azərbaycanın hüdudlarından kənara, Sovet İttifaqının xüsusi məskunlaşma yerlərinə sürgün edilməlidir. Qeydiyyat qovluğu baxılmaq üçün SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Xüsusi Məşvəratinə göndərilsin.

İmza: Avakimyan-Avakimov».

Avakimovun qanunsuz fəaliyyəti oxucuda şübhə doğurmasın deyə bu işlə bağlı çıxardığı daha bir qərarı misal göstərəcəyəm.

«Bakı şəhəri, 29 iyun 1949-cu ilin qərarı:

Mən Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi kadrlar şöbəsinin Xüsusi İncekəsinin rəisi, polkovnik Avakimov, Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə Musa qızının ailəsinin sürgün edilməsinə dair materialları nəzərdən keçirərkən mövcud olan ziddiyyətlərlə bağlı yoxlama apardım və sənədlərə uyğun qərar çıxardım:

Əmircanlı-Bədəlbəyli F. M. qızının mühəndis yox, baş mühəndis işlədiyi faktı düzgün hesab edilsin».

Görürsünüzmü, əziz oxucular, polkovnik Avakimyan necə də «dəqiq» adamdır. Fəridəni mühəndis olduğuna

görə yox, baş mühəndis olduğuna görə repressiya edir. Necə də alicənab casusdur? «Qızının adı Nala yox, Lalədir, təvəllüdü 1939-cu il deyil, 1940-cı ildir, kiçik qızının adı Kizak yox, Nəzakətdir, təvəllüdü 1942-ci il yox, 1943-cü ildir. Başqa dəyişikliklər yoxdur.

İmza: Avakimyan».

Lakin saxtakar polkovnik Fəridənin medalla təltif edildiyini, qardaşı Süleymanın Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı, həm də müharibə əlili olduğunu, həmçinin Davud Bədəlbəylinin dövlət mükayəti və medalla təltif edildiyini, Davudun qardaşlarının bütün ailəsinin dövlət xadimləri, ordenli əməkdar incəsənət xadimləri, müəllim və həkimlər olduğunu gizlədir. Bu adamların nüfuzu və varlığı Avakimyan və tayqulaq Andranikin onun kimi əsgərlərinə rahatlıq vermirdi. Kirovabad (Gəncə) İnstitutunun dosenti, 1910-cu il təvəllüdü Əmircanov Süleyman Musa oğlu 1949-cu ildə həyat yoldaşı Qeyboviç Lidiya Aleksandrovna ilə birlikdə Sibirə sürgün edilmişdi. Şəxsi işin içində Kirovabad şəhəri Nizami rayonunun ictimai təminat şöbəsinin müdiri Gürcyansın belə bir arayışı var ki, Süleyman 2-ci qrup əlidir, lakin onun müharibə əlili olduğu qəsdən yazılmayıb. Arayışdakı yalan məlumat Avakimyan tərəfindən yazılıb. Bu saxta sənədlərin hazırlanması N.S.Xruşşovun mülayimləşmə dövrünə – 21 may 1955-ci ilə qədər Simonyanla, DTN-in 1-ci şöbəsinin operativ işçisi Hüsey-novla, SSRİ prokurorluğunun şöbə prokuroru Simonyanla, Beriyannın köməkçisi Sarkisyanla, DTN-nin əməkdaşı, baş leytenant Sarkisyanla davam etdirilib.

Görürsünüzmü? Avakimyan Fəridənin tutduğu vəzifənin baş mühəndis əvəzinə mühəndis kimi qeyd olunduğu fakta diqqət yetirib. Lakin Avakimyan fikir verməyib ki, Bədəlbəylilər ailəsini 14 iyun 1949-cu ildə eşelonun vəqonuna mindirib Sibirə yola salıblar, qərar isə Avakimyanın tərəfindən 29 iyunda imzalanıb. Sərəncam isə Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin Xüsusi Məşvərətində 8 oktyabr 1949-cu ildə təsdiq edilib. 30-cu illərdə deyirdilər ki, «ölən adamın məzarı üstündə hökm oxundu», yəni güllələyib sonra hökm çıxarırdılar.

Bu minvalla qafqazlılar, o cümlədən azərbaycanlılarla ağzına qədər doldurulmuş eşelonlar artıq 37,38,41,42-ci illərdə olduğu kimi Orta Asiya və Qazaxıstana yox, daim soyuq olan Sibirə göndərildi. (Eyni vaxtda 1941-45-ci illərin müharibəsində xain çıxan ermənilər də repressiya olunurdular, lakin erməni əməkdaşların zəmanəti ilə onlar üçün Altay vilayətinin bərəkətli təsərrüfat yerləri ayrılmışdı: -S.Z.)

Repressiya olunanlarla dolu eşelon Tomsk vilayətinin Bakçar rayonundakı Böyük Qalka qəsəbəsində DİN-in, xüsusi məskunlaşdırılanların komendantının nəzarətinə verilir ki, onları qeydiyyatda alsın. 16 yaşından yuxarı olanlar həftədə bir nesə dəfə komendantlığa gəlib xüsusi məskunlaşdırılanların qeydiyyat kitabına qol çəkməli idilər. Onlar komendantın xüsusi icazəsi olmadan qonşu kəndə belə gedə bilməzdilər. Heç kimi işə öz ixtisası üzrə götürmürdülər. Əgər kimsə ixtisasca müəllim idisə, onu

məktəbə yaxın buraxmırdılar ki, uşaqların tərbiyəsinə təsir edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1937-ci ildə sürgünə göndərilən eşelonlar yazıb-oxumağı bilməyən kəndlilərlə dolu idi. Lakin onlar yüksək dərəcəli təsərrüfat mütəxəssisləri idilər. Qazaxıstanın kənd təsərrüfatı məhz bu yüksək ixtisaslı ucuz fəhlə qüvvəsinin hesabına dirçəldi.

1949-cu ilin represiya olunanları isə, əsasən, ali təhsilli mütəxəssislər idilər. Onların arasında elmlər namizədləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı və texniki elmlər namizədləri az deyildi. Amma bu adamlar Bakçar rayonunun kolxoz və sovxozlarında sırayı işlərdə çalışmağa məcbur idilər, gözətçi, yaxud ixtisas tələb olunmayan işlərə düzəlirdilər. Davud Bədəlbəylinin ailəsi bax belə ağır vəziyyətdə yaşamağa məhkum edilmişdi. Buna baxmayaraq Davud da, Fəridə də, anası Rəhimə də repressiyanın ilk günündən ədalət uğrunda mübarizə aparır, xüsusi komendaturadan qorxmadan öz ailələrinin ləyaqət və şərəfini qoruyurdular.

Davud Bədəlbəyli ilk ərizəsini o dövrün ən böyük cinayətkarlarından olan SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavini Lavrenti Pavloviç Beriyaya ünvanladı. Ərizədə yazılmışdı: «**Mən 5 ay müddətində həyatımda baş verən hər şeyi hərtərəfli götür-qoy etdikdən sonra şəxsən Sizə müraciət etməyi qərara aldım. Əziz Lavrenti Pavloviç, bu fəvqəladə vəziyyətdən ancaq Sizin köməyinizlə çıxıb biləyəm.**» (Birinci ərizəni heç bir dəyişiklik etmədən misal gətirirəm. Biz o zamanlar düşünürdük ki, baş verən bu özbaşınalıqlardan Stalin, Beriya, siyasi büronun digər üzvləri, hökumət

rəhbərləri xəbərsizdir. Əslində, hər şeydə günahkar sistem və onların yaratdığı quruluş idi – S.H.) «Məsələ burasındadır ki, bizim öz yerli hökumətimiz iyun ayının 14-də mənim arvadımı ailə başçısı hesab edərək və heç bir ittihamnamə təqdim etmədən məni ailəmlə birlikdə Bakıdan Tomsk vilayətinə əbədi sürgünə göndərdi». (Sürgün haqqında Qərar polkovnik Avakimyan tərəfindən 29 iyun tarixində imzalanmışdı. Xüsusi məşvərətin qərarı isə 8 oktyabr 1949-cu ildə təsdiqlənmişdi. Fəridə Davuda ərə gələndə Davudun birinci ailəsindən Lalə adlı qızı var idi. Onlar isə Fəridəni ailə başçısı kimi qeyd edirlər, bunu ancaq cinayətkar - polkovnik, Andranikin keçmiş əsgəri Avakimyan edə bilərdi – S.Z.) «Beləliklə, mən xüsusi məskunlaşdırılanlar cərgəsinə düşdüm, halbuki belə adamların arasında olmaq mən və ailəm üçün ömürlük ləkədir. Bu ləkənin üstümdən götürülməsi üçün Sizdən mənim işimlə maraqlanmağınızı və taleyimə qarşı həssas yanaşmağınızı rica edirəm». (Davud yalnız Sibirdə olduğu zaman anladı ki, o, xüsusi məskunlaşdırılanlar sırasındadır. Bu isə «ailə üçün biabırçı ləkə idi, belə ki, ermənilər ona görə onun şəxsi işini saxtalaşdırmışdılar ki, qardaşlarının və bütün Bədəlbəylilər ailəsinin heysiyyətinə toxunsunlar – S.Z.)) Ardınca yazırdı: Mənim həyatımın əsas məqamlarını əks etdirən qısaca tərcümeyi-halım budur, mənə, belə sərt cəzaya layiq olmadığımı Sizi əmin etməyim üçün bunun köməyi dəyə bilər:

Mən 1913-cü ildə Şuşada müəllim ailəsində anadan olmuşam. Atam Bədəlbəyli Bədəl Bəşir oğlu, Azərbaycanın

mədəniyyət və maariflənmə tarixində çox böyük rol oynamış məşhur Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan maarifçilərdəndir. 1903-cü ildə o, Bakıda məktəb müdiri vəzifəsinə təyin edilib və ömrünün sonunadək həmin vəzifədə işləyib. Bütün həyatını ölkəmizin maariflənməsi işinə sərf edən atam 1932-ci ildə vəzifə başında dünyasını dəyişib. Anam Bədəlbəyli Rəhimə təqaüddüdü, Bakıda yaşayır.

1920-ci ildə mən ibtidai sinfə getmişəm. Təhsilimi bitirərək Bakı Sənaye Texnikumuna daxil olmuşam. 1930-cu ildə oranı əla qiymətlərlə bitirib elektromexanika mütəxəssisi sənətinə yiyələnmişəm. 1930-cu ildən 1934-cü ilədək «Oktyabr İnkılabı» adına zavodda texnik işləmişəm. 1937-ci ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutunu əla qiymətlərlə bitirib elektrik mühəndisi ixtisasına yiyələnmiş, «Azərişiq»-in rayon şöbəsində stansiyalar üzrə mühəndis vəzifəsində çalışmışam. 1943-cü ildə Energetika Texnikumuna tədris-hissə üzrə direktor müavini təyin edilmişəm. 1946-cı ildə isə Azərbaycan Sənaye İnstitutuna assistent qismində göndərilmişəm. Bir çox dərs vəsaiti və proqramlar tərtib etmişəm, həmçinin elmi dərəcə almaq üçün dissertasiya işim, demək olar ki, hazır idi. Ömürboyu texniki elmlər namizədi olmağı arzulamışam.

1946-cı ildə AK(b)P sıralarına daxil olmuşam və həmişə Bakı şəhəri Oktyabr rayonunun ictimai həyatında fəal iştirak etmişəm. Mən bütün mənalı həyatımı Böyük Vətənimizin çiçəklənməsinə həsr etmiş və özümün bütün əmək fəaliyyətim ərzində birçə töhmət belə almamış, mütəmadi olaraq təşəkkürnamələr almışam. 1941-45-ci illər

Vətən müharibəsində göstərdiyim rəşadətli əməyə görə medal və ulduzla təltif edilmişəm. «SSRİ Elektrostansiya Nazirliyinin sosializm yarışı əlaçısı»yam. Məhkəmə və istintaqa cəlb edilməmiş, xaricdə əsirlikdə, müvəqqəti zəbt olunmuş ərazilərdə olmamışam. Böyük qardaşım Əfrasiyab Bədəlbəyli Azərbaycanın tanınmış bəstəkarı, ÜK(b)P-nin üzvü, «Şöhrət» ordenli, Azərbaycan SSR-in əməkdar incəsənət xadimi, «Qız qalası» adlı ilk Azərbaycan baletinin və «Nizami» operasının müəllifidir, (bax elə buna görə Bədəlbəyililər ailəsi belə mənəvi əziyyətlərə düşər oldular, axı hansısa bir türk cəsarətlə belə böyük müvəffəqiyyət qazanan bir balet yazmışdı – S.Z.). Bakı şəhər sovetinin deputatıdır.

Digər qardaşım Şəmsi Bədəlbəyli ÜK(b)P-nin üzvü, Azərbaycan SSR-in əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının direktorudur.

Kiçik qardaşım tələbə, bacım həkimdir. Bizim hamımız sovet məktəbinin tərbiyəsini görmüş, təhsilimizi dövlət hesabına almışıq.

Həyat yoldaşım Əmircanlı-Fəridə Musa qızı milliyətçə azərbaycanlıdır, 1917-ci ildə Nuxa (Şəki) şəhərində doğulub, daim Bakıda yaşayıb. O, Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirib, «Azərenerji» rayon idarəsində baş mühəndis işləyib. «1941-45-ci illərdə Vətən müharibəsində rəşadətli əməyə görə» medalı ilə təltif edilib. Hazırda mən ailəmlə birlikdə Tomsk vilayətinin Bakçar rayonundakı Bolşaya Qalka qəsəbəsindəyəm. «Qalka» kolxozunda ümumi işlərdə çalışıram. Beləliklə, mən faktik olaraq öz elmi və mühəndis

işlərimdən ömrümün məhsuldar çağında uzaqlaşdırılmışam. (Bu rejim milyonlarla adamı gücünün, qabiliyyətinin şəfəq saçan çağında məhv etdi, təəssüf ki, bu məsələyə dair heç bir dəqiq statistik məlumat yoxdur – S.Z.)

Mənim heç bir günahım yoxdur və özümü Böyük Lenin-Stalin partiyasına sədaqətlə xidmət edən vicdanlı sovet vətəndaşı və sarsılmaz bolşevik sayıram. Ona görə də yerli təşkilatların mənə qarşı münasibətindəki anlaşılmazlığı haqsız (ədalətsiz) sayır və xahiş edirəm ki, ölkəmizin inkişafı naminə əmək və elmi fəaliyyətimi davam etdirməyim üçün, mənim xüsusi sürgün edilənlər cərgəsindən çıxarılmanı barədə göstəriş verəsiniz. ÜK(b)P-nin üzvü, partiya biletimin nömrəsi: № 9002817». O, öz kiçik ərizə vərəqinə əlavə olaraq aşağıdakı məzmununda məktub yazdı: «Katibliyin rəisinə. Çox hörmətli yoldaş! SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini yoldaş L.P.Beriyaya məktub göndərərkən Sizdən artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, mərhəmət göstərərək onu şəxsən Lavrenti Pavloviçə verəsiniz, çünki mənim uşaqlarımın taleyi bu qərardan asılıdır, onlar heç zaman sizin yaxşılığınızı unutmayacaq və Sizə minnətdar olacaqlar! 1949-cu il». (Beriyanın köməkçisi acgöz jandarm rəhbəri, Beriya üçün qadınlar toplamaqla məşğul olan polkovnik Sarkisov idi – S.Z.) Lakin bu ərizəyə qədər Davudun anası Rəhimə Heydərqulu qızı «yerli çar» Mirəcəfər Abbas oğlu Bağırova ərizə ilə müraciət edərək xahiş etmişdi ki, Bədəlbəyiləri o, yaxşı tanıyır və bilməlidir ki, oğlu Davudu qeyri-qanuni olaraq sürgünə göndərmişlər. Odur ki, ona bu işdə kömək etsin. Ərizə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinə

göndərilmiş və baş operəlahiyyət sahibi, DTN-in 2-ci şöbəsinin leytenantı Hüseynova həvalə edilmişdi. O isə Bədəlbəylinin sürgün edilməsinin ədalətliliyini təsdiq edən hökm çıxarmış və bu işə yenidən baxılmasına əsas olmadığını söyləmişdi. Əlbəttə, Hüseynov o dövrdə ayrı qərar çıxara bilməzdi. Əgər ayrı cür yazsaydı, özü gələcəkdə yüksək vəzifədə qalmaz, xalqın dediyi kimi yekə poqonlar gəzdirməzdi. Məhz onun qərarı sonralar Davudun işinə düzgün baxılmaması üçün zəmin yaratdı.

Hüseynov qərarı 1949-cu ilin 15 sentyabrında imzaladı. Nazir Yemelyanov isə təsdiq etdi. O Yemelyanov ki, Bağirov, Qriqoryan, Markaryan və başqalarıyla bərabər, Azərbaycan xalqına qarşı repressiyaların təşkilində cinayət məsuliyyəti daşıyırdı. O, 25 il həbsdə qaldıqdan sonra qayıdaraq şəhərin mərkəzində evlə və DİN sistemində işlə təmin edilmişdi. Bu hökm Davud Bədəlbəylinin ailəsinin faciəsində çox ciddi rol oynadı. Sonralar onların yazdığı şikayətlərə baxılarkən məhz həmin hökmün nəticəsinə istinad edildi. Sovetlər ölkəsinin bürokratik aparatının öz şəxsi rəyi yox idi, qanunsuz dövlətdə qeyri-qanuni hökmlər çıxarılırdı. Bütün quruluş «xalqlar atası»nı təqlid edirdi. 1949-cu ilin dekabrında Davud «xalqlar atası»na müraciət edir: «Sovet xalqının ulu rəhbəri və müəllimi, mən Sizə ən xoşbəxt gündə, bütün ölkənin, mütərəqqi bəşəriyyətin Sizin 70 illiyinizi qeyd etdiyi bir vaxtda müraciət edirəm. Belə bir gündə mənim ailəmin və özümün gözlənilmədən düşdüyümüz bu ağır durumdan çıxmağımız üçün Sizin mərhəmətinizə sığınmaq istəyirik».

Onun ardınca o özünün bütün tərcümeyi-halını əks etdirir və ərizə onunla bitir ki: «**Əziz İosif Vissarionoviç, bütün dünya zəhmətkeşlərinin xoşbəxtliyi naminə Sizə ürəkdən uzun ömür və cansağlığı arzulayıram. 09.12.1949-cu il**». O zaman Davud bilmirdi ki, ulu rəhbər ittifaqın milyonlarla vətəndaşını güllələtdirmişdi. Düşərgələr onun kimi adamlarla dolu idi. Qazaxıstan, Orta Asiya, Azərbaycan və Ukraynadan repressiya olunmuşların sayı bilinmirdi, eləcə də Sibirə sürgün edilənlər... O bilə bilməzdi ki, «xalqlar atası», «ulu rəhbər» hər il əhalinin on minlərlə qabaqcıl təbəqəsini, hətta onun özünü müalicə edən həkimləri belə repressiya etdirirdi.

1950-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Fəridə və Davud hər biri ayrılıqda SSRİ dövlətinin həmin dövrdə şöhrəti aləmlə bir olan təhlükəsizlik naziri Abakumova ərizələr ünvanlayırdı. Sonradan xalq düşməninə çevrilən bu adama göndərilən ərizələr yenidən Azərbaycana, Yemelyanova göndərilirdi. O da, öz növbəsində, onları Bədəlbəylilərin sürgün edilməsində maraqlı olan əməkdaşlara çatdırırdı.

1950-ci ilin fevralında ÜK(b)P –nin üzvü olaraq ÜK(b)P MK yanında Partiya Nəzarət Komitəsinin sədr müavini Şkuratov Matvey Fyodoroviçə müraciət edir ki, o, 1946-cı ildən partiyanın üzvüdür, partiya biletinin №-si 9002817-dir, yenidən şikayətinin mahiyyətini sadalayır, lakin partiya nəzarəti katibliyinin müdiri Sidorov 23 mart 1950-ci il tarixində şikayət məktubunu SSRİ DTN-ə göndərir.

Şəxsi işin içində arayış qoyulur ki, Bədəlbəylilərin qeyri-qanuni sürgün edilməsinə dair oxşar ərizələrə SSRİ DTN-

in Baş İdarəsinin 2-ci şöbəsində baxılıb və cavabı 1950-ci ildə göndərilib.

Elə həmin arayışdaca qeyd olunub: «Verilən şikayətə, şikayətçi yeni motivlər daxil etsə belə, bunlar №+2959 şəxsi işinə yenidən baxılmağa əsas vermir. Bununla bağlı ərizə şəxsi işə əlavə edilsin.

İmza: SSRİ DTN-in şöbə müdiri Jalnin, 16 sentyabr 1950-ci il».

(Cavabları səliqə ilə şikayətçiyə göndərirdilər. Bu günə qədər süründürməçilik faktı ilə üzleşən bu ərizələrə baxılmadığı məlumdur, lakin şikayətçinin ərizəsinə mütləq cavab yazılmalıydı. Bədəlbəylilər ailəsi ərizələrinin hamısının SSRİ DTN-ə çatdığına əmin olanda öz şikayətlərini Azərbaycan DTN-ə yazırlar, sonra ərizələr SSRİ-nin Xüsusi Məşvəratinə göndərilir, oradan da sürgünə göndərmək üçün qərar çıxarılırdı. Onlar belə bir qanunsuzluğun hökm sürdüyü təşkilatda müdafiə axtarırdılar, orada isə heç bir hökumət nəzarəti yox idi. «Xalqlar atası» artıq sağ deyildi, lakin cəlladın ruhu Beriyanın simasında hələ yaşayırdı – S.Z.)

Yanvarın 6-da Davud həqiqəti Nazirlər Sovetinin yeni sədri Q.M. Malenkovun şəxsinə axtarmağa başladı. Ərizədə qeyd edilirdi ki, 4 il müddətində müxtəlif təşkilatlara göndərdiyimiz ərizələrə müəyyən və qənaətbəxş cavablar almadığımız üçün «şəxsən Sizə» müraciət etməyə məcburam. Mənim bəzi ərizələrim nədənsə lazımi ünvanlara çatmır və bizim işimizlə heç bir əlaqəsi olmayan yerlərdən cavablar

alırıq. Artıq 4 il keçir, faktik olaraq mən bütün hüquqlarımdan məhrum edilmişəm. Mənə və mənim ailəmə qarşı əsassız olaraq sovet qanunlarının yol vermədiyi qanun pozuntuları tətbiq edilir.

Sənətim elektrik texniki olduğu halda ixtisasıma uyğun iş verilmir. Belə çıxır ki, Azərbaycan sovet məktəblərində alınmış istər orta, istərsə də ali təhsil etibarsız sayılır. Yuxarıda qeyd olunanlardan çıxış edərək əminliklə Sizdən mənim işimlə maraqlanmağınızı və göstəriş verməyinizi xahiş edirəm.

Mənim sürgünlük həyatıma son qoyub, bəraət verəsiniz və Sovet İttifaqı Konstitusiyasının qanunlarına uyğun olaraq bütün hüquqlarımdan bərpasını təmin etməklə, öz ixtisasıma uyğun iş tapmağıma yardımçı olasınız. İmza: 29 noyabr 1953-cü il».

Ərizəyə daha bir kiçik əlavə edilmişdir: «Çox hörmətli yoldaş, işimin mahiyyətiylə dərinədən tanış olduğumuzu və onu baxılmaq üçün başqa yerli təşkilatlara, eləcə də Azərbaycan təşkilatlarına verməməyinizi Sizdən artıq dərəcədə xahiş edirəm – mühəndis Bədəlbəyli».

Baş a çatdırılmamış repressiya ilə bağlı işlərlə tanış olarkən mən əmin oldum ki, 1937-ci ildən 1949-cu ilə qədər repressiya edilənlərdən, 3 erməni ailəsi istisna olmaqla bir nəfər də bəraət almayıb. Məlum olub ki, ermənilər arasında antisovet elementi «olmayıb». Statistika müraciət etsək, əslində, 1941-45-ci illər müharibəsində faiz hesabıyla ermənilər arasında satqınlar çoxluq təşkil edirdi.

Qeyd etməliyik ki, bu günə qədər ermənilər dünyaboyu 1915-ci il soyqırımını barəsində bağırlar. Amma ortada heç bir sübut yoxdur. Türklər öz arxivlərini açdılar, amma soyqırımıyla bağlı materiallar tapılmadı. Çünki «soyqırımı» olmayıb. Bu, bolşeviklərə lazım idi, ona görə də erməni soyqırımını özləri təşkil etdilər. Bu, siyasi büronun üzvü, qılafı adam Suslovun təşəbbüsüydü. Buna görə dövlət və partiya rəhbərləri İrəvanda olanda «soyqırımı abidəsi» önündə ağılar deyirdilər.

Xruşşovun «mülayimləşmə» dövründə Davudun göndərdiyi ərizə Azərbaçan DTN-in baş müstəntiqi mayor Abdullayev tərəfindən nəzarətə götürüldü. Abdullayev Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyindən Əfrasiyab və Şəmsi qardaşlarının tutduqları vəzifə, orden və medallarla təltif edilməsi, əməkdar incəsənət xadimi adına layiq görülməsi məsələsinə dair rəsmi məlumat sorğusu tələb etdi. Bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəyli sorğu zamanı bütün təfəsilatıyla Bakıda yaşayan qohumları haqqında danışdıqdan sonra öz tərcümeyi-halı üzərində ətraflı dayandı. Qeyd etdi ki, o, Azərbaycanda ilk baletin, hətta bütün Şərqi ilk baleti olan «Qız qalası»nın müəllifidir. Həmin əsər 1940-cı ildə səhnəyə qoyulmuş, elə həmin ildə ona Azərbaycanın Əməkdar incəsənət xadimi adı verilmişdir. Qardaşı Sərvər 1941-ci ildən 1945-ci ilədək fasiləsiz olaraq Sovet Ordusu sıralarında xidmət etmiş, bundan əlavə, digər qardaşı Şəmsi Sovet Ordusunun zabiti və əməkdar incəsənət xadimidir. Dzerjinski rayon sovetinin sədri Mkrtiçev arayışda qeyd etmişdi ki, Davudun ailəsində təltif olunan yoxdur. Əslində

isə bu ailədə nəinki təltif olunanlar, hətta dövlət xadimləri də vardır. Əsrin əvvəlində milli peşəkar musiqiçisi olmayan bir xalq, qısa zaman kəsiyində dünya səviyyəli musiqiçilərini yetişdirdi, bunların arasında Bədəlbəylinin də adı var. (Əlbəttə, bu, Sarkisov, Mkrtiçev, Aruşanov və onlar kimilərin ürəyincə deyildi – S.Z.)

17 fevral tarixində müstəntiq Abdullayev hökm çıxarı ki, ailə başçısı Əmircanlı-Bədəlbəyli Fəridə yox, onun həyat yoldaşı Davud Bədəl oğlu Bədəlbəylidir. O, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının üzvüdür, sürgünə qədər elmi işçi idi və Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun müəllimi idi. Ardınca qeyd edirdi ki, ailəsiylə birlikdə Əmircanlı sürgünə SSRİ Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin təlimatına əsasən, 1949-cu ildə assuriyalılar və türklərin sürgün edildiyi vaxt göndərilmişdir.

Bu təlimatda siyasi mühacirlərin qohumlarının sürgün edilməsi məsələsinə baxılmırdı, eləcə də Əmircanlı və onun əri Bədəlbəylinin qohumları arasında Vətən və sovet dövləti qarşısında xüsusi xidmətləri olan adamlar vardı. Buna görə Bədəlbəyli Davud Bədəl oğlu, Əmircanlı Bədəlbəyli Fəridə Musa qızı 4 azyaşlı uşağı ilə birgə xüsusi məskunlaşanlar siyahısından çıxarılır. O zaman hələ Beriyanın ruhu güclü idi və XDİK (NKVD) əhalini qorxu altında saxlayırdı. Qanunla bu qanunsuzluqları törədənlər cəza, Bədəlbəyililər ailəsi isə tam bəraət almalıydı. Amma bu ona görə mümkün olmazdı ki, bu ailənin bəraət alması, cinayətin yüksək vəzifələrdə oturanlar tərəfindən törədilməsini sübuta yetirərdi. Halbuki onlardan bəziləri Davud

Bədəlbəylinin işi sayəsində böyük poqonlara sahib olmuşdular.

Lakin Bədəlbəylilər ailəsi günahkar olmadıqlarını bildikləri üçün məhkəmə orqanlarına yazmaqda davam edir, haqlarını tələb edirdilər və yalnız 21 may 1955-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət axtarışlarına dair Məhkəmə Kollegiyasının gəldiyi nəticəyə görə, SSRİ DTN-in Xüsusi Məşvəratinin 8 oktyabr 1949-cu il qərarı dəyişdirildi və Bədəlbəylilər ailəsi tam bəraət qazandı.

Şəxsi işin içində bu ailənin keçmiş SSRİ-nin aşağıdan-yuxarı, «xalqlar atası»ndan başlamış bütün partiya və hökumət rəhbərlərinə ünvanladıkları 45 məktub saxlanılırdı, lakin cavabların hamısı eyni məzmun daşıyırdı: «Sizin ailə haqlı olaraq sürgün edilib və işə yenidən baxılmasına əsas yoxdur!»

Mən öz qeydlərimdə Bədəlbəyli ailəsinin ərizələrindən çıxarışlar etdim, lakin Bədəlbəylinin anasının ərizəsinə də müraciət etməmək mümkün deyil. Belə ki, bütün analar kimi o da oğlu və nəvələri üçün çox böyük həyəcan keçirir, övladlarının yaxşı, yaxud pis tərbiyəsinə görə məsuliyyət daşıyırdı, bəzən özünü günahkar hiss edirdi. Davudun anası Rəhimə o qadınlardan idi ki, ali təhsilli 5 oğul və qız tərbiyə etmişdi. İki oğlu Sovet Ordusu sıralarında xidmət edib, əri Bədəlbəyli Bədəl Başir oğlu 1895- ildə Qori Müəllimlər seminariyasını bitirmiş və ömrünü azərbaycanlı uşaqların təhsili, maariflənməsi işinə həsr edərək, 1932-ci ildə Bakı şəhərində məktəb direktoru vəzifəsində çalışarkən vəfat etmişdi. İki oğlu – Əfrasiyab və Şəmsi əməkdar

incəsənət xadimləriydilər, qayını Bədəlbəyli Əhməd Başir oğlu – Ağdamski böyük cəsarət göstərüb dahi Üzeyir Hacıbəyovun tamaşalarında qadın rolları oynamışdı. Bu o ana idi ki, oğlunun həyat yoldaşı, Azərbaycan baletinin görkəmli xadimi Leyla Məhət qızı Məlikova idi. Bəx buna görə ana Azərbaycanın «kiçik çarı» Bağırova yazılı məktubla müraciət etməyi qərara aldı. Mən onun ərizəsindən yalnız bircə abzası nəzərinizə çatdıracağam:

«Hərçənd ki, hər bir ana, hətta oğlunun günahı olsa belə, onun sağ-salamat olmağını arzulayır, ona xoşbəxtlik diləyir və istəmir ki, oğlunu məhbus kimi nəzarət altında görsün. Onun hərəkətlərinə subyektiv yanaşaraq mən təbii analıq hisslərimə qarşı çıxıb ancaq onu düşünürdüm ki, əgər o cinayətkardırsa, cəzasını çəkməlidir...»

Mən onun bədbəxtliyinin əsil səbəbini bilməsəydim, Sizi narahat eləməyə cəsarət etməzdim».

Məyyən dövrdən sonra yazdığı ərizədə qeyd edirdi ki, «nəvəsi Laləni o, Davudun 1-ci arvadının ölümündən sonra himayəsinə götürüb tərbiyəsiylə məşğul olmuşdur. Yəni 1940-cı ildən başlayaraq onun övladları və qohumları sovet hökumətinə sadıq vətəndaşlar olmuşlar».

Bağırov, Bədəlbəylilər ailəsinə və onun qohumları olan ictimai xadimləri çox yaxşı tanıyırdı. Lakin kağız hər şeyə dözür. Bədəlbəylilərin və digər ailələrin sürgün edilməsində maraqlı olan adamlar onlara, qohumlarına mənəvi zərbə vurmaq məqsədilə yuxarı təşkilatlara saxta arayışlar təqdim edirdilər. Azərbaycanda elm və incəsənətin inkişafını ləngitmək məqsədilə hara zərbə vurmağın yolları xüsusi

olaraq ölçülüb-biçilirdi. «Dənizdən-dənizə Ermənistan», «böyük Ermənistan yaratmaq üçün təməl hazırlanırdı».

Yenidənqurma dövründə onlar əsil simalarını göstərirdilər. Təkcə Bədəlbəylinin sənədlərindən müəyyən etmək olar ki, saxtalaşdırılmış qondarma işləri kimlər hazırlayıb. Bunlar – Bakı şəhəri Dzerjinski rayonunun İcraiyyə Komitəsinin sədri Mkrtiçev, sürgün haqqında hökmü imzalayan polkovnik Avakimyan, hökmü hazırlayan Aruşanyan, polkovnik-leytenant Dimazyan, Qukasyan, Danilyan, SSRİ DTN-un Xüsusi Məşvərətində Sarkisov, SSRİ prokurorluğunda xüsusi işlər üzrə şöbənin prokuroru Simonyan idi. Vurduqları maddi və mənəvi zərbəyə görə yuxarıda adları çəkilən bu şəxslərdən heç biri lazımı cəzasını almadı, əksinə onlardan bəzilərinin vəzifələri artırıldı və əməllərinə heç bir siyasi qiymət verilmədi. Yenidənqurma dövründə ermənilər (biz onları erməni separatçıları adlandırırıq) bütün azərbaycanlıları doğma torpaqlarından qovdular. Faşistlər kimi bizim torpaqlarımıza hücum çəkдилər və hətta bir çox xarici dövlətlər tərəfindən dəstək aldılar.

April 2005

MƏMMƏDOVA SƏLTƏNƏT CAHANDAR QIZI

5 may 1949-cu il tarixində Təhlükəsizlik Nazirliyi Qazax rayon şöbəsinin baş leytenantı Qriqoryan 1906-cı il təvəllüdü, ali təhsilli, Şıxlı kənd sakini Əhmədov Əhməd Əhməd oğlunu istintaq etdi. (1956-cı ildə prokurorluğun müstəntiqləri Əhmədovu dindirdilər. Dindirmə zamanı Əhmədov yazılı şəkildə təsdiqlədi ki, həmin illərdə o, Şıxlı kəndində yaşamamış və Qriqoryana heç bir ifadə verməmişdir – S.Z.)

Qriqoryan yalnız Əhmədovu dindirməmişdi. O həm də 1949-cu ildə Qazax rayonundan sürgün edilənlərin işiylə bağlı istintaq aparmışdı və həmin şəxslərin işlərinə dair sənədləri və arayışları da saxtalaşdırmışdı. (Görünür, elə bu səbəbdən o, sorğu-sual apardığı şahidlərin verdikləri ifadələri örti-basdır etmək üçün onların bu barədə heç bir şəraitdə danışmayacaqlarına dair imza atdırmışdır – S.Z.)

Qriqoryan Əhməd Əhmədovun adından yazır: «**Qiyas bəy Cahandar oğlu Şıxlinski keçmiş Böyük bəydir, müsəvat pristavidir.** (Ağ yalan danışır, müsəvat pristavi Ağstafa rayon icraiyyə komitəsinin katibi və milis rəisi işləyə bilməzdi - S.Z.) Sovet hökuməti qurulduqda sonra o, 1930-cu ilə qədər müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən Ağstafa RİK-in katibi, eləcə də Azərbaycanın rayonlarında milis rəisi işləyib. 1930-cu ildən o, soyğunçuluqla məşğul olmağa və quldur dəstələrini birləşdirib həmin dəstəyə özü başçılıq etməyə başlayıb. 1930-cu ildə o həmin dəstənin üzvləriylə birlikdə Türkiyəyə mühacirətə gedib». (Qiyas bəy Şıxlinski, həqiqətən, milis rəisi olub. 1930-cu ildə ölkədə kütləvi

kollektivləşmə gedirdi. Kəndlilər kolxozlarda birləşib işləməyi arzulamırdılar, ona görə də hökumət güc orqanlarından istifadə etməyə başladı. Kəndin görkəmli adamları güllələnir, oturaq yerlərindən qovulurdular. Bu, xüsusilə respublikanın dağ rayonlarına daha çox aid idi. Görünür, Qiyas bəy Şıxlinski öz xalqının qanını tökmək, günahsız adamları güllələmək istəməyib. Odur ki, öz əməkdaşlarından bir neçə nəfər toplayıb Türkiyəyə mühacirət etmişdi S.Z.)

Qriqoryan, Qiyas bəyin bütün qohumlarının adlarını sadalayır: «**Bacısı, 1886-cı il təvəllüdlü Mina xanım Cahandar qızı Şıxlinskaya. Onun əri, 1883-cü il təvəllüdlü Qəhrəman Əsədulla oğlu Kosalar kənd orta məktəbinin rus dili müəllimidir, «Lenin ordeniylə təltif edilmişdir. Oğlu, 1919-cu il təvəllüdlü İsmayıl Qəhrəman oğlu Bakıda yaşayır, aspiranturanın tələbəsidir, Azərbaycan Dövlət Universitetində dərs deyir. O, Sovet Ordusu sıralarında xidmət edib, dövlət tərəfindən təltif olunub».** (Bu şəxs gələcəyin xalq yazıçısı, Yazıçılar İttifaqının I katibi, xalq deputatı, millətin tanınmış siması İsmayıl Şıxlı idi – S.Z.)

Bu uydurma istintaq materialı əsasında DTN-in II şöbə IV bölməsinin rəis müavini polkovnik-leytenant Qukasyan 1900-cü il təvəllüdlü Səltənət Cahandar qızı Məmmədova-Şıxlinskayanın ailəsinin sürgün edilməsi haqqında hökm çıxarır. Çünki o, Qiyas bəy və Həsən bəy Şıxlinskiyə bacısıydı.

«Əri, Məmmədov Murtuz 1897-ci il, qızı Telli 1930-cu il, oğlu Allahverdi 1934-cü il, digər oğlanları Şamxal 1937-ci il, Məmməd isə 1941-ci il təvəllüdürlər.

İmza: Qukasyan».

Qukasyanın hökmü əsasında bütün ailəni Tomsk vilayətinə sürgün edirlər. 20 sentyabr 1949-cu il tarixində Məmmədova Səltənətin Bakıda neftçi işləyən həyat yoldaşı Murtuz evə qayıdarkən ailəsinin evdə tapmır və dərhal ərizəylə SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət edir ki, evimə döndükdə ailəmin Sibirə sürgünə göndərildiyinin şahidi olmuşam.

Həmin şikayətlə o həmçinin Mir Cəfər Abbas oğlu Bağırova müraciət edir.

İttifaqın bütün əlaqədar təşkilatlarına müraciət edən Məmmədov Murtuz Vətən müharibəsi iştirakçısı olduğundan Qriqoryan dərhal Məmmədov Murtuzun adına Qazax rayon hərbi komissarlığından aldığı arayışı və 880 №-li məxfi məlumatını Azərbaycan DTN-in II şöbəsinin rəisinə göndərir.

Hərbi komissarlığın arayışında göstərilirdi ki: «**Məmmədov Murtuz 14 sentyabr səfərbərliyinə əsasən Sovet ordusu sıralarına çağırış kitabında qeydiyyatda alınmış, 19 dekabr 1941-ci ildə əsgərlikdən qayıtmışdır. (7 dekabr 1949-cu il tarixdə isə Qriqoryan məxfi məlumat alıb ki, Məmmədov Murtuzun arvadı Türkiyədə mühacirətdə yaşayan Qiyas bəyin bacısıdır – S.Z.)**

Murtuzun bacısı isə Türkiyədə yaşayan Mustafa ağanın arvadıdır. Bacısı Pəri xanım 14 iyul 1949-cu ildə sürgünə göndərilmişdir. İkinci bacısı bu yaxınlarda həbs edilmiş Mustafa Ömər arvadıdır. İmza: Qriqoryan. Tam məxfi məlumat».

(Bu günə qədər mənə çatmır ki, on illərlə daxili işlər orqanlarında, ələlxüsus operativ-əməliyyat işində çalışan

başabələ əməliyyatçı Qriqoryan, görəsən, hansı dövlət sirrini açır ki, altında da «tamamilə məxfi» yazıb imzalı möhür qoyur – S.Z.)

Polkovnik-leytenant Qukasyan 22 fevral 1950-ci il tarixdə Qriqoryanın verdiyi məxfi məlumatlara və hərbi komissarlığın saxtalaşdırdığı arayışa əsaslanaraq belə bir hökm çıxarır:

«Murtuzun arvadı Türkiyədə mühacirətdə olan və təxribatçılıqla məşğul olan Qiyas bəy və Həsən Şıxlinskilərin bacısıdır. Odur ki, Şıxlinskilərin sürgün edilməsi düzgün qərarıdır və bu işə yenidən baxılması üçün heç bir əsas yoxdur. Murtuz Məmmədovun özünə gəlinə, o da məhkum edilməlidir, SSRİ DTN-in xüsusi iclasında onun, xüsusi məskunlaşdırılanların, yəni ailəsinin olduğu yerə göndərilməsi üçün zəmanət alınmalıdır.

15 may 1950-ci il, polkovnik-leytenant Qukasyan».

(Artıq qeyd etmişdim ki, Qukasyan, Qriqoryan və onlar kimilərini öz xoşuna qoysan, bütünlü azərbaycanlıları ölkə hüdudlarından kənara sürgün edərdilər – S.Z.)

Bütün bunlara baxmayaraq Məmmədova Səltənət şikayət yazmaqda davam edir və ailəsinin haqsız sürgün edildiyini nəzərə alıb onların işinə yenidən baxılması istəyini bildirir.

Lakin şikayət ərizələrinə heç bir müsbət cavab almır. Çünki sürgünə göndərən Qukasyan və Qriqoryandır. Ərizələr isə baxılmaq üçün yenə onlara ünvanlanır və beləliklə, ərizələr dövr edir. I xüsusi şöbənin rəis əvəzləyicisi polkovnik-leytenant Qnezdov I şöbənin rəisinə xidməti

məktub göndərir, onlar isə onu yenidən geri qaytarırlar. İş Bakıdan 1-ci əldən Moskvaya 2-ci ələ keçir, şikayət isə çözülmür. «Millətlər atası» artıq vəfat edib, Beriya həbs edilib, ona görə də Murtuz Məmmədov yeni təyin olunmuş SSRİ Daxili İşlər nazirinə, elə Yejov və Beriya Lavrenti Pavloviç kimi qəddar cəllad olan Kruqlova müraciət edir.

O öz ərizələrində göstərir ki, 18 yaşlı oğlu sürgündə vəfat edib, digər övladları isə Sibirin sərt iqliminə dözə bilmədikləri üçün daim xəstə olurlar. Yalnız 26 iyul 1954-cü ildə Azərbaycan DTK-nın I şöbəsinin IV bölmə müvəkkili leytenant Bağırov 6 səhifədən ibarət qərar çıxarır ki, Məmmədovun ailəsi xüsusi məskunlaşma yerindən azad edilsin və onlara Azərbaycana, öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmağa izin verilsin. O, xüsusi olaraq qeyd edir ki, Məmmədovların doğum tarixi onların (əmilərinin) dayılarının mühacirətindən sonrakı dövrə aiddir və dayıları haqqında heç bir təsəvvürləri yoxdur. Onlar Sovet İttifaqında doğulub və kommunist ruhunda tərbiyə ediləblər. Anaları Səltənət Cahandar qızı (1923-cü il təvəllüdlü) ərinin himayəsində yaşayır. Ona görə də onu 1949-cu ildə ailə başçısı adıyla sürgün etmək doğru deyil. Sürgünə məhkum edilməyən ailə başçısı Məmmədov Murtuzun və onun iki qızının Azərbaycanda yaşadığını nəzərə alsaq, Səltənətin və onun 3 oğlunun da 1949-cu ildə sürgün edilməsi düzgün deyil. Leytenant Bağırov. *(Mən Nadir Balabəy oğlu Bağırovu tanıyırdım. Onlar əslən Qusar rayonundan idilər. Azərbaycan Dövlət Universitetinin riyaziyyat fakültəsini əla qiymətlərlə bitirmişdi. 1951-ci ildə DTK orqanlarına qəbul edilmişdi. O, şöbə rəisi və polkovnik oldu, lakin*

1990-cı il 20 Yanvar hadisələrinə ürəyi dözmədi və 16 iyul tarixində Bakıda vəfat etdi S.Z.)

Qərar SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərilir və iyulun 21-də SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə Məhkəmə Kollegiyası yekun qərar çıxarır: «Məmmədova Səltənətin günahı təsdiq edilmədiyinə görə SSRİ DTN-in xüsusi iclasının 30 noyabr 1949-cu il tarixli qərarına əsasən onun işiylə bağlı əmr ləğv edilsin və istintaq işi dayandırılınsın».

Cinayət işi Qriqoryanın kiçik arayışıyla başlanır, Qukasyanın hökmüylə bitirdi, işlə bağlı yazışmalar 110 səhifə təşkil edirdi.

Heç bir məhkəmə və əlaqədar təşkilatlar günahkarların cəzalanması və Məmmədovlar ailəsinin sürgündə çəkdikləri əzab və əziyyətlərə dair qərar çıxarmadı.

Murtuz Məmmədovun ailəsinin necə böyük bir haqsızlıqla üz-üzə qaldığına oxucu əmin olsun deyə, Nadir Bağirov tərəfindən hazırlanmış qərarı nəzərinizə çatdırıram:

«Bakı şəhəri, H.Hacıyev küç.-7, Azərbaycan Respublikası, 370005, Daxili İşlər Nazirliyi.

Odessa şəhəri, Şevçenko pr.-23, mənzil 44 ünvanında yaşayan Məmmədov Şamxal Murtuz oğlu tərəfindən. 1991-ci il №16/4-M-27-5.

Sizdən idarə rəisi A.Nəsirovun imzasıyla arxiv arayışı aldım ki, SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Xüsusi Məşvərətinin qərarına əsasən, bizim ailəmizi sürgünə göndərirlər, lakin orada boynumuza hansı günahın qoyulduğu və nə üçün sürgün tarixinin 30 noyabr 1949-cu il sayıldığı qeyd olunmayıb. Bu o anlama gəlmirmi ki, kimsə «hadisələri

qabaqlamış», sonra da rəsmən sənədləşdirmişdir?! Mən bilmək istəyirəm ki, bu kimin təqdimatıyla baş verib? Və belə hesab edirəm ki, bu adam (onu insan adlandırmaq olmaz) mütləq cəzalanmalıdır.

Arayışda qardaşım Allahverdinin sürgündə öldüyü də qeyd olunmayıb. Mən həmçinin Tomsk Daxili İşlər İdarəsinə yazılı sorğu ilə müraciət etmişəm. Onlar mənə sizin arayışlardan fərqli olan bir neçə arayış göndərmişlər. Bununla belə onlarda da qardaşımın orada öldürülməsi barədə məlumat yoxdur. Mənə belə gəlir ki, o hadisədən çox vaxt (demək olar ki, 40 il) keçməsinə baxmayaraq, buna görə kimsə cəzalanmalıdır. Artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, suallarına aydın cavablar verib mənə və mənim ailəmə vurulan maddi-mənəvi zərərə görə müavinətin alınmasıyla bağlı hansı quruma müraciət etməyimdə mənə yardımçı olasınız. 30 iyun 1991-ci il.

İmza: Şamxal

«Biz başdansı cavab yazıb ailənizin bəraət qazandığı haqda məlumat verməyə məcbur olduq. Buna baxmayaraq, mən kiçik bir qeyd yazıb zərfin içinə qoydum. Çox hörmətli Şamxal Murtuz oğlu! Mən sizə hər şeyi rəsmi qaydada açıqlaya bilməzdim, çünki məktubu heç kəs imzalamayacaqdı.

Məsələ bundadır ki, tək-cə bir ailə olsaydı, o zaman, yəqin ki, ətraflı, müfəssəl cavab yazmaq və sizin ailə haqqında xüsusi qərar çıxarmaq olardı, amma belə ailələr minlərlədir. İndi onların övladları, nəvələri, hətta nəticələri

soruşurlar ki, ata-babalarının günahı nə olub, mənə cavab verə bilmirəm, onların bəraət alması haqqındaki qərardan savayı material yoxdur. Kommunist partiyası isə susur, bu günə kimi bu hadisələrə siyasi qiymət verilməyib. Bundan əlavə, təəssüflər olsun ki, DİN, DTK və digər təşkilatlarda hələ də 1949-50-ci illərdə repressiya olunanların içində əli olan bəzi şəxslər çalışır, lakin zaman gələcək, bu məsələyə qayıdılacaq. Bu səbəbdən 1949-cu il repressiyanın bəzi məsələləri üzərində dayanmaq istəyirəm, görək bu işin icraçıları kim idi və bu kimə lazım idi? Mən də istəyirəm ki, ailənizin hansı səbəbdən, hansı şəraitdə sürgün olunduğunu biləsiniz. Hörmətlə, polkovnik Sadıqov».

Bu sətirlər 14 il öncə yazılmışdı. O vaxtdan bəri mən 35-dən çox məqalə yazmışam, onlar həm rus, həm də Azərbaycan dilində çap olunub, eləcə də (dərgilərdə) oçerklər dərc edilib. Bundan əlavə, 3 kitab yazılıb ki, onlardan biri 1999-cu ildə, ikincisi 2001-ci ildə həm azərbaycanca, həm də rusca nəşr edilmişdir. Ölkə mətbuatında kitablara müsbət münasibət bildirilib, akademiklərin, elmlər doktorlarının zəngləri, eləcə də Avstraliya, Almaniya, Sankt-Peterburq və Daşkənddən məktublar gəlib. Qazaxıstana gəlincə, mən orada 1937-ci ildə repressiya olunmuş bir ailənin üzvü kimi yaşamış, orta məktəbi orada bitirmişəm. Onlar mənim kitablarımı daim oxuyurlar, çünki həmin kitablarda onların da taleyi öz əksini tapıb. Hazırda 1949-cu il repressiyası haqqında üçüncü kitabımı yazıram. Həm də onu yazarkən bütün məxfi məlumatlardan açıq-aşkar istifadə etməklə, olaylara daha dəqiq yanaşmağa çalışıram

ki, oxucu onları oxuyarkən nənə və babalarının hansı səbəbdən repressiyaya məruz qaldıqlarını anlasın.

Mən bircə kəlmə belə artırmadan Azərbaycan DTN-in Qazax rayon şöbəsinin baş əməliyyat müvəkkili, baş leytenant Qriqoryanın arayışları, məxfi məlumatları saxtalaşdırmaqla 6 il müddətinə Qazax rayon sakinlərini öz Vətənlərindən necə didərgin saldığını, onlara hansı maddi-mənəvi zərbələr vurduğunu göstərirəm. Repressiya olunanlar dəfələrlə keçmiş sovetlər ölkəsinin bütün əlaqədar təşkilatlarına müraciət etsələr də, şikayətlərinə baxan olmayıb.

Mən sovet dövründə dövlət orqanlarında ən yüksək mövqə sahibi idim, necə deyərlər, muxtar respublikanın DİN rəhbəri səviyyəsinə yüksəlmişdim. Amma nədənsə hələ də «nənəm demişkən», nəyə görə bu qədər əziyyət çəkməli olduğumuzu anlaya bilməmişəm.

«Təsdiq edirəm» Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri polkovnik (Quskov)

Qərar

15 iyul 1954-cü il

Bakı şəhəri

Mən, Azərbaycan SSRİ Nazirlər Soveti yanında dTK-nın I şöbəsinin IV bölmə əməliyyat müvəkkili leytenant Bağirov, Azərbaycan SSRİ Ağstafa rayonu, Keçvəli kənd soveti Svitskalo stansiyasında yaşamış, Azərbaycan SSRİ Qazax rayonu II Şıxlı kənd sakini, 1897-ci il təvəllüdü

Məmmədov Murtuz Şamxal oğlunun hazırda Tomsk vilayətində olan arvadı, 1900-cü il təvəllüdü, Azərbaycan SSRİ Qazax ryonu II Şıxlı kənd sakini Məmmədova Səltənət və iki övladının Tomsk vilayətinə sürgün edilməsinə dair 14.06.1949-cu il tarixli işə yenidən baxılmasını xahiş etdiyi ərizələri nəzərdən keçirərkən.

Aşkar etdim: Məmmədov Murtuz Şamxal oğlu və onun arvadı Məmmədova-Şıxlinskaya Səltənət Cahandar qızı mütəmadi olaraq əlaqədar orqanlara müraciət edərək onların xüsusi məskunlaşmadan azad edilməsinə dair işə yenidən baxılmasını xahiş ediblər.

Məmmədov öz ərizəsində yazır ki, o, 19 yaşında olarkən öz həmkəndlisi Səltənət Cahandar qızıyla ailə qurmuş, ondan Tamara və Telli adlı iki qızı dünyaya gəlmişdir. Hazırda onlar da öz həmkəndliləriylə ailə qurublar və onlardan savayı daha 3 övladı – Allahverdi, Şamxal və Məmməd də vardır. Daha sonra o yazır: 1949-cu ildə onun arvadını və 3 oğlunu Tomsk vilayətinə sürgünə göndəriblər. Sürgünün səbəbi də odur ki, arvadının qardaşları Qiyas və Həsən Şıxlinskilər 1930-cu ildə Türkiyəyə mühacirət ediblər, guya qan qisasıyla bağlı həmkəndliləri Ələddin Musayevin qohumları onları təqib edirmiş. Məmmədov eyni zamanda yazır ki, o, 1932-ci ildən Azərbaycan SSRİ Qazax rayonu II Şıxlı kəndindəki «26 Bakı Komissarı» kolxozunun üzvü idi. 1941-ci ildə Sovet Ordusu sıralarına səfərbər olunmuş, 1945-ci ildə yaşına görə ordu-dan tərxis edilmişdir. Onun böyük oğlu sürgün olduqları yerdə traktor altında qalaraq vəfat etmiş. Həyat yoldaşı isə iki azyaşlı oğluyla maddi ehtiyac içində xüsusi sürgün

həyatı yaşayır. Özününsə onların yanına getmək və kömək etmək imkanı yoxdur. Beləliklə, onun bütün ailəsi pərənpərən düşmüş, dağılmışdır. Odur ki, arvadının iki uşağıyla Vətənə dönməsinə icazə verilməsini xahiş edir. Səltənət Cahandar qızı Məmmədova-Şıxlinskaya isə öz ərizəsində sadəcə iş qabiliyyətini itirdiyini və oğlu öldüyündən təkbaşına ailənin təminatını ödəyə bilmədiyini yazır.

İki oğlu məktəblidir, onları yaşatmaq çətindir. Oğlanlarıyla birgə vətənə qaytarılmasını xahiş edir.

Materiallardan aydın olur ki, Məmmədov Murtuzun arvadı – Məmmədova Səltənət, həqiqətən də, oğlanlarıyla birgə 14.06.1949-cu ildə Tomsk vilayətinin Baxçar rayonu Çernişevka qəsəbəsinə, hazırda Türkiyədə yaşayan və Sovet İttifaqına qarşı təxribat işi aparmaqla məşğul olan siyasi mühacirlər Qiyas və Həsən Cahandar bəy oğullarının bacısı olması səbəbindən sürgün edilib.

Yoxlanış zamanı həmçinin aydın olub ki, Məmmədov Murtuzun bacısı Pərixanım siyasi mühacir Mustafa Alı Oğlunun arvadı olduğundan 14.06.1949-cu il tarixində sürgün edilmişdi».

Göründüyü kimi, 26.05.1949-cu ildə təsdiq edilmiş hökmə əsasən Məmmədovun 6 nəfərdən ibarət ailəsi sürgünə məhkum edilməli idi.

Həm də onun arvadı Məmmədova-Şıxlinskaya Səltənət ailə başçısı kimi qəbul edilmiş, Məmmədov Murtuzun özü isə siyahıya ailənin bir üzvü kimi salınmışdı.

Siyahıya həmçinin qızı Məmmədova Telli Murtuz qızı da daxil edilmişdi. Lakin sürgünə göndərilmə zamanı Məmmədov Murtuz və qızı Telli kənddə yox idilər, belə ki,

Məmmədov Murtuz o zaman Mingəçevirdə işləyir, qızı isə öz əriylə bərabər Ağstafa rayonunda çalışır və ərinin soyadını – Qurbanova familiyasını daşıyırdı. Yalnız bundan sonra yeni hökm çıxarıldı və həmin hökmə əsasən Məmmədov Murtuzun arvadı 3 oğluyla bərabər xüsusi məskunlaşma yerinə göndərildi. Məmmədovun özünü isə 2 qızıyla bərabər Azərbaycanda saxladılar.

«Aparılan yoxlamadan məlum oldu ki, 1895-ci il təvəllüdü, Azərb. SSR Qazax rayonu II Şıxlı kəndinin sakinini, keçmiş bəy Qiyas Şıxlinski Ağdaş, eləcə də Gəncə qəzalarının müsavət hökuməti pristavı olmuşdur.

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra Şıxlinski Qiyas bəy bir müddət Azərb. SSR Qax rayonunda milis rəisi işləmiş, daha sonra QPU tərəfindən işə cəlb edilmiş və Azərbaycan QPU-nun (Dövlət Siyasi İdarəsi) Nuxa-Zaqatala mahal şöbəsinin xüsusi agenti olmuşdur.

1930-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etməzdən öncə Şıxlinski 50 nəfərdən ibarət dəstə yaradaraq Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in Qazax, Dilican, Allahverdi rayonlarında fəaliyyət göstərirdir.

1931-ci ildə isə 8-10 nəfərdən ibarət dəstəylə Tomtiyevin dəstəsinə qoşularaq onunla birlikdə Türkiyəyə getmişdir.

Türkiyədə Şıxlinski ilk vaxtlar İqdir şəhərinə yaşayaraq orada Polşa kəşfiyyatıyla əlaqəyə girmiş, xüsusi tapşırıqla özünün başçılıq etdiyi dəstəylə SSRİ ərazisinə silahlı basqınlar edib və Zaqafqaziya dəmiryol magistralında təxribatçılıq aktları həyata keçiribdir. Daha sonra Şıxlinski yaşamaq üçün Kare şəhərinə köçüb, burada türk kəşfiyyatı ilə əlaqə yaradaraq onların tapşırığına əsasən, xarici

agentləri SSRİ ərazisinə keçirmək, eləcə də silahlı üsyan təşkil etmək işində fəal iştirak edirdi.

Həmçinin Azərbaycan mühacirətinin tanınmış rəhbərləri Xosrov bəy Sultanov və Mirzə Yaqub Mehdiyev, Şıxlinskiyə SSRİ əleyhinə təxribat işləri aparmaq üçün istifadə edirdilər.

Türkiyədə Qiyas bəy Şıxlinskiyə birlikdə onun qohumları – qardaşı Həsənağa Şıxlinski və onun əmisi oğlu Əli bəy Şıxlinski də yaşayırdı. Onlar türk kəşfiyyatının casüsü, qruplaşmanını fəal üzvləriydilər.

Qiyas bəy Şıxlinski SSRİ-də təxribat və terror aktları törətmək üçün 1943-cü ildə almanlar tərəfindən təlim keçib.

Ermənistan dairəsinin Daxili işlər İdarəsinin verdiyi 24.09.46-cı il tarixli məlumata əsasən Qiyas bəy Şıxlinski daimi olaraq Qarakosa şəhərində yaşayırdı, lakin 1946-cı ilin avqustunda İqdir kəşfiyyat məntəqəsinin rəisi Hüsni bəylə birlikdə rayonun Aralıq və Cütlük kəndlərinə gəlirdi.

Bu məlumatlar 1946-cı ilə aiddir. Bundan sonra Şıxlinskiylə bağlı heç bir məlumat daxil olmayıb. Mühacirətdən sonra Şıxlinskiyə, Məmmədovun ailəsiylə əlaqəsinin mümkünlüyü haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bir neçə şəxsin doğulduğu yerlərin araşdırılması və sorğu-sual edilməsi nəticəsində bəlli olub ki, Məmmədov Murtuz hazırda Ağstafa rayonu Keçvəli kənd soveti, Svitskalo stansiyasında yaşayırdı, o, bura 1949-cu ildə II Şıxlı kəndindən arvadı və 3 oğlu ilə sürgün edildikdən sonra köçüb.

O, Svitskaro stansiyasında yaşayarkən 1952-ci ildə 2-ci dəfə ailə qurub, lakin Osmanova Yasəmən Məmməd qızı ilə rəsmi nikaha girməyib.

Məmmədov Vətən müharibəsi dövründə Sovet Ordusunun fəhlə batalyonlarında xidmət edib, cəbhədə mütəmadi olaraq iştirak etməyib və heç bir dövlət təltifi yoxdur.

Məmmədova Səltənət Məmmədov Murtuz Şamxal oğlunun qanuni həyat yoldaşdır. O təsdiq edir ki, onlar 1922-ci, ya 1923-cü ildə nigaha girib və heç zaman boşanmayıblar. Eyni zamanda onların rəsmi nikaha girməsi, eləcə də boşanması haqqında nə Qazax DİN Rayon Şöbəsinin Nikah bürosunda, nə də Şıxlı kənd sovetində heç bir qeydiyyat yoxdur.

1949-cu ildə Məmmədova-Şıxlinskaya Səltənət və onun üç oğlu sürgün edilərkən, həqiqətən, Məmmədov Murtuz yerli hökumət tərəfindən Bakı şəhərinin sənaye sahəsinə bir illik ezam olunub, ona görə arvadının yaşadığı yerdə olmayıb. 1949-cu ildə onun iki doğma qızı – Qurbanova Tamara Murtuz qızı o zaman ailəli olduqları üçün Məmmədovun ailəsinə aidiyyətləri yox idi. Qalan üç uşağı – oğlanları isə daim Məmmədov Murtuzun yanında qalır və onun himayəsində yaşayırdılar.

Məmmədov Murtuz ailəsi sürgün edildikdən sonra müntəzəm olaraq onlara maddi köməklik göstərir, barat göndərir, pul köçürür, yazışma yoluyla onların sürgündəki həyatıyla məlumatlanırdı. Bu məsələyə dair Ağstafa rayon kontorundan rəsmi arayış alınıb. Şıxlinskilər Türkiyəyə mühacirət etməzdən öncə Məmmədov Murtuzun ailəsilə qohum münasibəti saxlayırdılar, ondan sonra bir-biri ilə

əlaqə saxlayıb-saxlamadıqlarına dair şahidlər və agentura məlumatları yoxdur. Məmmədov Murtuzun dediyinə görə, Şıxlinskilər Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra ailəsinin onlarla heç bir əlaqəsi olmayıb.

Beləliklə, aydın olur ki, Məmmədovun ailəsinin başçısı Məmmədova Səltənət Cahandar qızı yox, Məmmədov Murtuz Şamxal oğlunun özüdür. O isə sürgün ediləsi şəxslər sırasında yoxdur. Onun sürgün edilmiş oğullarından ən böyüyü, 1934-cü il təvəllüdü Allahverdi 1952-ci ildə, sürgündə olduqları zaman traktor altında qalaraq ölüb.

Məmmədov öz ərizəsində yazır ki, arvadının qohumları Türkiyəyə mühacirət edərkən onun heç övladı yox idi. Bu övladlar dayılarının haqqında heç bir təsəvvürə malik deyillər.

Onlar Sovet İttifaqında doğulub və kommunist ruhunda tərbiyə ediləblər. Onların anası Məmmədova – Şıxlinskaya Səltənət Cahandar qızı 1922-23-cü ildən əri Murtuz Məmmədovun himayəsində yaşayıb. Ona görə də onun 1949-cu ildə ailə başçısı kimi sürgün edilməsi doğru deyil və bu görünməyən bir işdir.

Nəzərə alınsa ki, ailə başçısı Məmmədov Murtuz Şamxal oğlu və onun kimi iki qızı Azərbaycan SSR-də yaşayır, sürgünün onlara heç bir dəxli yoxdur və Məmmədova – Şıxlinskaya Səltənət Cahandar qızının, eləcə də onun üç oğlunun, 1949-cu ildə sürgün edilməsi düzdün deyil.

Tələb olunur:

Azərbaycan SSR Qazax rayonu II Şıxlı kəndinin sakinləri Məmmədova – Şıxlinskaya Səltənət Cahandar qızı (təvəllüdü 1900-cü il) və onun iki oğlu 1937-ci il təvəllüdü Məmmədov Şamxal Murtuz oğlu və 1941-ci il təvəllüdü Məmmədov Məmməd Murtuz oğlu xüsusi sürgündən azad edilsin və onların Azərbaycan Respublikasına, əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmasına icazə verilsin. Hökm arxiv sənə-diylə birlikdə SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin «P» idarəsinin sərəncamına verilsin.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK IV bölmə I şöbəsinin əməliyyat müvəkkili leytenant Bağirov.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin 4-cü bölmə I şöbəsinin rəis müavini mayor (Poluektov).

«Razıyam»

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında IV bölmənin rəisi mayor (Məmmədov)».

HACIQABUL

1938-ci il dekabrın 1-də Hacıqabul stansiyasında neft daşıyan qatar qəzaya uğramışdı – bu elə günümüzdə də baş verən adi qəzalardan biriydi.

Hər bir qəza təhqiq edilir, əgər günahkarlar varsa, cəzalandırılır, çox zaman istintaq işi dayandırılır, uzaqbaşı stansiyanın işçiləri inzibati qaydada cəza alırlar.

Hacıqabul stansiyasında qatar qəzası baş verən zaman hətta həmin gün işdə olan maşinistin, yolayıranların və digər işçilərin texniki imkanları belə araşdırılmamışdı. NKVD əməkdaşları xəyali antisovet təşkilatı yaratdılar, bu qəza haqqında heç bir məlumatı belə olmayan, orada iştirak etməyən və iştirakı mümkün olmayan stansiya işçiləri həbs edildilər.

Buna görə də mən o dövrdə hökm sürən haqsızlığı, xüsusən azərbaycanlılara qarşı olan ədalətsizliyi göstərmək üçün xalqa qarşı törədilən cinayətlərin təşkilatçılarının və müstəntiqlərin əsil simasını faktlarla açıb göstərməyə çalışacağam.

1938-ci il dekabrın 1-də Hacıqabul stansiyasında 2968 nömrəli neftdaşıyan marşrut qatarı 9-cu boş yolun əvəzinə neft marşrutu qatarlarının getdiyi 10-cu yola qəbul edilib. Nəticədə qəza olan yerdə yanğın baş verib və bu yanğın hər iki neft qatarını bürüyüb. Qəza və onun ardınca baş verən yanğın nəticəsində – 2 tender dağılmış, 2 paravoz və 50 vaqon zədələnmişdi; onlardan iki paravoz, 26 vaqon əsaslı, 15 vaqon orta, 9 vaqon isə cari təmir tələb edirdi. 2500 metr

uzunluqda yol zədələnmiş, hərəkətdə 4 saat 38 dəqiqə tam fasilə olmuşdu.

Dövlətə dəmiryol nəqliyyatı vasitələrinin zədələnməsindən 704240 manat, yanmış yükə isə 468.819 manat (rubl), cəmi 1.172.659 manat ziyan dəyib. İlk istintaq zamanı, eləcə də məhkəmə iclasında müəyyən edildi ki, bu qəza əks-inqilabçı təşkilatın dəmir yolunda işləyən üzvləri tərəfindən törədilib. Bu hadisədən sonra antisovet və dövlət əleyhinə işləyən iri təşkilatların üzə çıxarılması prosesi başladı, günahkarlar isə yalnız yolayıranlar oldular.

Qərar

1938-ci il, 25 dekabr, Kirovabad stansiyası

«Mən dövlət təhlükəsizliyi Baş İdarəsinin Dairə Dəmiryol Nəqliyyatı Şöbəsinin əməliyyat müvəkkili Mirzoyan Hacıqabul neftvurma stansiyasının keçikçisi, 1905-ci il təvəllüdü, kəndli, Nəvahi kənd sakini, hazırda Hacıqabulda işləyən Həsənov Qulam Məmmədli oğlunun işiylə bağlı istintaq materialını nəzərdən keçirərkən aşkar edildi: 1938-ci il 1 dekabr tarixində stansiyada baş verən qəzadan məlum olmuşdur ki, onu əks-inqilabçı müsavət təşkilatı törətmişdir. Adıçəkilən əks-inqilabi təşkilatın həbs olunsuş üzvü Əziz Ağayevin ifadəsinə görə, Həsənov Qulam stansiyadakı əks-inqilabi müsavət təşkilatının üzvüdür.

Qərara alınır:

Vətəndaş Həsənov Qulam 72-73 –cü maddələrə əsasən günahkar qismində məsuliyyətə cəlb edilsin.

İstintaq və məhkəmə zamanı istintaqdan boyun qaçırdığına görə cəzasını Kirovabad stansiyası nəqliyyat şöbəsinin daxili həbsxanasında mühafizə altında çəkməlidir. **Kiçik leytenant Mirzoyan».**

Bu isə 1939-cu ilin 1 mart qərarıdır: «Mən, Kirovabad stansiyası XDİK-in (NKVD) əməliyyat müvəkkili, kiçik leytenant Mirzoyan, Qasparyan Arşak Leonoviçin mühakimə edilməsinə dair 1730 nömrəli işi nəzərdən keçirərək onun Azərbaycan cinayət məəcəlləsinin 79.3 maddəsiylə günahlandırıldığı aydın oldu. Aşkar etdim ki, məhkum Qasparyan 2968 nömrəli qatarın maşinist köməkçisi kimi Hacıqabul stansiyasında baş verən qatar qəzasıyla bağlı məsuliyyətə cəlb edilir, çünki o, hadisənin qarşısını almaq üçün təcili əyləci basmayıb. İstintaq müəyyən edib ki, məhkum Qasparyan qatarda maşinist köməkçisi qismində oturduğu üçün qatarın əyləcini basmaq ondan asılı olmayıb, buna görə də onun barəsində seçilmiş həbs imkan tədbiri öz qüvvəsini itirir.

Qərara alındı: *Qasparyan A.L.-in işi ilə bağlı istintaq dayandırılınsın, onun məhkəməyə qədər daimi yaşayış yerindən heç yerə gedə bilməməsinə dair iltizam ləğv edilsin. İmza: Mirzoyan».*

Qərarı Kirovabad stansiyasında XDİK-in (NKVD-nin) istintaq şöbəsinin rəisi baş leytenant Sidorenko təsdiq edib.

1938-ci il dekabrın 20-də hökm çıxarılır: *«İstintaq materiallarına əsasən məlum olub ki, Hacıqabul*

stansiyasında əks-inqilabçı müsavət təşkilatı mövcud olub onun tapşırıqlarıyla təşkilatın üzvü olan siqnalçı Musayev Musa İsa oğlu yuxarıda qeyd olunan qatar qəzası trədid. Nəzərə alınmalıdır ki, istintaq zamanı əks-inqilabçı müsavət təşkilatının bir sıra iştirakçıları da bəlli olub və onlar da cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməlidirlər. NKVD-nin Kirovabad stansiyasında əməliyyat müvəkkili, kiçik leytenant Mirozoyan. Təsdiq etdi: İstintaqın rəisi baş leytenant Sidorenko».

Həmin gün Kirovabad stansiyasında XDİK-in 2-ci bölməsinin rəisi baş leytenant Xemuçyan, Musayevi müsavət təşkilatına cəlb edən, 1897-ci il təvəllüdü, kəndli, Nəvayi sakini Ağayev Əziz Ağa oğlunun həbs olunması haqqında hökm çıxardı. Yenə Sidorenko təsdiq etdi.

Martın 1-də Mirzoyan 1908-ci il təvəllüdü. Nəvayi kənd sakini, Hacıqabul stansiyasının növbətçisi Camalov Əlican Yusif oğlunun guya əks-inqilabçı müsavət təxribat təşkilatının üzvü olması, guya Musayevə 2 maye daşıyan qatarın qəzasını törətmək tapşırığını verdiyi üçün həbs olunması haqqında hökm çıxarır. İmza: Mirzoyan, təsdiq etdi: Sidorenko.

31 yanvar 1939-cu il tarixdə dövlət təhlükəsizliyi serjantı Leontyev, Opar Bronislav Antonoviç, Hacıyev Muxtar Muxtar oğlu, Musayev Musa İsa oğlu, Camalov Əlican Yusif oğlu və Qasparyan Arşak Leonoviçin həbsi haqqında hökm çıxarır, lakin tezliklə onları azad edir və şəhərdən kənara çıxmamaları haqqında iltizam alır. Hökmdə həmçinin qeyd edilib ki, qəzada günahkar olan digər şəxslərin əks-inqilabi təşkilatın üzvləri olması haqqında heç bir məlumat yoxdur, ona görə də səbəbkarlar və şahidlərin

əks-inqilabi təbliğat apardıqları, Kommunist Partiyası və sovet hökumətinə qarşı yönəlmiş təxribat işləri, eləcə də əks-inqilabi təşkilatların üzvü olduqları barədə faktlar olmadığı səbəbindən onlarla istintaq dindirməsi aparmağa ehtiyac yoxdur.

Təsdiq etdi: Sidorenko.

28 dekabr tarixində Sidorenko Həsənov Qulamın guya əks-inqilabi müsavət təşkilatının üzvü olduğu bəhanəsiylə həbs olunması barədə sanksiya verir.

30 dekabr 1938-ci ildə Mirzoyan onun çıxardığı hökm əsasında Şamaxı rayon Mərzə kənd sakini, ali təhsilli Xəlilov Səftər Allahverdi oğlunu guya əks-inqilabi «Müsavət» partiyasının üzvü olmaqda suçlayaraq həbs etdi.

3 fevral 1939-cu ildə Əli-Bayramlı rayonunun ictimai-iaşə anbarının anbardarı, 1897-ci il təvəllüdü, Nəvayi kənd sakini Həsənov Qəzənfər Məmmədli oğlu həbs edildi. Mirzoyanın yazdığı qərarla göstərilir ki, Q.M.Həsənov müsavətin təxribatçı əks-inqilabi təşkilatının iştirakçısıdır. O, 1936-cı ildə müsavət təşkilatına cəlb edilərək qatar qəzasının təşkilində təxribatçılıq aktı həyata keçirib. Beləliklə, Mirzoyan və Leontyev növbə ilə qərarlar çıxarırlar. Sidorenko isə onları təsdiq edir.

Dindirmə protokolları və qeydlər rus dilində aparılıb, verilən ifadələr isə müstəntiq tərəfindən uydurulub.

Həsənov Qəzənfərin ifadəsində yazılıb ki, Əli-Bayramlı rayonunun Mehman kənd sakini, 1897-ci il təvəllüdü, ali təhsilli Məmmədov Mirzə Yarməmməd oğlu onun tərəfindən antisovet müsavət əks-inqilabi təşkilatına cəlb edilib. Məmmədov Mirzə müsavətin təxribatçı əks-inqilabi təşkilatının ən fəal üzvlərindəndir və qatar qəzalarının təşkilatçılarındanır. 1902-ci il təvəllüdü, Göyçay rayon Müsüslü kənd sakini İsayev İsa Bağır oğlu isə Kirovabad stansiyasının rəisidir. Mirzoyan yazır ki, istintaqın nəticələrinə əsasən, baş vermiş qəza təxribat aktıdır və bu akt Kirovabad və Hacıqabul stansiyasında gizli fəaliyyət göstərmiş və artıq zərərsizləşdirilmiş əks-inqilabi təxribatçı müsavət təşkilatının üzvləri tərəfindən gerçəkləşdirilib.

Bu minvalla müsavət təşkilatının «fəaliyyət dairəsi» gözədən keçirilir. İstintaqın gedişi zamanı bölmə rəisi Sidorenko, Mirzoyan, Leontyev döymək, yasaq olunmuş metodlar tətbiq etməklə məhkumların dairəsini genişləndirir, antisovet təxribat təşkilatı yaradır, günahsız insanları «xalq düşmənləri» edirdilər.

1942-ci ildə 100-dən çox «xalq düşməni»ni ifşa edən, onlardan 10-nu güllələnməyə, qalanlarını isə müxtəlif müddətdə sürgünə göndərən Sidorenkonun özü hərbi tribunal tərəfindən mühakimə olunub 10 illiyə azadlıqdan məhrum edildi.

Sidorenkonun «xalq düşməni» saydığı adamlar yalnız 50-60-cı illərdə, çoxları isə öləndən sonra bəraət ala bildilər.

Hüseynov Balabəy (Bəybala) Hüseynbəy oğlu, təvəllüdü 1892-ci il, Əli-Bayramlı rayonunun Nəvayi kənd sakini, deponun çilingəri. 1 mart 1939-cu il tarixdə əməliyyat

müvvəkili Mirzoyan tərəfindən həbs edilmiş, sanksiyanı isə Sidorenko vermişdir.

Qasimov Ağakərim Abdulkərim oğlu, 1902-ci il təvəllüdü, Əli-Bayramlı rayonu Hilə-Mirzə kənd sakini, Səngəçal stansiyasında yolayırın vəzifəsində çalışıb. 1938-ci ildə Mirzoyan tərəfindən həbs edilib, sanksiyanı Sidorenko verib.

Qasimov Həsən Qayım oğlu, 1911-ci il təvəllüdü, İran vətəndaşı, Qusarçay stansiyasında yaşayır və stansiyanın rəis köməkçisi vəzifəsində işləyirdi.

İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, Qasimov Haşım Qasım oğlu qeyd olunan əks-inqilabi təşkilatın iştirakçısı idi, k(b)P və sovet hökumətinə qarşı yönəlmiş əks-inqilabi fəaliyyət göstərüb. «Eyni zamanda» təşkilatın tapşırığıyla təxribatçılıqla məşğul olub.

Bu sözlər və cümlələr dindirmə protokolundan və ittihamnamədənir, lakin adlar, soyadlar və ata adları dəyişdirilib.

1902-ci il təvəllüdü, Salyan şəhər sakini, Hacıqabul stansiyasında bufetçi və çayçı işləmiş **Yaqubov İsa Məmməd Zahid oğlu** müsavətin təxribatçı əks-inqilabçı təşkilatının iştirakçısı olduğu üçün ifşa edilib. Qərarı Mirzoyan uydurmuş, Sidorenko təsdiq etmişdir.

Bağirov Məmməd Bağır Mürşüd oğlu, təvəllüdü 1910-cu il, Rəncbər kənd sakini, siqnalçı, azsavadlı.

Həbs haqqında hökmü Mirzoyan imzalamış, Sidorenko təsdiq etmişdir.

Opar Bronislav Antonoviç, 1896-cı il təvəllüdü, Bju stansiyasının deposunda qatar maşinisti işləmişdir. Həbsi

haqqında hökmü Mirzoyan imzalamış, Sidorenko təsdiqləmişdir.

1938-ci il dekabrın 1-də 1902-ci il təvəllüdü, Əli-Bayramlı rayonu Hilə-Mirzə kənd sakini, ÜİK(b)P-nin üzvü, parovoz ocaqçısı **Şükürov Dadaş Allahverdi oğlu** həbs edilmişdir. Hökm Mirzoyan tərəfindən imzalanmış, 1938-ci il dekabrın 27-də Sidorenko tərəfindən təsdiqlənmişdir.

Qasparyan Arşak Leonoviç – 1912-ci il təvəllüdü, Bakı şəhər sakini, parovoz deposunda maşinist köməkçisi.

(Onu «Müsavət» partiyası ilə əlaqələndirmək mümkün olmazdı, erməni Mirzoyan onu daşnak partiyasının üzvü kimi də təqdim edə bilməzdi, çünki onun özü məxfi şəkildə həmin partiyanın üzvüydü. NKVD-nin əməkdaşı formasında isə o onlarca azərbaycanlıni həbs edə bilərdi, çünki yuxarılarda Ruben Markaryan, Xoren Qriqoryan və bir çox başqaları onu həmişə dəstəkləyəcəkdi – S.Z.)

Qasparyan Arşak qatarda maşinist köməkçisi işləyirdi. O, qatar qəzasına tam məsuliyyətlə cavabdeh idi, lakin cəzalanın yolayırınlar oldular. Dəmir yolunda çalışan daha çox işçini cinayət məsuliyyətinə cəlb etməkdən ötrü Sidorenko şahid qismində bu cinayət işiylə heç bir əlaqəsi olmayan adamları dindirirdi.

1939-cu il fevralın 18-də Sidorenko 1907-ci il təvəllüdü, Biləcəri stansiyasında yaşayan, evdar qadın İlyuşenko Anna Alekseyevnanı istintaq edir:

Sual: - *Siz Kirovabad stansiyasının keçmiş rəisi İsa Bağır oğlunun əks-inqilabi fəaliyyəti barədə nə bilərsiniz?*

Cavab: - Şəxsən mən Kirovabad stansiyasının rəisi ilə tanış deyiləm, ona görə də onun əks-inqilabi fəaliyyəti

haqqında məlumatım yoxdur, lakin 1937-ci ildə mənim həyat yoldaşım, O dövrdə stansiyada rəis müavini və dispetçer işləyən Kərimov Xeyrulla 1937-ci ilin yazında evə ovqatı təlx qayıdaraq mənə dedi ki, stansiyanın rəisi İsayev İsa ona hərbi eşelonu qəzaya uğratmaq məqsədilə xarab olmuş yola istiqamətləndirməyi təklif edib, lakin yoldaşım bu təklifdən imtina edib.» İmza: Sidorenko. (Bu saxta materiala və vətəndaşların döyülməsinə görə 1942-ci ildə o, 10 il həbs cəzasına məhkum edilib – S.Z.)

1939-cu il yanvarın 21-də 1888-ci il təvəllüdü, Gürcüstanın Abaşa rayonunun Soqvazar kənd sakini, Tbilisidə yaşayan Zaqafqaziya dəmir yolunun əmək üzrə həmkarlar təşkilatının inspektoru Qvazava Lavrenti Zosimoviç dindirildi.

Sidorenkonun sualına cavab verdi: *«Qətiyyətlə əmin edirəm ki, mən şikayətçilərlə birgə hər hansı hadisəylə bağlı yol rəisi Tovermanın kabinetinə getməmişəm, xüsusən də qəza ilə bağlı hadisə zamanı»*. Sənəddə Həsənov və İsayevin soyadları hallanır.

Musayev Musa İsa oğlu – 1909-cu ildə doğulub, Əli-Bayramlı rayonunun Nəvahi kənd sakini, təhsili 5 sinif, bitərəf, ikinci postun siqnalçısı. İstintaq materialı 8 səhifədən ibarətdir. İstintaqı Zaqafqaziya dəmiryolu Dövlət Təhlükəsizlik Baş idarəsinin rəisi mayor Ruxadze, müavini kapitan Q.B.Larnet, XDİK-in Kirovabad stansiyası üzrə bölmə rəisi baş leytenant Sidorenko aparıb.

Musayev M.S.-nin istintaqının davamı 17 dekabr 1938-ci il tarixdə saat 16:25 dəqiqədə başlayıb, saat 20:15 dəqiqədə bitib, İstintaqı baş leytenant Xaçumov aparıb,

dindirmədə kiçik leytenant Mirzoyan iştirak edib. Kirovabadda M.İ. oğlunun 18 dekabr 1938-ci il tarixli istintaqın davamı cəmi 2 səhifəyə sığır, 16:40-da başlayıb 17:15-də bitib, müttəhimi Xaçumov dindirib. Gördüyümüz kimi, dindirmə çox dəqiqliklə aparılır, hətta dindirmə zamanı dəqiqələr belə qeyd edilir, hər şey qanun kodeksinə uyğundur, təkcə dindirmə metodlarından başqa. Üzləşmə zamanı belə sual verilir ki, Cəlilovun mənzilini təsvir edin.

Cavabda Cəlilovun Hacıqabulda öz şəxsi mənzilində yaşadığı bildirilir və mənzili təsvir edilir.

İstintaqı 23 dekabr 1938-ci il tarixdə şəxsən Sidorenko aparıb.

Dindirmə zamanı, əsasən, müsəvat hərəkatının təşkili, onun özəyinin yaranması, təxribatçı dəstələrin yaradılması məqsədilə terror aktlarının həyata keçirilməsi məsələlərinə toxunulurdu.

Mən 1905-ci il təvəllüdü, Nəvahi kənd sakini, Hacıqabul neftvurma stansiyasının keşikçisi, ali təhsilli (bəzi yerlərdə orta təhsilli kimi qeyd olunub) (*o zamanlar ali təhsili olanlar keşikçi işləyə bilməzdi – S.Z.*) Həsənov Qulam Məmməd oğlunun istintaqını misal gətirəcəyəm. İstintaqı şəxsən Sidorenko aparıb. Bu istintaqda ən maraqlı cəhət budur ki, Həsənov Qulam ali təhsilliykən əks-inqilabi müsəvat təşkilatına Hacıqabul stansiyasının savadsız qapançısı Xəlilov Səttarın təhrikiylə cəlb edildiyi bildirilir. O qeyd edir: *«1936-cı ilin əvvəlində Xəlilov tədrisən məni özünə tərəf çəkməyə başladı. O mənim şəxsi həyatımla maraqlanır və məni əmin etməyə çalışırdı ki, fəhlələrin maddi durumu sovet quruluşuna qədərki dövrə nisbətən xeyli*

ağırlaşıb. Bir dəfə mən ona etiraz edib deyəndə ki əksinə, mən sovet dövründə aylac konduktoru vəzifəsindən baş konduktor vəzifəsinə irəli çəkilməmişəm, gələcəkdə hələ yenə yüksələ bilərəm. Xəlilov mənə cavab verdi ki, belə irəliləyişin heç bir dəyəri yoxdur, onsuz da hamımız aclıq çəkirik. Əgər sən nəşə oğurlasan, yaxud nədənsə pul qazansan, səni dərhal həbs edəcəklər. O mənimlə mütəmadi görüşdükcə məni antisovet ruhuna kökləyərək deyirdi ki, Hacıqabul stansiyasında əks-inqilabi müsavat təşkilatı fəaliyyət göstərir, bu təşkilat sovet hökumətinə qarşı mübarizə aparır, mənə həmin təşkilata üzv olmağı təklif etdi. Üstəlik, əlavə etdi ki, sovet quruluşu ləğv olunduqdan sonra mənim durumum nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşacaq».

«Əgər siz mənim «Tarixin qan yaddaşı» adlı kitabımı oxumusunuzsa, orada Orbelyan sübut etməyə çalışır ki, ağdərəlilər Bakı şəhərində sovet hökumətini devirmək istəyirdilər. Bu istintaqda Mirzoyan, Aşumov və Sidorenko bir neçə dəmiryolçunun sovet hökumətini devirmək istədiklərini isbat etməyə çalışırlar. Mən hər dəfə belə yazıları oxuduqca düşünürəm ki, doğrudanmı XDİK-in əməkdaşları o qədər abdal, səfeh idilər ki, vətəndaşları istintaq edərkən ağıllarına gələni yazsınlar, tək müttəhimi güllələsinlər, məsuliyyətə daha çox adam, xüsusən də, azərbaycanlıları cəlb etsinlər?... Qatar qəzasının əsas günahkarı daşnaksütyun bandasının üzvü Kaşaryanı nəinki cinayət məsuliyyətinə cəlb etmədilər, hətta şahid qismində saxlamadılar. Halbuki o, qəzanın ilk şahidi idi, dəmiryolunda nə baş verdiyini ilk gören o olmuşdu. Müstəntiqlərin hamısı milliyyətə erməni idi. İstintaq

şöbəsinin rəisi Sidorenkonun da arvadı erməniydi, XDİK-in Kirovad stansiyasındakı bölməsində katibə işləyirdi.

1939-cu il yanvarın 22-də baş leytenant Averyan saat 11:30-dan 13:30-a qədər Həsənov Qulamı yenidən istintaq etdi. İstintaq materialları 23 səhifədir. Birinci sual: «1938-ci il 28 dekabr tarixində dindirilmə zamanı siz ifadə verdiniz ki, Hacıqabul stansiyasında fəaliyyət göstərən əks-inqilabi müsavat təşkilatının üzvlərindən olmusunuz». Müsavat təşkilatına dair suallar və cavablar eynilik təşkil edir.

SSRİ-nin baş cəlladının köməkçisi, NKVD-nin rəhbəri Yejovun güllələnməsindən sonra «yejovşına»ya son qoyulduğunu göstərməkdən ötrü prokurorlara müraciət etməyə başladılar.

Prokurorlar müttəhimlərin istintaqla bağlı verdikləri ifadələrin protokollarını nadir hallarda, o da formal olaraq nəzərdən keçirirdilər.

Prokurorun qeydləri var ki, orada Həsənovun istintaqla bağlı protokolu və ona verilən sualı nəzərdən keçirdim, «o dindirilmə zamanı verdiyi ifadənin protokolda düzgün, səmimi əks olunduğunu təsdiq etdi».

Prokuror.

İmza. 2 mart 1939-cu il.

Müttəhim – 1888-ci il təvəllüdü, milliyyətə erməni Qazalov İvan İvanoviçin dindirilmə protokolu. Həbsə qədər Zaqafqaziya dəmiryolu yük xidməti rəisi olub. Suala cavabı: «*Mən qərara aldım ki, trotskiçi əks-inqilabi ziyankar təşkilatın üzvü olduğumu və dəmiryol nəqliyyatında ziyanlı işlər apardığımı səmimi etiraf edirəm. Əks-inqilabi trotskiçi ziyankar təşkilata mən 1936-cı ilin yayında Kirovabad dəmiryol qovşağında fəaliyyət göstərən Kirovabad istismar bölməsinin siyasi şöbə rəisinin keçmiş müavini Kudaşev tərəfindən cəlb edilmişəm. Əks-inqilabi Trotskiçi təşkilatın üzvlərini mən Kirovabad stansiyasının keçmiş rəisi İsayevin vasitəsilə tanıyıram*». İstintaqı XDİK-in stansiyasındakı əməkdaşı Kiselski apardı.

İttiham qərarında Vişnevskinin – Lapin Aleksandr Yemelyanoviçin də adı keçir – təvəllüdü 1906, ÜİK(b)P-nin üzvlüyündən xaric edilmiş, Kirovabad stansiyasının həbsdən qabaqkı rəis müavini. Dindirilmə zamanı bildirdi ki, həmin təşkilata o, Kudaşevin təhrikiylə cəlb edilib və Sidorenkonun hələ 14 oktyabr 1937-ci il tarixdə istintaq etdiyi siyasi şöbənin təlimatçısı Məmmədov Mirzə də həmin təşkilatın üzvüdür. Protokolun əsl 12612 №-li işin içindədir. Müttəhim Rəfiyev Əli Səfi oğlu – təvəllüdü 1896-cı il, Şamaxı rayon Cahirli kənd sakini, keçmiş ticarət kassiri, ÜİK(b)P-dən xaric edilmişdir: «*Mən əsk-inqilabi, millətçi-burjua, ziyankar, təxribatçı müsəvat təşkilatına, əks-inqilabi müsəvat təşkilatının keçmiş rəhbəri Axundov Ağasadiq və Rəfiyev Əli Şəfi oğlu tərəfindən 1936-cı ildə cəlb edilmişəm. İstintaqı 22 noyabr 1937-ci il tarixdə leytenant Jukov apardı*».

Sidorenko onların özləri tərəfindən 1937-ci ildə represiya olunmuşların dindirilmə zamanı döyə-döyə, təhdidlə aldıkları ifadələrin saxlatalaşdırılmış protokollarının surətlərini toplayır. Musayeva Əsli Paşa qızı – 1919-cu il təvəllüdü, Nəvahi kənd sakini, eləcə də Cəlilova Leyla Abbas qızı istintaqa cəlb edilir.

1938-ci il 24 dekabr tarixdə iki müttəhim – Musayev Musa İsa oğlu ilə Ağayev Əziz Ağa oğlu arasındakı üzləşmə protokolunu tərtib etdi.

Üzləşməni kiçik leytenant Aqorov aparıb. Təkrar istintaq zamanı Ağayev əks-inqilabi müsəvat təşkilatının üzvü olduğunu təkzib etdi.

Sidorenkonun istintaq zamanı yasaq edilmiş üsullardan istifadə etməsinə baxmayaraq, Ağayev və digər müttəhimlər əks-inqilabi müsəvat təşkilatının üzvü olduqlarını boyunlarına almadılar.

1942-ci ildə Sidorenko və onun erməni köməkçisi istintaq zamanı yolverilməz üsullardan istifadə etdiklərinə, həmçinin 100-dən artıq azərbaycanlı cinayət məsuliyyətinə cəlb etdiklərinə görə özləri də cinayət məsuliyyətinə cəlb edildilər. Onun özü 10 il, köməkçisi isə 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. Onların günahı üzündən ittiham olunan vətəndaşlar isə azad edilmədilər.

Dindirilmə zamanı müttəhimi mühakimə etməkdən ötrü hər cür akt tərtib edirdilər.

1938-ci il 23 iyun tarixli akt ona görə tərtib edilib ki, Hüseynov Balabəy özüylə şahid Rəsulov İsmayıl arasında aparılmış üzləşməyə dair istintaq protokoluna qol çəkməkdən imtina edib.

2 mart 1939-cu ildə Sidorenko istintaq prosesinin bitməsi və cinayət işinin təqdim olunması ilə bağlı protokol hazırlayıb.

7 mart 1939-cu ildə Musayev Musa İsa oğlu, Ağayev Əziz ağa oğlu, Camalov Əlican Yusif oğlu, Həsənov Qulam Məmməd oğlu, Xəlilov Səftər Allahverdi oğlu, Hüseynov Məhərrəm Hüseyn oğlu, Həsənov Qəzənfər Məmməd oğlu, Məmmədov Mirzə Yarməmməd oğlu, İsayev İsa Bağır oğlu, Hüseynov Balabəy (Bəybala) Hüseyn oğlu, Qasimov Haşım Qasım oğlu, Yaqubov İsa Məmməd Zahid oğlu, Mehrəliyev Kamran, Bağırov Məmməd Bağır Mürşüd oğlu və Opar Bronislav Antonoviçi antisovet fəaliyyətləriylə bağlı suçlayaraq NKVD-nin Zaqafqazya qoşunları hərbi tribunalına təqdim etdilər. Sənəd 4 mart 1939-cu ildə tərtib edildi. Əşyayi-dəlil yoxdur.

Müttəhimlər, əsasən, Nəvahi sakinləri idilər. Digər yerlərdən olan vətəndaşlar: Opar Bronislav, Bağırov Məmməd Rəncbər kənd sakini, Mehrəliyev Şamxor rayon Dəllər kənd sakini, Yaqubov İsa Salyan əhli, Qasimov Qusarçay stansiyasının sakini, İsayev İsa Göyçay rayon Müsüslü kənd sakini, Məmmədov Mirzə həbsdən əvvəl Bakı şəhərində voentorqda tərəvəz bazasının müdiri. Xəlilov Mirzə Şamaxı rayon Dara kənd sakini.

Şahidlərin siyahısı tərtib edildi: müstəntiq Mirzoyanın köməyi ilə Qasparyan Arşak Leonoviç – Bakı şəhər deposunun maşinist köməkçisi əsas günahkardan şahidə çevrildi, qatar qəzasına dair istintaq işində onun adı heç çəkilmir, istintaqın kökündə isə, əsasən, siyasi ittiham –

əks-inqilabi təbliğat, anti-sovet, antipartiya fəaliyyəti durur.

Digər şahid, göstərilən cinayət işiylə heç bir əlaqəsi olmayan İlyuşenko Anna Alekseyevna Biləcəri stansiyası sakinidir, Qvazava Lavrenti Zosimoviç isə Tbilisidə yaşayır. Siyahını şöbə rəisi Sidorenko tərtib edib. Bütün sənədləri Kirovabad stansiyasında XDİK-in katibi Teştmacyan təsdiqləyib.

«Protokol, 1939-cu il, 9 may, gündüz, Bakı şəhəri.»

Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalının səyyar sessiyasının tərkibi: sədr, 1-ci dərəcəli hərbi hüquqşünas Parsadanov. Üzvlər: siyasi rəhbər (politruk) Mezin və siyasi rəhbərin müavini Konin. İş üzrə hazırlıq iclasında 16 müttəhimin işinin məhkəməyə verilməsi məsələsinə baxılaraq müəyyən olundu: yuxarıda adları çəkilənlərin ittihamnamələrinin məhkəməyə təqdim edilməsi (yuxarıda göstərilən maddələrə uyğun) təsdiq edilsin, ittihamın, müdafiənin və adları çəkilən şahidlərin iştirakı ilə (İlyuşenko Anna Alekseyevna və Qvazava Lavrenti Zosimoviç istisna olmaqla) qapalı məhkəmə iclasında dinlənilməsi həyata keçirilsin. Müttəhimlərin nəzarət altında saxlanması ilə bağlı verilmiş qərar qüvvədə qalsın. Sədr: Parsadanov».

Parsadanov həmin o Parsadanovdur ki, 1990-cı ilin yanvarına kimi Respublika Prokurorluğu şöbəsində prokuror işləyib və 1937-40-cı illərdə repressiya olunanlara bəraət verilməsi işinə baxıb. İlyuşenko öz ifadəsində stansiyanın rəisini tanımadığını, onun haqqında ərindən

məlumat aldığı, onun işə tutduğu vəzifədən azad edildiyini bildirdiyinə görə məhkəmə iclasına çağırılmadı.

Tbilisidə yaşayan Qvazava müttəhimləri qətiyyənlə tanımadığını bildirdi. Parsadanov uzaqgörən erməni idi, bilirdi ki, Qvazava gürcüdür, o, Lavrenti Pavloviç Beriyanın qohumu ola bilər.

Qalan şahidlərin ifadələri işə onu maraqlandırmırdı, çünki müttəhimlərin işinə ittihamçısız və müdafiəçisiz baxılırdı. 1939-cu il mayın 15-17-si arası Kirovabadda Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalının səyyar sessiyasında, bağlı məhkəmə iclasında sədr Parsadanov, üzvlər Babayev və Akopov olmaqla vətəndaşların mühakiməsi ilə bağlı işə baxıldı (familialar sıra ilə oxundu).

Məhkəmə iclası saat 17:00-da açıq elən edildi.

Məlum olmayan səbəblərdən məhkəmə iclasına gəlməyənlər var idi, o cümlədən şəhərdən kənara çıxmaq haqqındakı sənədə imza atan və həmin vaxt Tbilisidə olan müttəhim Mehrəliyev də gəlməmişdi.

Qalan müttəhimlər məhkəmə zalına daxili qoşunların gücləndirilmiş mühafizəsi altında gətirilmişdilər. Məhkəmə iclası, əsasən, antisovet təşkilatlarında əks-inqilabi, terrorçu, müsəvat təşkilatında iştirak edən və bu təşkilatlara xidmət göstərən adamların mühakimə olunması istiqamətində gedirdi. Qatar qəzası və onun vurduğu zərər haqqında bir kəlmə belə danışılmadı. Şahidlərin dindirilməsindən sonra Parsadanov son sözü demək imkanı verir. 1937-38-ci illərdə müttəhimlərə danışmaq üçün söz verilmirdi. Sadəcə hökm çıxarılırdı, çox hallarda prokuror məhkəmə iclasında iştirak etmirdi. Məhkəmə qərarının

ləğvi ilə bağlı ərizələrə baxılmırdı, çıxarılan hökm son hökm sayılır və şikayətə yer qoymurdu.

Məhkəmələr, xüsusən hərbi tribunalların iclaslarında, formal olsa da, prosessual kodeksə əməl edirdi. Müttəhimlərin son sözü:

1. Musayev Musa: *«Mən səmimiyyətlə özümü günahkar sayıram, könüllü şəkildə cəlb olunduğum əks-inqilabi təşkilatın bütün tapşırıqlarını yerinə yetirirdim, bu təşkilat məni tora saldı və mən qəzanı törətdim. Məhkəmədən xahiş edirəm ki, mənim cəzamı yüngülləşdirsin».*

2. Ağayev Əziz: *«Xahiş edirəm, məhkəmə ailəmin 6 üzvünü nəzərə alsın, hazırda mən xəstəyəm, mənə güzəşt edin».*

3. Camalov Əlican: *«Mənə böhtan atıblar, mən əks-inqilabi təşkilatın üzvü olmamışam, qəza törətmək üçün Musayevə göstəriş verməmişəm, məhkəmədən xahiş edirəm mənə bəraət versin, yox, əgər məni günahkar hesab edirsə, güllələsinlər».*

4. Həsənov Qulam: *«Mən həmişə vicdanla işləmişəm, ona görə məhkəmədən xahiş edirəm mənə bəraət versin».*

5. Xəlilov Səftər: *«Məni xalq düşmənləri şərə salıblar, xahiş edirəm, məhkəmə məni əfv etsin».*

6. Hüseyinov Məhərrəm: *«Məni xalq düşmənləri məcburi başdan çıxarıblar. Məhkəmədən xahiş edirəm ki, mənə güzəşt etsin».*

7. Həsənov Qəzənfər: *«Məni Hüseyinov Məhərrəm şərə salıb, mən heç bir əks-inqilabi təşkilatın üzvü olmamışam, xahiş edirəm məhkəmə mənə bəraət versin».*

8. Məmmədov Mirzə: *«Mən öz şəxsi günahımın qurbanıyam, məhkəmədən məni əfv etməsini xahiş edirəm. Əgər*

məhkəmə məni günahkar bilirsə, onda mənim bəmədə ən yüksək cəza yox, layiq olduğum cəza hökmü versin, mən məhkəmənin etimadını doğruldaram».

9. İsayev İsa: *«Moskva qovşağında təhsil aldığım zaman xalq komissarı Kaqanoviç məni «Stalin nişanı» və yazılı saatla mükafatlandırmışdı. Mən həmişə öhdəmə düşən işi vicdanla yerinə yetirmişəm. İlk istintaq zamanı məni döydükləri üçün günahı yalandan boynuma götürdüm. Əgər məhkəmə mənim dediklərimlə razılaşmasa, xahiş edirəm, onda, heç olmasa, fəhlə sinfinə mənsub olduğumu nəzərə alsın və ədalətli cəza çıxarsın».* (İsayev məhkəmədə istintaq zamanı onu döydüklərini dediyi üçün Parsadanov ona ən ağır cəza – güllələnmə hökmü oxudu – S.Z.)

10. Hüseyinov Balabəy: *«Mənə böhtan atılıb, xahiş edirəm, məhkəmə mənə bəraət versin».*

11. Qasimov Ağakərim: *«Həsənov Qulam məni şərlədi, mən heç bir əks-inqilabi təşkilatın tərkibində olmamışam, xahiş edirəm, mənə bəraət verəsiniz».*

12. Qasimov Haşım: *«Məni şəra salıblar, o səbəbdən məhkəmədən mənə bəraət verməsini xahiş edirəm».*

13. Yaqubov İsa: *«Məni şəra salıblar, odur ki, məhkəmədən mənə bəraət verməsini xahiş edirəm».*

14. Bağırov Məmməd Bağır oğlu: *«Məhkəmədən xahiş edirəm, mənim cavanlığımı nəzərə alsın və mənə güzəşt etsin».*

15. Opar Bronislav: *«Gələcəkdə ayıq-sayıq olmağa çalışacağam və məhkəmədən xahiş edirəm mənə güzəşt etsin».*

Saat 20:15-də Parsadanov hökmü oxuyur və Bağırovla Oparıdan başqa bütün müttəhimlərə izahat verir ki, hökm

qətidir və ondan şikayət verilə bilməz. Bağırov və Opara isə məhkəmənin hökmündən sonra kassasiya qaydasında Ali Məhkəməyə şikayət verməyin müddəti başa salınıb. Qasimov Ağakərim, Qasimov Haşım və Yaqubov İsa bəraət aldılar. Məhkəmə iclası saat 20:25-də bitdi. Məhkəmənin sədri Parsadanov idi. Məhkəmə Ağayev Əziz Ağa oğlu, Musayev Musa, Camalov Əlicana törətdikləri cinayətə görə əmlakı müsadirə olunmaqla ən ağır cəza hökmü oxudu. Qalanlara 10 il və ondan aşağı həbs cəzası müəyyən edildi.

28 yanvar 1940-cı ildə Bakıda qapalı məhkəmə iclasında Parsadanovun rəhbərliyi ilə Hacıqabul stansiyasının rəisi, 1908-ci il təvəllüdlü, Şamxor rayon Dəllər kənd sakini Mehrəliyev Kamran Lütfəli oğlunun işinə baxıldı.

1940-cı ildə repressiya azalmağa başladı, «xalqlar atası» müharibənin yaxınlaşdığını bilirdi, II Dünya müharibəsi başlamışdı, Qərbi Ukrayna SSRİ qoşunları tərəfindən alınmışdı, Pribaltika ölkələrinin işğal planı hazırlanırdı, Hitler Almaniyası Polşanı işğal etmişdi, buna görə Parsadanov və onun kimilər yumşaq qərarlar verməyə başladılar. Tribunal Mehrəliyevin işinə dair seçilmiş şəhərdən kənara çıxmamaq haqqında iltizamı ləğv etdi. Elə həmin gün tribunal Mehrəliyev Kamranın (hərəkətlərində) cinayət tərkibinin olmadığı haqqında hökm verdi və ona bəraət qazandırdı.

Həmin dövrdə Kirovabad şəhər partiya komitəsinin katibi Nalbandyan, müsavət təşkilatının üzvü olduğunu gizlətdiyinə və 1920-ci ildə fəhlələrin tətildə

ştrejbekxerlik etdiyinə görə Məmmədov Mirzəni partiyadan kənarlaşdırdı.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1930-cu ilin noyabr ayında keçirilən iclasının protokolundan **çıxarış:**

«Musayev, Camalov və Ağayevin bağışlanması haqqındakı zəmanət qəbul edilmədi. SSRİ Ali Məhkəməsinin ZH-012330-57-ci il qərarına 11 fevral 1958-ci il tarixli iclasında baxıldı. 15-17 may 1939-cu ildə Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalının mühakimə etdiyi vətəndaşlarla bağlı qərar verdi. Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Musayev Musa İsa oğlu, Camalov Əlican Yusif oğlunun işiylə bağlı 15-17 may 1939-cu il tarixli qərarı dəyişilsin, müttəhimlərin antisovet təxribatçı təşkilatın üzvləri olmaları haqqındakı mühakimə faktı qərardan çıxarılsın, Musayev və Camalovun cinayətləri 79-cu maddənin 3-cü bəndinə aid edilsin və bu maddəylə Musayev cəzasını təcridxanada çəkməklə 10 il, Camalov 5 il azadlıqdan məhrum edilsinlər. Hökmdən həmçinin əmlaklarının müsadirə olunması məsələsi də çıxarılsın. SSRİ Ali Sovetinin fərmanına əsasən, Musayev və Camalov bu maddələrə uyğun olaraq mühakimə olunmuş hesab edilsin.

Ağayev Əziz Ağa oğlu, Həsənov Qulam Məmməd oğlu, Xəlilov Səftər Allahverdi oğlu, Hüseynov Balabəy Hüseyn oğlu, Həsənov Qəzənfər Məmmədəli oğlu, Məmmədov Mirzə Yarməmməd oğlu, İsayev İsa Bağır oğlu, Hüseynov Məhərrəm Hüseyn oğlu, Bağirov Məmməd Bağır oğluna gəldikdə isə yeni yaranmış vəziyyətlə əlaqədar onların işi ləğv edilsin və günahları olmadığı səbəbindən dayandırılınsın».

Beləliklə, adama elə gəlirdi ki, 20 ildən sonra ədalət zəfər çalır. Bəs özlər, onların ailələri necə olsun, ətrafdakı

adamların onlara təhqiramiz, alçaldıcı münasibətləri, xüsusən hüquq-mühafizə orqanlarının onları aşağılaması, çoxlarının əməliyyat uçotuna götürülməsi necə olacaqdı? Parsadanovun işi necə olacaqdı, o cəzalanmadı, sakitcə böyük məbləğə təqaüdə çıxdı. Təqaüdə çıxdıqdan sonra Respublika Prokurorluğunda şöbə prokuroru vəzifəsinə təyin edildi ki, siyasi qurbanlara bəraət verilməsi ilə məşğul olsun. Kirovabad stansiyasının XDİK-in istintaq şöbəsinin rəisi, Sov. İKP üzvü, Vilno şəhər sakini, 1897-ci il təvəllüdü Sidorenko Konstantin Maksimoviç 11 fevral 1941-ci ildə həbs edildi. Həbs zamanı ifadə verdi ki, 10 oktyabr 1937-ci ildən 11 mart 1939-cu ilə qədər Kirovabad stansiyasında XDİK-in istintaq şöbəsində rəis işlədiyi müddətdə əksinqilabi fəaliyyətlə bağlı 100-ə qədər adam həbs edilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, o, məhkumları döyür, dindirilmə zamanı yasaq olunmuş üsullar tətbiq edir; bundan əlavə, onların var-dövlətini mənimsəyərək bölüşdürürdülər.

Hərbi tribunalın 27-29 noyabr 1941-ci il tarixli hökmüylə sosialist qanunvericiliyini pozduğuna görə Sidorenko cəzasını təcridxanada çəkməklə 10 il müddətinə həbs edildi. Bu, yeganə hal idi ki, XDİK əməkdaşının «sosialist qanunçuluğunu» pozduğuna görə ifadəsini işlədirdilər. Adama elə gəlir ki, ədalət zəfər çalmağa başlayıb. XDİK-in cinayətkar əməkdaşı həbs edilib, bəs onun «ifşa etdiyi» adamlar necə olsun, axı onlar hamısı düşərgələrdə cəza çəkdi, bəziləri isə həlak oldu?

2000-ci ildə bildim ki, bir çox əməkdaşların, o cümlədən mənim tanışlarım və tabeliyimdəki işçilərin qohumları repressiya olunanlardandır. Lakin onlar bunu necə gizli

saxlayırdılarsa, dostlarından heç kim bu barədə heç nə bilmirdi. Mən bəraət işi ilə məşğul ikən bir dəfə keçmiş milis əməkdaşından ərizə aldım. O öz tərcümeyi-halında yazmışdı ki, atam filan ildə ölüb. Ad və doğulduğu yerin adında isə 2 hərfi dəyişmişdilər, əlbəttə ki, onu tanışlıq və pulla milis işinə götürmüşdülər. Tədricən o, milis rəisi oldu, təqaüdə yüksək məbləğlə çıxdı. Mən onu Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyindəki kabinetimə dəvət etdim. Sadıqov soyadı Azərbaycanda kifayət qədər geniş yayıldığından o, ağılına gətirə bilməzdi ki, bu kabinetin sahibi məhz mənəm. Sən demə, onun atası Hacıqabuldakı hadisə zamanı üçlük tərəfindən həbs edilmiş, Karaqanda düşərgələrində bir neçə il cəza çəkdikdən sonra orada vəfat etmişdir. Odur ki, o milis orqanlarında işlədiyi müddətdə qorxa-qorxa gəzirdi ki, bir kimsə onun atası haqqında həqiqəti bilməsin. Əlbəttə bu o dövrdə idi. Əgər o, atasının 1937-ci ildə repressiya olunduğu haqda həqiqəti desə idi, o zaman onu DİN-ə yaxın buraxmazdılar. Bax belədir bizim keçmişimiz. «Xalqlar atası» çıxışlarından birində qeyd etmişdi ki: «Oğul ataya görə cavabdeh deyil». Lakin bu söz kağız üzərində qalırdı. Qazaxıstanda bizim qonşuluğumuzda Mişinlər ailəsi yaşayırdı. Mişinin böyük oğlu Mixail orta orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirmişdi, müharibə başlayanda o, cəbhəyə getmək üçün dönə-dönə ərizə yazdı, lakin hər dəfə rədd cavabı aldı. Bir dəfə o, çağırış vəərəqəsi aldı və sevincək hərbi komissarlığa getdi. Yolda ona məlumat verdilər ki, bu dəstəni əmək ordusuna göndərəcəklər.

Mixail etiraz etdi ki, o heç bir əmək batalyonuna-filana yox, məhz cəbhəyə gedəcək. Mixaili mühakimə edib güllələdilər. O, repressiya olunmuşlar ailəsindən idi. Qardaşım Yusif də bu cür hadisəyə qarışmışdı, 1943-cü ildə onu əmək ordusuna apardılar. Cəbhəyə getmək üçün israr etməyinə baxmayaraq, onu ora göndərmədilər, çünki repressiya olunmuş adamın oğludur, Vətənə xəyanət edər. Bütün sovetlər ölkəsində vəziyyət beləydi. Repressiya olunmuşların övladlarına heç Vətən yolunda ölməyə icazə vermirdilər. Lakin valideynləri və yaxın qohumları repressiya edilənlərin Siyasi Büroya necə üzv olunduqları bu günə qədər mənə aydın deyil.

Baxşəliyev Baxış Məmməd oğlunun həbsiylə bağlı 3639-IQ sayılı arxiv-istintaq işinin qısa arayışından bəlli olur ki, 1900-cü il təvəllüdlü, Nəvahi kənd sakini, xalq düşmənləriylə əlaqəli olduğuna görə 1939-cu ilin 28 dekabrında ÜİK(b)P-dən kənarlaşdırılan, Hacıqabul stansiyasının növbəçisi Baxşəliyev Baxış Məmməd oğlu 1938-li il fevralın 10-da Hacıqabul stansiyasında fəaliyyət göstərən təxribatçı-ziyankar müsəvat təşkilatının üzvü olduğu üçün həbs edilmişdir. Sorğu protokolundan aydın olduğu kimi, Baxşəliyev B.M. 18 fevral və 1 mart tarixlərində dindirilib. O, üzərinə qoyulan günahla razılaşmayıb və ondan boyun qaçırıb. Azərbaycan SSR XDİK üçlüyünün qərarı ilə 9 mart 1938-ci il tarixində güllələnməyə məhkum edilib və aprelin 15-də güllələnib. 1956-cı ildə ona tam bəraət verilmişdir. 3968-IQ-inin arxiv-istintaq işindən görünür ki, 1888-ci il təvəllüdlü, Hacıqabul stansiyası sakini, ÜİK(b)P-nin keçmiş üzvü, depo maşinisti Baxşiyev Barat Bəşir oğlu

antisovet müsavət təşkilatının üzvü olduğu səbəbindən 27 yanvar 1938-ci il tarixində həbs olunub. 1938-ci il martın 9-da XDİK üçlüyünün qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilib. 15-16 aprel tarixdə gecə ikən güllələnib. 43172 №-li arxiv –istintaq işinə dair materialda 1895-ci il təvəllüdlü, Hacıqabul stansiyası sakini, Ağstafa stansiyası yeməkxanasının müdiri, müttəhim Ocaxov Kabistan Ocax oğlunun antisovet müsavət təşkilatının üzvü olduğuna görə 20 yanvar 1938-ci ildə mühakimə edilməsi göstərilir. O həm də qeyri-qanuni silah saxlamaqla ittiham edilirdi, XDİK üçlüyünün qərarıyla o, 2 iyul 1938-ci ildə cəzasını təcridxanada çəkməklə 10 il müddətinə həbs olundu. 21 may 1939-cu ildə o, XDİK-in Şimalyolu düşərgəsində vəfat etdi.

Əliyev Camal Məmmədli oğlu. 1937-ci il 14 dekabr tarixində əks-inqilabi müsavət təşkilatının üzvü olduğuna görə Kirovabadda yerləşən XDİK-in dairə yol-nəqliyyat bölməsi tərəfindən 21 iyun 1938-ci ildə həbs edilmişdir. Gürcüstan SSRİ XDİK üçlüyünün qərarına əsasən 22 iyun 1938-ci ildə güllələnib.

Ağəliyev Məhərrəm Həbib oğlu, təvəllüdü 1886, Salyan rayonu Mərişli kənd sakini, Hacıqabul stansiyasında konduktor ehtiyatı naryadçısı, həbs edilərkən Hacıqabul stansiyası qəsəbə sovetinin sədri idi, 1926-cı ildən ÜİK(b)P-nin üzvü, 1938-ci il yanvarın 29-da Hacıqabul stansiyasında birləşmiş müsavət, üsyançı millətçi-burjua, əks-inqilabi təxribat təşkilatlarının üzvü olduğuna görə həbs edilib. 1923-36-cı illərdə təşkilata daxil olanlar: Ağasadıq Axundov – başçı, Səfiyev Əli Şəfi oğlu, Rəfiyev Əli Səfa

oğlu, İbrahimov Heydər, Rəsulov Əhmədağa, Zülfüqarov Ağamirzə və başqaları. Onların hamısı 1937-ci ildə həbs edilib. 9 mart 1938-ci ildə XDİK üçlüyünün qərarıyla Ağəliyev M.H. təxribatçılıq fəaliyyətinə görə güllələnməyə məhkum edilib. Hökmün icrası 1938-ci il 16 aprel gecəsində həyata keçirilib.

Rəfiyev Əli Səfababa oğlu, 1869-cu il təvəllüdlü, Kirovabad TEK stansiyasının əmtəəşünası, Kirovabad stansiyasında XDİK-in qərarıyla antisovet təbliğatı apardığına görə 3 noyabr 1937-ci ildə həbs edilib. Cəmi iki dəfə dindirilmişdir; 22 dekabr 1937-ci ildə, həbsdən 19 gün sonra, 2-ci dindirilmə zamanı o, istintaqla əməkdaşlıq edəcəyi halda təhlükəsizliyinin qorunacağına əmin olub, özünün və başqalarının müsavətçilik fəaliyyəti haqqında müfəssəl məlumat verməyi qərara alıb. (Sidorenko, Mirzoyan Xemuçyan kimilər hətta ölüdən belə ifadə almağa hazır idilər – S.Z.)

Rəfiyev Ə.B oğlu etiraf etdi ki, müsavət təşkilatına 1928- ci ildə üzv olub və 1936-cı ilə qədər onun üzvü olaraq qalıb, 1936-cı ildə yenidən birləşmiş ziyankar-təxribatçı təşkilata cəlb edilib. XDİK üçlüyünün qərarına əsasən 9 mart 1938-ci ildə Rəfiyev mühakimə edilib və əmlakı müsadirə edilməklə ən yüksək cəza alıb – güllələnib. Lakin onu güllələnməyə macal tapmadılar: 26 mart 1938-ci ildə o, sağ tərəf ciyər iltihabından (*belə yazırlar, sözsüz ki, ölüm səbəbi döyülməkdir* – S.Z.) vəfat etdi.

Zaqafqaziya dəmir yolu Kirovabad şöbəsinin keçmiş rəisi Məmmədov Müseyib Məmməd oğlu 21 noyabr 1937-ci ildə əks-inqilabi trotskiçi təxribat və ziyankar təşkilatın

(Kirovabad stansiyasında) üzvü olduğuna görə həbs edilib. 30 dekabr 1937-ci il tarixdə istintaq onu birləşmiş milli-burjua, təxribatçı, üsyançı müsavət təşkilatının üzvü elan edir. Məmmədov M.M. günahını boynuna alır və bildirir ki, təxribatçı, üsyançı müsavət təşkilatına o, 1936-cı ilin ortalarında siyasi şöbənin rəisi tərəfindən cəlb edilib. XDİK üçlüyünün 21 iyun 1938-ci il qərarıyla Məmmədov Müseyibə ən ağır cəza – güllələnmə hökmü oxunub. İstintaq Kirovabad stansiyasında XDİK şöbəsinin istintaq rəisi Sidorenko və əməliyyat müvəkkili Xemuçyan tərəfindən aparılıb.

Həsənbəyov Musa Şərif oğlu, 1887-ci il təvəllüdü, Nəvahi sakini, 20 yanvar 1938-ci il tarixdə Kirovabad stansiyasında XDİK-in bölmə rəisi Sidorenko və əməliyyat müvəkkili Xemuçyan tərəfindən birləşmiş müsavət, milli-burjua, əks-inqilabi təşkilatın üzvü kimi həbs olunub. XDİK üçlüyü tərəfindən 9 mart 1938-ci ildə əks-inqilabi fəaliyyətinə görə əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnmə cəzasına məhkum edilib. Hökm 1938-ci il aprelin 15-dən 16-na keçən gecə icra edilmişdir.

Məmmədov Yadigar Məmi oğlu, təvəllüdü 1892-ci il, Hacıqabul kənd sakini, 1938-ci ildə müsavətlə əlaqəli olduğu səbəbindən ÜİK(b)P-dən kənarlaşdırılıb, yük qatarları konduktoru, 1938-ci il fevralın ayında həbs edilib. Müsavət millətçi-burgua təşkilatının üzvü olmaqda suçlanaraq 9 mart 1938-ci ildə XDİK (NKVD) üçlüyünün qərarıyla ən yüksək cəzaya – güllələnməyə məhkum edilib. 1938-ci il aprelin 15-dən 16-na keçən gecə güllələnib.

Muradov Dost Məmmədmurad oğlu, təvəllüdü 1898-ci il, Əli-Bayramlı rayonu Xla-Mirzəlikənd sakini, ÜİK(b)P-nin üzvü, 1938-ci il may ayının 1-də Hacıqabul stansiyası müsavət burcu-milli təşkilatına mənsub olduğuna görə həbs edilmişdir. İstintaq zamanı günahkar olmadığını israr etdi. XDİK üçlüyü tərəfindən 1 may 1942-ci ildə ittiham edildi və Soroklaqda vəfat etdi.

Yuxarıda qeyd etmişdim ki, XDİK-in Kirovabad stansiyasındakı istintaq bölməsinin rəisi, kapitan Sidorenko Azərbaycan SSR XDİK əməliyyat müvəkkili Yaşınla birlikdə 1941-ci ilin fevralında həbs edilib. Onların həbsi haqqında Qərar 12 fevral 1941-ci ildə xalq daxili işlər komissarı Yemelyanov tərəfindən təsdiq olunub, elə həmin gün hərbi prokurorun vəzifəsini müvəqqəti icra edən şəxs (imzasını təyin etmək olmur) sanksiya verib.

3 iyul 1941-ci ildə istintaqda Sidorenko istintaq işlərinin saxtalaşdırılmasında günahkar olmadığını bildirdi. eyni zamanda etiraf etdi ki, Melkumov və Amazaspın istintaqı onun tərəfindən heç bir material olmadan aparılmışdır. Melkumovun işiylə bağlı Sidorenko boynuna aldı ki, o, inqilabi qanunçuluğu pozmuşdur. İşə dair arayışı Azərbaycan dəmir yolu üzrə SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK bölməsi istintaq qrupunun baş müstəntiqi kapitan Akopyan hazırlamışdı. (Akopyan Sidorenkonu Amazasp və Melkumova görə günahlandırır, amma Hacıqabulu heç yada salmadı – S.Z.)

Amazasp, 1918-ci ildə Şamaxı əhalisinin kökünü kəsmək üçün soyqırımı əməliyyatına rəhbərlik edən Amazasp deyilmi? O zaman Şamaxının minlərlə sakini diri-

diri yandırılmış, qocalara, qadınlara və uşaqlara divan tutulmuşdu.

Hacıqabul məhkumlarının işlərinə dair sənədlərin Sidorenko və onun komandası tərəfindən saxtalaşdırılması nəticəsində aparılan qanunsuz həbslər və müttəhimlərin azadlıqdan məhrum edilməsi məlum faktlardır.

Yalnız 1956-cı ildən sonra bütün bu vətəndaşlar Azərbaycan və SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarları ilə bəraət qazandılar. O illərdə müttəhimlər Hacıqabul işiylə bağlı tez-tez, demək olar ki, sovet hökumətinin bütün rəhbər orqanlarına şikayət yazırdılar; cavablar, həmişə olduğu kimi, mənfi olurdu. Çünki Belomorkanalı tikmək üçün çoxlu qul lazım idi, yüzlərlə, minlərlə insan tələb olunurdu. Kinoxronikalarda bu siyasi məhbusların necə fədakarlıqla işlədiyini, NKVD-nin cırtdanboylu naziri Yejovun necə tərifləndiyini göstərirdilər, amma ondan əşya kimi istifadə etdikdən sonra iylənməsin deyə zibilxanaya, güllələyib naməlum bir quyuya atdılar.

«Xalqlar atası»nın ölümündən sonra məhkumlar partiya və hökumət orqanlarına müraciət etməyə başladılar. Məmmədov Mirzə Yarməmməd oğlunun şikayəti cəmi səhifə yarım təşkil edir, Xəlifov Səfər Allahverdi oğlunun şikayəti isə doğru-düzgün yazılmışdı. Stalin düşərgələrinin divarları arasında üzülüb əldən düşən milyonlarla siyasi məhbus ora öz imzasını qoya bilərdi.

«SSRİ baş hərbi prokuroruna, vətəndaş Məmmədov Mirzə Yarməmməd oğlu tərəfindən »

Ərizə

1954-cü il avqust ayının 15-də mən Sizə işimə baxılmasıyla bağlı ərizə ünvanlamışam və həmin ərizədə işimin mahiyyəti haqqında ətraflı məlumat yazmışam (ərizə dəyişilmədən çap olunub – S.Z.)

Bu günə qədər mən ərizəmə baxılma ilə bağlı heç bir nəticə görmür və 1949-cu ildən sürgündə yaşamaqda davam edirəm. Mn, 1939-cu ildə Kirovabad şəhərində Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalı tərəfindən 71-18-ci maddə ilə 10 il müddətinə həbs olunmuşam. Mən özümün günahkar olmadığımı 15 avqust 1954-cü il tarixli ərizəmdə qeyd etmişdim.

Mənim məhkumluq müddətim 1949-cu il yanvarın 1-də bitmişdir, lakin buna baxmayaraq bu müddət bitdikdən sonra məni heç bir səbəb olmadan Cambul vilayətinin Krasnoqor şəhərinə göndərdilər və 1,5 ildən sonra mənim ora ömürlük göndərildiyimi bəyan edərək Krasnoqordən kənara çıxma bilməyəcəyim haqda ultimatum verdilər. Bu, oğlumla bağlı faciəyə səbəb oldu. İlyarınlıq körpəmin gözləri kor oldu. Mənə yaşadığım kənddən 1500 km məsafədə yerləşən Alma-Ata şəhərinə, mütəxəssis həkim yanına getməyə icazə verilmədi, nəticədə oğlumun bir gözü kor oldu. Bu mənim üçün ən ağır cəza idi. (Bu oğlanın adı Mehdi idi, sonradan o hər iki gözünü itirdi, orta məktəbi bitirdikdən sonra universiteti bitirdi, dissertasiya müdafiə edib tarix elmləri namizədi oldu, indi də orada dosent işləyir, lakin bu günə qədər atasının repressiya olunma səbəbini bilmir S.Z.)

1939-cu ilə qədər mən məsul vəzifələrdə işləmişəm, yaxşı işimə görə mükafatlandırılmışam, bu barədə 1954-cü il 15 iyul tarixli ərizəmə əlavə olunmuş tərcümeyi-halında yazmışam. Hazırda mənim 58 yaşım var. Vətəndaş prokuror, sizdən xahiş edirəm ki, mənim keçdiyim şərəfli yolu və vicdanla işlədiyim, eləcə də boynuma qoyulan günahın haqsız olduğunu və yaş həddimi nəzərə alaraq qalan həyatımı azadlıqda yaşamağıma, uşaqlarımın azad və xoşbəxt yaşamasına, oxumasına şərait yaradasınız. Xahiş edirəm, sürgündən azad olmağım və bəraət qazanmağım üçün mənim köhnə işimə yenidən baxasınız. Ünvanım: Qazaxıstan SSR Cambul vilayəti, Krasnoqor rayonu, Kirov küçəsi, 43. 20 iyul 1955-ci il. İmza».

Öz ərizəsində Məmmədov Mirzə ədalətin bərpasını, ona kömək olunmasını tələb etmir, amma Mirzə bilə bilməzdi ki, o zamanlar, demək olar ki, rəhbər işçilərindən heç kəs siyasi məhbusların ərizələrinə məhəl qoymurdu, belə ki, bu işlə məşğul olanları siyasi məhbuslara kömək etdiklərinə görə suçlayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edə bilərdilər.

Xəlilov Səftərin ərizəsi nisbətən sərt, tələb ruhunda və əsasən işinin mahiyyətini açmaq istiqamətində yazılıb: «SSRİ Hərbi Tribunalının baş prokuroruna, Qazaxıstan SSR Karaqanda vilayətində, Teymur Tau, şəhər poçtu, telefon, ev 28-də yaşayan Xəlilov Səftər Allahverdi oğlu tərəfindən şikayət. Mən SSRİ, ittifaq və muxtar respublikaların, məhkəmə təşkilatı sisteminin 16-cı maddəsinə uyğun olaraq, 1938-ci il 30 dekabr tarixində Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin cinayət işləri üzrə Hərbi

Məhkəmə Kollegiyası tərəfindən Azərbaycan SSR cinayət kodeksinin 18-71-ci maddəsiylə 10 il müddətinə həbs olunmuşam. RSFSR cinayət kodeksinə uyğun olaraq 31-ci maddənin «a», «b», «v» bəndlərinə əsasən hüquqlarımdan məhrum olunmuş və cəzamı İƏD-də çəkməklə 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişəm. 1938-ci ildə mənə qarşı irəli sürülən bu ittihamlar öz məzmununa görə yalan və saxta xarakter daşıyır. Məhkəmə istintaq orqanlarının bu işi tərtib edərək prosesual normaları necə pozduqlarını faktlar aydın göstərir. Bu vəziyyət məndə işimə yenidən baxılması üçün Sizə ərizə yazmaq zərurəti yaratdı. Ona görə də mən öz xahişimi həqiqətin üzərində əsaslandırmaq və bu məhkəmə iftiralarının necə meydana çıxdığını anlatmaq məqsədilə hər şeyi səmimi, düzgün danışmağa qərar verdim. Milliyətə mən azərbaycanlıyam, 1908-ci ildə Mərəzə rayonunun Dərəkənd kəndində anadan olmuşam. Atam Allahverdi Talib oğlu heç zaman təsərrüfatında mizdlü fəhlə qüvvəsindən istifadə etməyib. 1920-ci ildə mən atamın yanından Bakı şəhərinə oxumağa getdim və əmək həyatım o vaxtdan başladı. Vətəndaş Babayev Balakişinin evində yaşayarkən ona işində kömək edir və oxuyurdum, aldığım 5 illik təhsil üçün mən ona minnətdaram. 1926-cı ildən mən müstəqil həyata başlayaraq əvvəlcə 808-ci keçiddə yolayıran, sonra isə Hacıqabul stansiyasında böyük və baş konduktor vəzifələrində çalışdım. 1928-ci ildən 1937-ci ilə qədər baş konduktor işləyərkən Hacıqabulda mənimlə bərabər

Həsənovlar – 4 qardaş işləyirdi: Qəzənfər, Qulam, İbadulla və Sahib. Onlardan böyüyü Həsənov İbadulla konduktor ehtiyat qüvvələrində rəis, qalan qardaşlar isə baş konduktor işləyirdilər. Bir dəfə mənə məlum oldu ki, Həsənovlar qatarları yola salarkən qazanc məqsədilə vaqonların plomblarını açır və dövlət sərvətini oğurlamaqla məşğul olurlar. Bir sovet adamı olaraq onların dövlət sərvətini daşması faktına biganə qala bilməzdim. Odur ki, DSI-nin nəqliyyat bölməsinin Hacıqabul şöbəsinin rəisi Şmirinski və Buzarova məlumat verdim. İki qardaş – Həsənov Qəzənfər və Sahib mühakimə olundular. Mənim gələcək arvadımı onlar öz kiçik qardaşları üçün almaq istəyirdilər, lakin mən onları qabaqladım. Sadalanan faktlara Həsənovlar sərt reaksiya verdilər, bu da nəticədə mənim müttəhimlər kürsüsündə əyləşməyimə səbəb oldu. Konduktor ehtiyat qüvvələri rəisi Həsənov İbadulla heç bir əsas olmalan 1936-cı ilin noyabr ayında mənə işdən azad etdi. 9 ay müddətində mən işləmədim. Hacıqabul bölməsi Yol-Nəqliyyat İdarəsinin rəisi və xalq nəqliyyat komissarı L.M.Kaqanoviçin işə müdaxiləsi ilə şikayətimə baxıldı və mən əvvəlki işimə bərpa edildim. Məcburi işdən uzaqlaşdırıldığı üçün kompensasiya aldım. Həsənov İbadulla inzibati məsuliyyətə cəlb edildi. 1937-ci ilin sonu – 1938-ci ilin əvvəlində Həsənovlar «Müsavət» partiyasının üzvləri kimi ifşa olundular. Onlar məndən əvvəlki incikliyə görə qisas almaq və mənə tutdurmaqdan ötrü istintaq orqanlarına

mənim guya Həsənovların «Müsavət» partiyasının üzvləri olduqlarını bildiyim haqqında məlumat verdilər və mənə bu əsasla, yəni bilib məlumat vermədiyim səbəbilə 18-71 maddəsi ilə həbs etdilər. Mən heç zaman «Müsavət» partiyasının üzvü olmamışam və ola da bilməzdim. Mən heç «müsavət» sözünün mənasını belə anlamıram, çünki təhsil səviyyəm çox aşağı idi. Şikayətlə heç vaxt məşğul olmamışdım, siyasi savadım yox idi, bundan əlavə, sinfi mənsubiyyətimə görə də müsavətçi ola bilməzdim. Məlumdur ki, mən gənc yaşlarımdan fəhləyəm, faydalı əməklə məşğul olmuşam. Nəhayət, gənc və təcrübəsizliyim müsavətçi olmağa imkan vermirdi. Mənim bütün məqsəd və marağım vicdanla işləmək, ailəmin və özümün ehtiyaclarını ödəməkdən ibarət olub. Ayrı heç bir şey istəmir və arzulamırdım. (Bu metod qohumlar arasında nifaq yaratmaq, qonşunu qonşunun üzərinə, həmkəndlini həmkəndlisinin üzərinə qaldırmaqdan ibarət idi. Əgər sağ qalarlarsa, bir-birindən intiqam alsınlar, uşaqları və nəvələri isə öz düşmənlərini tanıсынlar ki, cəmiyyətdə heç zaman barışıq olmasın. «Tarixin qan yaddaşı» kitabımda göstərmişəm ki, müstəntiq Orbelyan bu metoddan Keçili və Ağdərə üzrə istintaq işləri apararkən istifadə edirdi ki, gələcəkdə bu xalqa sakit və mehriban yaşamağa imkan verməsin. Bu işdə də həmin metoddan Mirzoyan istifadə edirdi –S.Z.) Bütün bunlara baxmayaraq ilkin istintaq zamanı məndən günahlarımı etiraf etməyi tələb etdilər. Mən nəyi etiraf etməliydim? Axı mən gerçəkdən heç kimi

tanımır, heç bir siyasi partiyanın üzvü deyildim və heç bir siyasi iş aparmırdım. Mən ifadə verməkdən qəti şəkildə imtina etdiyim zaman Zaqafqaziya Dəmir Yolu İdarəsinin Kirovabad şöbəsi Yol-Nəqliyyat İdarəsinin istintaq işçiləri məni amansız işgəncələrə məruz qoydular. Vəhşicəsinə döyərkən – üstümüə buz kimi su atır, uzun müddət qandallı saxlayırdılar – mənə elə gəlirdi ki, ömrümün sonu çatıb, cinayətin izləri bədənimdə indiyə kimi qalır. Mən, əlbəttə, dindirmə protokollarındakı ifadələrə imza atmadım. Mənim işimlə bağlı oxunan hökm – onu mənə kamerada elan etdilər – sözün əsil mənasında heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, o, antisovet və antipartiya fəaliyyətini sübut edən heç bir fakt, eləcə də əşyayi-dəlilə söykənməyən bir yığım kağızdan başqa bir şey deyildi. Gördüyünüz kimi, işin məzmunundan və istintaq metodlarından bu nəticəyə gəlmək olur ki, bütün istintaq prosessual normaları pozulmuş və sonda heç bir sübut əldə edilməmişdir. Bu işə görə məni ittiham edən Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalı müttəhimlərin hüquqlarını tapdalamaqla çox kobud qanun pozuntularına yol verirdi.

Təkcə elə bu faktla aydın izah etmək olar ki, qanuna zidd və saxta ittiham materialı məhkumu məhkəməyə dəvət etmədən mexaniki təsdiq edilirdi. Səyyar sessiyanın hərbi tribunalı qanunla müdafiə olunan prosessual normaları aşağıdakı şəkildə pozmuşdur:

1. Məhkəmə araşdırmaları zamanı müttəhimləri dəvət etmədilər, qərarlar əsassız qəbul olunurdu;
2. Müdafiə şahidlərinin ifadəsi alınmadı;
3. Bəzi şahidlərin öz ifadələrindən imtina etməsi faktlarını nəzərə almadılar;
4. Mənim şahidlərimin çağırılmasıyla bağlı xahişimi yerinə yetirmədilər;
5. İstintaq işinə digər əşyayi-dəlillər cəlb etmədilər;
6. Öz ifadələrindən imtina edənlərə və böhtançılara münasibətdə RSFSR CM-in 95-ci maddəsi qəbul edilmədi.
7. Məhkəmə işində ərizəmə rişxəndlə baxılırdı, guya mən onun məzmunuyla tanış deyiləm və RSFSR CK-nin 206-cı maddəsinə uyğun imza atmamışam. Bir sözlə, hərbi tribunalın istinad etdiyi RSFSR CPM-in 319-cu bəndi, onun çıxardığı hökmdə mahiyyət etibarilə pozuldu. SSRİ Ali Məhkəməsinin sədr müavini A.Tarasovun 1953-cü il aprel ayında «Trud» qəzetində çap olunmuş «Sovet sosialist qanunçuluğuna ciddi əməl etmək» sərəlövhəli yazısında deyilir: «Sovet məhkəməsində cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan hər bir müttəhim ona günahlandırılmasıyla bağlı təqdim olunan bütün bəndlərlə bağlı məhkəməyə münasibətini bildirməklə yeni əşyayi-dəlillərin əlavə edilməsi, digər şahidlərin dəvət edilməsi üçün xahiş edərsə, məhkəmə ona rədd cavabı verməməli, onun xahişini eşitməlidir, çünki bunlar məsələnin həllinə və çıxarılacaq hökmə təsirini göstərə bilər». Məhkəmənin istintaq işinin məzmunu və mənim şikayətimdən nəticə

çıxarmaq çətin deyil, hərbi tribunal sovet prosesual hüquqlarının sarsılmaz əsaslarından kənara çıxmışdır. Daha sonra A.Tarasov qeyd edirdi ki, əgər məhkəmə SSRİ Konstitusiyası tərəfindən sığortalanan qanuni hüquqları pozarsa, istənilən məhkəmənin hökmü qanun kimi qəbul edilə bilməz. Öz şikayətimdə Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi Hərbi Tribunalı səyyar sessiyasının mənim həbsimlə bağlı oxuduğu hökmün qeyri-qanuni olduğunu sübut edən kifayət qədər fakt və əsas olduğunu göstərmişəm və mənə bəraət verilməli idi. Hazırda mənim üzərimdən məhkumluq götürülüb, seçki hüquqlarım bərpa olunub, Qazaxıstan metallurgiya zavodunda işləyirəm. Səkkizinci ildir ki, vətənimə getmədən Karaqanda vilayətində yaşayıram. Ona görə də xahiş edirəm ki, mənim işimə qanun daxilində baxıb Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalının çıxardığı hökmü ləğv edəsiniz və mənə öz Vətənimə qayıtmaq imkanı verəsiniz.

İmza: 7 fevral, 1956-cı il.

Səttarov Məmməd Əli oğlu, 1990-cı il təvəllüdü, Ermənistan SSR Zəngəzur rayon Mirzəkənd sakini, ÜİK (b)P-nin üzvü, 1926-cı ildən həbs olunduğu vaxta kimi Hacıqabul stansiyasındakı qatar deposunda maşinist işləyib. 1948-ci ildə yenidən DİN qoşunlarının hərbi tribunalının 18 noyabr 1950-ci il tarixli hökmü ilə həbs edilib və 25 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilib.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə Məhkəmə Kollegiyası tərəfindən 4 iyun 1956-cı il tarixdə Opar Bronislav, Camalov Əlican, Hüseynov Məhərrəm, Həsənov Qəzənfər, İsayev İsa, Hüseynov Balabəy, Qasımov Ağakərim, Bağırov Məmməd Bağır oğlu bəraət almışlar.

«Hacıqabul işi» üzrə bir erməni də məsuliyyətə cəlb edilmişdi, qatar qəzası zamanı o da maşinistlə eyni qədər cəza çəkməliydi, çünki qatarın maşinist köməkçisi işləyirdi. Fəqət Kirovabad stansiyasının NKVD müstəntiqi milliyətə erməni olduğundan maşinist köməkçisi Qasparyanın azad edilməsi haqqında qərar verdi, onu hətta iş üzrə şahid qismində də saxlamadı. O zaman Kirovabadda çoxlu erməni yaşayırdı. Bolşevik partiyası şəhər komitəsinin katiblərindən biri hökmən erməni olmalıydı, şəhər soveti icraiyyə komitəsinin sədr müavini erməni, milisin rəis müavini erməni... mən hələ ticarətin, əsasən, ermənilərin əlində olduğunu demirəm, nəqliyyat və dəmir yolunda da vəziyyət eyni idi. Amma elə ki iş antisovet məsələsinə gəlirdi, ermənilərin «Daşnaksütyun» partiyasına, trotskiçi antisovet təşkilatına üzvlüyündən söhbət gedə bilməzdi. Onlar «sovet hökumətinə sadıq idilər» əslində isə 80-ci illərin sonunda sovet hökumətini ilk dağıdanlar da elə onlar oldu. Bundan başqa, mən daha bir sənədi nümunə göstərəcəyəm ki, oxucu özü nəticə çıxarsın. «Tarixin qan yaddaşı» adlı kitabımda rəhbər işlərdə çalışanların əksəriyyətinin, xüsusən müstəntiqlərin erməni olduğunu və

Azərbaycan xalqına, eləcə də digər millətlərə qarşı törətdikləri qanunsuzluqlarla bağlı faktlar göstərmişəm. Mirzoyanın müstəntiqi olduğu cinayət işinə dair kiçik arayışı nəzərinizə çatdırıram, nəticə çıxarmağı isə oxucunun öhdəsinə buraxıram:

Vişnevski-Lapin Aleksandr Yemelyanoviçin məsuliyyətə cəlb olunmasıyla bağlı arxiv-istintaq işinə dair xülasə-arayışı:

1906-cı ildə doğulmuş, Nijni-Voljsk vilayətinin Rudyansk rayonu Staraya Kondol kənd sakini, rus, SSRİ vətəndaşı, Kirovabad stansiyasında vaqon baxıcısı işləyib, ÜK(b)P-nin üzvü, Kirovabad st. XDİK tərəfindən 1937-ci il aprelin 8-də həbs edilmişdir, səbəb – Zaqafqaziya dəmir yolunun Azərbaycan ərazisində Şukşin Stepanın rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən antisovet, trotskiçi təşkilatın üzvü olmasıdır. 14 may 1938-ci ildə Vişnevskinin boynuna ziyankarlıq fəaliyyətilə bağlı əlavə günah qoyuldu.

1937-ci il 11 aprel tarixində dindirilmə zamanı Vişnevski əvvəlcə günahı boynuna almadı, hansısa antisovet təşkilatıyla heç bir əlaqəsi olmadığını dedi, lakin sonra həbsə qədərki dövrdə özünün inanılmış trotskiçi və həmin təşkilatın üzvü olduğunu, oraya 1928-ci ildə Şukşin Konstantin tərəfindən cəlb edildiyini bildirdi. Adıçəkilən təşkilatın ona məlum olan üzvlərinin adlarını isə Vişnevski 1937-ci il mayın 1-də növbəti dindirilmə zamanı açıqladı:

1. Sabko Qriqori – keçmiş vaqon nəzarətçisi.
2. Batt Vladimir – vaqon deposunun keçmiş çilingəri.
3. Frolov Mixail.

4. Kasiyeviç Nikolay – keçmiş vaqon nəzarətçisi.
5. Siqunov Georgi – keçmiş yağlayıcı.
6. Sayanov Pyotr – yağlayıcı.
7. Soldatov Vasili – keçmiş vaqon nəzarətçisi.
8. Sirojkin Mixail – deponun keçmiş partkomu.
9. Baranov Yefim – kesmiş çilingər köməkçisi.
10. Maksimov Aleksandr – Bakı deposunun maşinisti.
11. Brusenko Nikolay – keçmiş maşinist köməkçisi.
12. Toqobitski Terenti – keçmiş depo işçisi.
13. Qavrilov Baqrat – həmk. Komitəsinin keçmiş sədri.
14. Lartsin Andrey.
15. Yurov Vasili – vaqon deposunun keçmiş partkomu.
16. Qonçarov Vladimir – deponun keçmiş maşinisti.
17. Molotov Vasili – vaqon təmiri zavodunun işçisi.
18. Rassoxin Qriqori – vaqon təmir zavodunun işçisi.
19. Bayramov Azad – «Bakrayprofsoyuz»un keçmiş sədri.
20. Əliyev Ələkbər – «Bakrayprofsoyuz»un kütləvi təşviqat şöbəsinin keçmiş müdiri.
21. Seredov Nikita – «Bakrayprofsoyuz»un keçmiş şöbə müdiri.
22. Donin Yakov – keçmiş əmək müfəttişi.
23. Kudaşov Pyotr – Kirovabad st. siyasi şöbəsinin keçmiş rəis müavini.
24. Tezyakov Semyon – siyasi şöbənin təlimatçısı.

Vişnevski Lapin 2, 3 və 4 may tarixindəki dindirilmə zamanı antisovet təşkilatının indiyə qədər adını çəkmədiyi üzvlərini sadaladı.

14, 16, 17, 19 may və 13, 14, 17 iyul tarixindəki dindirilmədə isə əvvəl verdiyi ifadələri inkar etdi, bildirdi ki, o heç bir antisovet təbliğatıyla məşğul olmamış, bu təşkilatlara heç kim tərəfindən cəlb edilməmiş və özü də heç kimi cəlb etməmişdir. Lakin 27-28 iyul və 19-20 avqust 1937-ci il tarixində aparılan dindirilmə zamanı o, yenidən 10-11 aprelə verdiyi ifadələri təsdiq etdi, trotskiçi antisovet təşkilatının mövcudluğunu, özünün həmin təşkilatın üzvü olduğunu təsdiqlədi. Bununla yanaşı, o, ilkin dindirilmə zamanı verdiyi ifadələri kökündən dəyişdi. Sonra, o yenə bu ifadələri təkzib etdi və 13 oktyabr 1937-ci ildə şəxsən öz əliylə Kirovabad stansiyasındakı XDİK rəisinin adına özünün əks-inqilabi fəaliyyəti haqda səmimi ifadə verəcəyi barədə ərizə yazdı.

14 oktyabr 1937-ci il tarixində aparılan istintaq zamanı Vişnevski yenidən verdiyi ilk ifadələri təsdiq etdi. 1938-ci il mayın 20-də qeyd etdi ki, 1931-ci ildə, 1932-ci ilin əvvəlində Şukşin Konstantindən terror aktları və silahlı üsyana hazırlaşmaq məqsədilə göstəriş alıb. Hələ 1930-cu ildə Krakin Foma əks-inqilabi təşkilatın silah bazasını yaratmaq tapşırığını verib. Bu məqsədlə Vişnevski bir tüfəng və bir yeşik patron tələb edib. İş üzrə istintaq 1 iyul 1938-ci ildə bitdi, ittihamnamə elə həmin gün tərtib olundu. 1938-ci il 22 sentyabr tarixində Hərbi Tribunalın məhkəmə

iclasında Vişnevski üzərinə qoyulan ittihamla razılaşmadı, ifadə verməkdən imtina edərək bildirdi ki, verdiyi ifadə və ərizəni ona təzyiqlə altında yazdırıblar. Özünün yalnız manufaktura və digər mallardakı çatışmazlıqlara, eləcə də maaşların aşağı olmasına etiraz etməkdə günahkar olduğunu etiraf etdi. Tribunal işi yenidən istintaqa qayıtdı. 16 yanvar 1939-cu ildə Vişnevski maaşların azlığından, eləcə də mal çatışmazlığından etdiyi narazılıqla bağlı verdiyi ifadəni təkzib etdi. Vişnevski 2-ci istintaqın 17 iyul 1939-cu ildə bitəcəyi haqda məlumat verildi. Bununla belə, Vişnevski əvvəl verdiyi bütün ifadələri təkzib edəcəyini, bunlara təzyiqlə altında imza atdığını bəyan etdi. 1939-cu ilin dekabrında SSRİ XDİK-in xüsusi iclasında o həbs edildi, cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi.

MÜNDƏRİCAT

Kitabın yeni nəşrinin həyata keçirilməsi zərurəti	3
Tərtibatçılardan	8
Qazax xanlığının 2015-ci ildə 550 illik yubileyinin hazırlanması və keçirilməsi haqqında	10
Nursultan Əbişuli Nazarbayevin çıxışı	11
Zardıxan Kinayətuli L.N.Qumilyovun köçəri dövlətlər və Qazax xanlığı haqqındakı görüşləri.....	26
Tursun İkramulı Sultanov. XVI-XVII əsrlərdə Qazax xanlığında sultan zümrələri	43
Meruert Xuatkızı Abeseitova. Qazax xanlığı tarixinin öyrənilməsində yeni kəşflər.....	52
Kanat Uskenbay. Orta əsr Qazax dövlətinin İbn Ruzbixan İsfahaninin «Mehmannaməyi-buxara» adlı tədqiqat materiallarındakı adı haqqında.....	68
Nurlan Adilbekulı Atigayev. Qazax xanlığının yaranma tarixi haqqında	76
Qazaxıstan həqiqətləri	95
Milli hekayəyə xas olan ədəbi ənənələr və estetik prinsiplər	108

ONLARI VƏTƏNDƏN MƏHRUM EDİBLƏR

Erməni millətçilərinin Türkünstanda qanlı izləri	124
Fırıldaqçı Andonyan və «soyqırımı» adlı kod altında kələk	128
Qırmızı bolşeviklər və qanlı «Daşnaksütyun» Türkünstanda	131
Daşnakların qanlı izləri	132
Keçmiş günlər	138
Bədəlbəylilər ailəsi.....	143
Məmmədova Səltənət Cahandar qızı	163
Hacıqabul	180

Qazax xanlığı

Nəşriyyatın direktoru: Ceyhun Xəlilov
Dizayner: Aygün Fərzəliyeva
Operator: Zülfiyyə İsmayılova

POLİQRAFİYA

Çapa imzalanmışdır: 28.02.2019

Kağız formatı 60x84. Ofset çapı 1/16.

Fiziki ç.v.14. Tiraj: 200

Ünvan: Sumqayıt şəh., 13-cü mkr. Niyazi küç.

E-mail: bilik-2008@mail.ru

Tel.: (012) 408 39 51; (018) 656 50 42.